

ZHUBANOV
UNIVERSITY

Қ.ЖУБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨНІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.ЖУБАНОВА

№1 (75)

Наурыз 2024

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-
ЖЗарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство
№14089-Ж

№ 1 (75) 20 наурыз 2024

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР КАРАБАСОВА Л.Ч. БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА БЕКНАЗАРОВ Р.А. РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ АБИЛОВА Г.К. АМИНЕВА В.Р. (Россия) АХМЕТ М.У. (Турция) БАЛТЫМОВА М.Р. БОТАГАРИЕВ Т.А. ДИМИТРОВ В.Т. (Болгария) ЕВТЮГИНА А.А. (Россия) ИМАНБАЕВА З.О. КАДЫКОВА Ю.А. (Россия) КЕЛАМАНОВ Б.С. КЕРИМБАЕВА Б.Т. КУШКИМБАЕВА А.С. ЛУЩИК А.Ч. (Эстония) МЕНДЫБАЕВ Е.Х. ПОПИВАНОВ Н. (Болгария) САРТАБАНОВ Ж.А. САРСИМБАЕВА С.М. СЕРГЕЕВ Д.М. СЕРГЕЕВА А.М. СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С. ТУРЕБАЕВА К.Ж. ШУНКЕЕВ К.Ш. ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР БАЙШОВ Б.Б. МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК НАО «Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова»	МАЗМҰНЫ ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА К.П. Аман, Ә.Д. Дүйсеғалиева, А.А. Мусина Әлеуметтік желілер коммуникацияның жаңа түрі ретінде: қоғамға пайдасы мензияны..... А.М. Байганова, Н.К. Наурызгова Stem оқытуға арналған программалық жабдықты әзірлеу..... У.К. Турусбекова, Г.Т. Азиева Исследование задач факторизации с использованием эллиптических кривых..... ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ А.Н. Байзак, С.Ф. Семенхина Влияние диатомита на микробные экосистемы почвенных структур..... Б. Иманғалиева, Т.Асқар, С.Ермұханбетова Химиядан функционалдық сауаттылықты жетілдіру..... ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ Э.Т. Идрисова, А.М. Есентемирова, А.Е. Абайдильда Поэзия казахских жырау: мудрость в аспекте мировоззрения имироповедения ..... ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ЭКОНОМИКА И ПРАВО Ж.К. Басшиева, О.М. Калиева Маркетингтік зерттеулердің заманауи технологиялары..... ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ Д.М. Бағындықова, Г.Б. Избасарова XIX ғасырда Ақтөбе уезіндегі болыстар және болыстық басқару жүйесі..... Н.Е. Досов, А.М. Еспенбетова Ақтөбе өңіріндегі кеңес үкіметінің орнауы: шаралары, ерекшеліктері..... М.О. Жұмағалиева, Г.Б. Избасарова XVIII-XIX ғғ. қазақ қоғамындағы бағырлар институты және оның трансформациясы..... З.Қ. Матенова, Г.Б. Избасарова Қазақ қоғамындағы адат пен шариғат (XVIII-XIXғғ.)..... ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ N.A. Yrymbayeva, M.T. Mirzapeyssova The possibilities of a systems approach in the development of students' information competence.... ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ Г.Т. Космбаева, Н.Б.Қаржаубай, В.Н. Казагачев Энергия менеджментіндегі инновациялар: мұнай өнеркәсібіндегі энергия тұтынуды ақылды басқару..... Б.Т. Уахитова, Ш.Т. Айтимова, Б. Алтункайнак Профилактика травматизма на производстве в турции..... А.К. Каукаров, Г.Б. Бакыт, В.В. Грачев, М.Т. Туреханов Экономический эффект от применения сухого уплотнения для двигателей внутреннего сгорания..... S.A.Qodirova, L. SH. Rakhimov, SH.U.Axmedov Landscape architecture and medical gardens of medical institutions..... А.В. Дернович, К.В. Вишневский Современные тенденции и подходы к проектированию очистных сооружений нефтесодержащих и химически загрязненных стоков нефтеперерабатывающих (нпз) и нефтехимических заводов (нхз) при оказании инженеринговых услуг..... «Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» ғылымижурналына мақала беру тәртібі ..... Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова»..... Rules of submitting articles for publication in the scientific journal «K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University».....	
		3
		8
		16
		25
		31
		40
		47
		55
		63
		70
		78
		83
		89
		95
		107
		115
		124
		131
		134
		137

© Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

FTAMP 20.51.15

**ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЖАҢА ТҮРІ РЕТІНДЕ:
ҚОҒАМҒА ПАЙДАСЫ МЕН ЗИЯНЫ**

К.П. АМАН* , **Ә.Д.ДҮЙСЕҒАЛИЕВА** **А.А. МУСИНА**

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: kulnar@inbox.ru

Аңдатпа. Әлеуметтік желілер адамдардың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі туралы баяндалады. Әлеуметтік желі әлеуметтік графиктермен бейнеленетін әлеуметтік қатынастарды құруға, көрсетуге және желідегі қызметті ұйымдастыруға арналған платформа, онлайн-сервис немесе веб-сайт. Виртуалды «әлеуметтік желі» салыстырмалы түрде аз уақытта қоғамға еніп, көпшілікті баурап алды.

Әлеуметтік желілер - бұл жеке бизнесті дамытуға арналған алаң. Бұл жерде өзіңіздің кітап дүкеніңізді, жаңа мейрамхана немесе такси қызметін жарнамалай аласыз, бұл бизнесті тек таныстар шеңберінде ғана емес, сонымен қатар сіздің қаланың немесе тіпті еліңіздің тұрғындарының көпшілігіне танытуға мүмкіндік береді. Сондықтан әлеуметтік желі - бұл адамдар бір-бірімен қашықтықтан байланысып, түрлі қызықты ақпарат алып, бүгінде біздің елде және шетелде не болып жатқанын біле алатын орын.

Әлеуметтік желінің қолданушысы оған тіркеліп, оны қолдана бастаған сәттен бастап көп уақытын босқа өткізіп жатқанын, уақыттың белгісіз, мағынасыз қалай өткенін аңғармайды. Әлеуметтік желі қолданушылары мұны жақсы біледі. Осыны ескере отырып, күнделікті әлеуметтік желіге шектеулі уақыт бөлу, содан кейін ғана уақытты пайдалы істер мен игі істерге жұмсауды, уақытты тиімді пайдалануды ойлау қажет.

Түйін сөздер: желі, әлеуметтік желі, интернет, әлеуметтік граф, виртуалды әлем, веб-сайт.

Кіріспе. Әлеуметтік желі-адамдар өмірінің бір бөлігіне айналған ХХІ ғасырдың бірегей құбылысы. Әлеуметтік желіні пайдаланушылардың виртуалды әлемде өткізген уақыттын санау мүмкін емес. Әлеуметтік желі (ағылш. *Socialnet working service*) әлеуметтік графиктермен бейнеленетін әлеуметтік қатынастарды құруға, көрсетуге және ұйымдастыруға арналған платформаны, желідегі қызметті немесе веб-сайтты білдіреді. Әлеуметтік граф - бұл әр түрлі атрибуттары бар пайдаланушы профильдері (мысалы: аты, туған күні, туған қаласы және т.б.), қауымдастықтар, медиа-контент және т.б. олардың арасындағы байланыстар [1]. Бұл құбылыстың пайда болуының себебі - көптеген адамдарға тән қарым- қатынасқа деген қажеттіліктің жоғарылауы, соның арқасында кейбір әлеуметтік желілердің танымалдығы қазіргі кездегі барлық рекордтарды бұзуда.

Негізгі бөлім. Әлеуметтік желілердің көптеген түрлері бар, мысалы: Whatsapp, Instagram, Telegram, Tik-Tok, Facebook және тағы басқалар.

Әлеуметтік желілердің дамуы мен қалыптасу процесі Америка Құрама Штаттарымен байланысты, 20 ғасырдың соңына қарай келеді, ал посткеңестік кеңістікте әлеуметтік желілер 2006 жылдан бастап пайда бола бастады. Бірінші ірі әлеуметтік желілер Одноклассники және Вконтакте болды. Одноклассники - Classmates жобасының аналогы. Вконтакте желісі FaceBook сайтының дәл көшірмесі деп атауға болады [2].

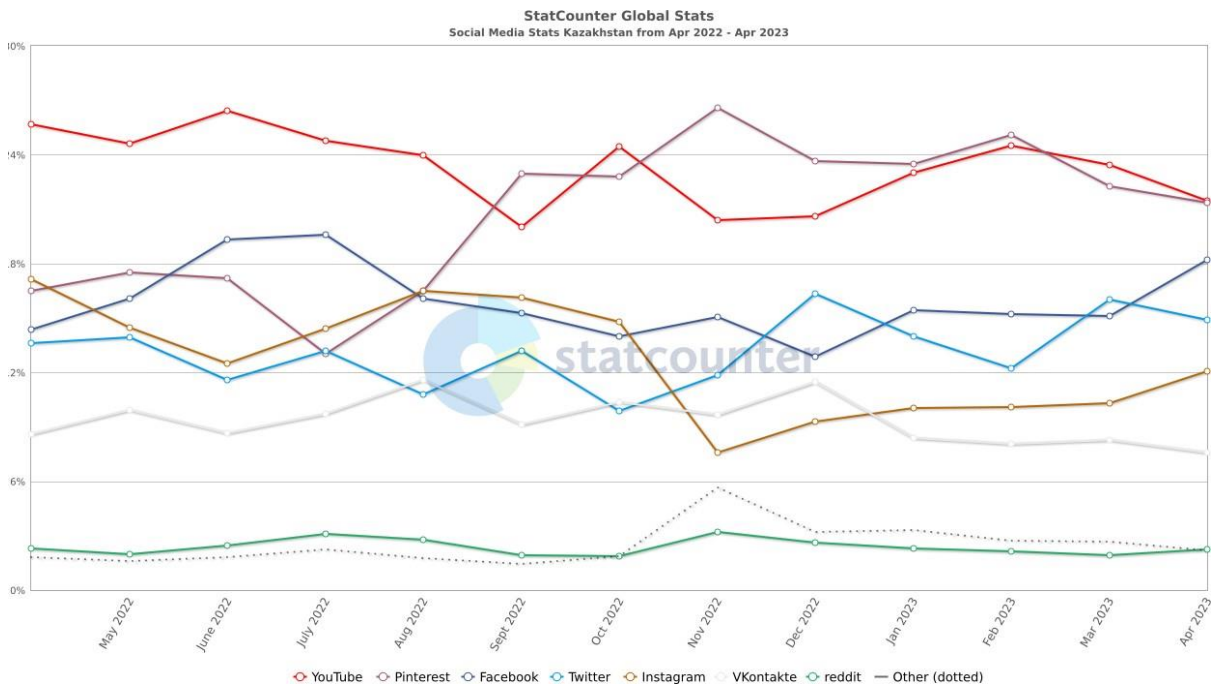
Одноклассники жобасын 2006 жылы 4 наурызда Альберт Попков іске қосты. Әлеуметтік желінің негізгі міндеті - Кеңес Одағы ыдырап, халықтың жаппай қоныс аударуынан кейін байланыс үзілген сыныптастар, курстастар, бұрынғы түлектер, достар, таныстар, сондай-ақ

туыстарын табу болды. 2014 жылдың мәліметі бойынша, Одноклассники әлеуметтік желісіндегі белсенді аккаунттардың саны 70 миллионнан асты. Бұл ресурс әкімшілігі таратқан статистикалық есепте көрсетілген. Әлеуметтік желінің күнделікті аудиториясы шамамен 20 миллион адамды құрайды. Барлық белсенді қолданушылардың төрттен бір бөлігі мобильді құрылғыларды қолдана отырып Одноклассники сайтына кіреді, ал ресурс аудиториясының үштен бір бөлігі шетелде тұрады.

ТМД-дағы ең танымал және көп қолданылатын әлеуметтік желі Вконтакте 2006 жылдың 10 қазанында іске қосылды және өзін университет түлектері үшін әлеуметтік желі ретінде көрсетті. Бүгінде сайтқа күн сайын 228 миллионнан астам қолданушы кіреді және ТМД ресурстары аренасындағы ең танымал және кірілген сайт болып табылады. 2012 жылы Вконтакте жаңа vk.com доменіне көшті. Бүгінде Вконтакте - бұл Рунеттегі ең ірі бейне және аудио хостинг.

AdobeSocial жүргізген зерттеуге сәйкес тіркелген аккаунттар санына сүйенсек, 2014 жылы әлемде бірінші орында 1,4 миллиард аккаунты бар Facebook әлеуметтік желісі, екінші орында YouTube 1 миллиардпен, үшінші орында Қытайлық Qzone әлеуметтік желісі (623 миллион аккаунт). Сонымен қатар, AdobeSocial өз зерттеуінде рейтингтен 21 әлеуметтік желіде тіркелген қолданушылардың жалпы саны жер бетіндегі адамдар санына дерлік жеткенін, ал Қытайдың 3 әлеуметтік желіге тиесілі, олардың ішінде ең ірі және ықпалдысы екенін көрсетеді.

2023 жылғы деректерге сүйенсек, Қазақстандағы танымал әлеуметтік желі – Youtube. Мәселен, Statcounter ұсынған мәліметтер бойынша медиа тізімнің көшін Youtube- 21,47%, Pinterest-21,34%, Facebook-18,21%, Vkontakte-7,6%, Instagram-12,08%, Twitter-14,87% құрайды (1-сурет).

Сурет 1. Қазақстандағы әлеуметтік желілердің статистикасы

Неліктен әлеуметтік желілер бізге соншалықты жақын және олар соншалықты қауіпсіз бе? Біріншіден, олар бізге қарым - қатынас үшін көп мүмкіндіктер береді. Жоғарыда айтылғандай, әлеуметтік желілердің негізгі мақсаты - әңгімелесушілерді бөлетін қашықтыққа қарамастан, достарымен, туыстарымен және бұрын белгісіз адамдармен қарым-қатынас жасау. Адамдар бір қызығушылық танытатын достар табады, фотосуреттер мен бейнелермен алмасады, пікір жазуға бөліседі және т.б. Мұндай желілердің үлкен плюсы - әркім өзінің жеке достар тобын

жинап, өздерінің тар шеңберінде жеке сөйлесе алады. Бұл қызметтердің көпшілігі кез келген абонентпен, ол қайда болса да, интернет арқылы дауыстық және бейне қоңыраулар шалуға мүмкіндік береді [3].

Әлеуметтік желілер бізге жан-жақты дамуға мүмкіндік береді: бізді қызықтыратын кез келген көркем фильмді немесе ғылыми - көпшілік фильмді көруге, музыка тыңдауға, кез келген кітапты оқуға, гитарада ойнауға, шет тілін үйренуге, йога жасауға немесе би билеуге үйретеді .

Әлеуметтік желілер - бұл жеке бизнесті дамытуға арналған алаң. Бұл жерде өзіңіздің кітап дүкеніңізді, жаңа мейрамхана немесе такси қызметін жарнамалай аласыз, бұл бизнесті тек таныстар шеңберінде ғана емес, сонымен қатар сіздің қаланың немесе тіпті еліңіздің тұрғындарының көпшілігіне танытуға мүмкіндік береді. Сондықтан әлеуметтік желі - бұл адамдар бір-бірімен қашықтықтан байланысып, түрлі қызықты ақпарат алып, бүгінде біздің елде және шетелде не болып жатқанын біле алатын орын. Бүкіл әлемде әлеуметтік желі барған сайын танымал бола бастады және олардың жасына немесе кәсіби шектеулері жоқ.

Қазіргі қарқынды дамыған заманда әлеуметтік желілер көптеген адамдар үшін қуатты құрал болып табылады. Сондықтан біз әлеуметтік желілерде жарияланған кез келген сөздер мен ақпарат көздеріне мұқият назар аударуымыз керек [4].

Карантин кезінде көпшілікке әлеуметтік желілерді пайдалану оңай болған жоқ, бірақ карантин адамдарға қашықтықтан оқуды үйретті. Қазіргі жастар өз өмірін виртуалды байланыссыз елестете алмайды және бос уақытының барлығын интернетте өткізеді. Бірақ оны теріс пайдаланбасақ, әлеуметтік желілердің көптеген артықшылықтары бар. Мысалы, көптен көрмеген таныстармен сөйлесіп, олардың суреттерін көре алу. Үлкен отбасымен байланыста болып, олардың не істеп жатқанын білу.

Әлеуметтік желілер балалардың психикасына теріс әсер етуі мүмкін. Интернетте көп уақыт өткізетін жасөспірімдерге құрдастарымен қарым -қатынас жасау қиынға соғады. Мұғалімдердің айтуынша, оқушылардың үлгерімінің төмендеуі, сөз қорының аздығы, ойға көп беріліп кетудің басты себебі осы [5,6].

Қорытынды. Желінің ең белсенді қолданушылары - жасөспірімдер мен жоғары оқу орындарының студенттері. Әлеуметтік желінің қолданушысы оған тіркеліп, оны қолдана бастаған сәттен бастап көп уақытын босқа өткізіп жатқанын, айналаға қарап отырғаныммен уақыттың өткенін аңғармайды. Әлеуметтік желі қолданушылары мұны жақсы біледі. Осыны ескере отырып, күнделікті әлеуметтік желіге шектеулі уақыт бөлу, содан кейін ғана уақытты пайдалы істер мен игі істерге жұмсауды ойлау қажет.

Әлеуметтік желілердің қауіптілігі туралы қанша айтқанымызбен, оларды қолдануды шектей алмайтынымыз анық. Оның үстіне ғаламторды қолданушылардың саны күн санап өсуде. Осылайша виртуалды өмірден кетпейтіндер саны көбеймесе азаймайды. Ең бастысы - желіні дұрыс пайдалану, тек артықшылықтарды ескеру және шектен шықпау.

Әдебиеттер тізімі

1. Білім беру жүйесіндегі жаңа педагогикалық және ақпараттық технологиялар [Мәтін] / құрамы Е.С. Полат. – М.: Білім, 2020.
2. Воробьев А.Е., Ваккер О.В., Забусов В.В., Гулан Е.А. Высшее профессиональное образование в XXI веке / А.Е. Воробьев, О.В. Ваккер, В.В. Забусов, Е.А. Гулан. — Норильск: НИИ, 2010. — 289 с
3. Aldeshov, S.E., Aman, K.P., Kozhabekova, A.E., Amanova, R.P., Mussina, A.A. Robotization of the textile industry in the republic of Kazakhstan / S.E. Aldeshov, K.P. Aman, A.E. Kozhabekova, R.P. Amanova, A.A. Mussina. — Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Tekhnologiya Tekstil'noi Promyshlennosti. 2020. — 117–123 p. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85106056851&partnerID=MN8TOARS>

4. Vasquez C. Analysing probability teaching practices in primary education: What tasks do teachers implement? / C. Vasquez, A. Alsina // Mathematics. – 2021. – Vol. 9. – P. 2493(1)– 2493(21). DOI: <https://doi.org/10.3390/math9192493>

5. Anand N. Vikram P., Raspberry Pi- A Small, Powerful, Cost Effective and Efficient Form: A Review, International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineerin, Volume 5, Issue 12, December 2015, ISSN: 2277 128X

6. Chekushina, E.V. Vorobev, A.E. Chekushina, T.V. Use of expert systems in the mining / E.V. Chekushina, A.E. Vorobev, T.V. Chekushina. — Middle East Journal of Scientific Research. 2013. — 1-3p. DOI: <https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.18.1.12345> Middle East Journal of Scientific Research. 2013. DOI: <http://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.18.1.12345>

References

1. Bilim beru zhyjesindegi zhaңa pedagogikalық zhәne ақпараттық tekhnologiyalar [Mәtin] / құрамы E.S. Polat. – М.: Bilim, 2000.

2. Vorobev, A.E., Vakker, O.V., Zabusov, V.V., Gulan, E.A. (2010). Vysshee professional'noe obrazovanie v XXI veke. [Higher professional education in the XXI century]. Norilsk Publishing [in Russian].

3. Aldeshov, S.E., Aman, K.P., Kozhabekova, A.E., Amanova, R.P., Mussina, A.A. (2020). Robotization of the textile industry in the republic of Kazakhstan .Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Tekhnologiya Tekstilnoi Promyshlennosti. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85106056851&partnerID=MN8TOARS>

4. Vasquez, C., Alsina, A. (2021). Analysing probability teaching practices in primary education: What tasks do teachers implement?. Mathematics, Vol. 9, 2493(1)–2493(21). DOI: <https://doi.org/10.3390/math9192493>

5. Anand N. Vikram P., Raspberry Pi- A Small, Powerful, Cost Effective and Efficient Form: A Review, International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineerin, Volume 5, Issue 12, December 2015, ISSN: 2277 128X

6. Chekushina, E.V. Vorobev, A.E. Chekushina, T.V. (2013). Use of expert systems in themining. Middle East Journal of Scientific Research. Vol. 18, No. 1, 1–3 DOI: <https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.18.1.12345>

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК НОВЫЙ ВИД КОММУНИКАЦИЯ: ВЫГОДЫ И УЩЕРЬ ДЛЯ ОБЩЕСТВА

К.П. АМАН* , А.Д.ДУЙСЕГАЛИЕВА , А.А.МУСИНА

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

E-mail: kulnar@inbox.ru

Аннотация. В статье социальные сети рассматриваются как неотъемлемая часть повседневной жизни людей. Социальная сеть - это платформа, онлайн-сервис или веб-сайт, предназначенные для создания, отображения и организации социальных отношений, представленных социальной графикой. За относительно короткий период времени виртуальная «социальная сеть» вошла в общество и привлекла множество людей.

Социальные сети - это площадка для развития частного бизнеса. Здесь вы можете прорекламировать свой книжный магазин, новый ресторан или службу такси, что позволит вам показать свой бизнес не только знакомым, но и большинству населения вашего города или даже страны. Поэтому социальная сеть - это место, где люди могут удаленно общаться друг с другом, получать различную интересную информацию и узнавать, что происходит сегодня в нашей стране и за рубежом.

Пользователь социальной сети тратил много времени с тех пор, как зарегистрировался и начал ее

использовать, но не замечает, как минуты превращаются в часы. Пользователи социальных сетей это прекрасно понимают.

Имея это в виду, необходимо ежедневно проводить ограниченное количество времени в социальных сетях, а уже потом думать о том, чтобы тратить время на полезные и добрые дела.

Ключевые слова: сеть, социальная сеть, интернет, социальный граф, виртуальный мир, веб-сайт.

SOCIAL MEDIA AS A NEW KIND OF COMMUNICATION: BENEFITS AND DAMAGE TO SOCIETY

**K.P. AMAN^{*1} , A.D. DUISEGALIEVA¹ , A.A. MUSSINA¹ **

Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: kulnar@inbox.ru

Annotation. This article discusses social networking as an integral part of people's daily life. A social network is a platform, online service or website designed to create, display and organize social relationships represented by social graphics. In a relatively short period of time, the virtual "social network" has entered society and attracted many people.

Social networks are also, a platform for the development of private business. Here you can advertise your business, such as bookstore, a new restaurant or a cab service, which will allow you to show your business not only to your acquaintances, but also to the majority of the population of your city or even country. Therefore, the socialnetwork is a place where people can remotely communicate with each other, get various interesting information and find out what is happening today in our country and abroad.

Social network users have spent a lot of time since they registered and started using it, but don't notice how minutes turn into hours. Social media users are well aware of this. With this in mind, you need to spend a limited amount of time on social media every day and then think about spending time on helpful and good things.

Keywords: network, social network, internet, social graph, virtual world, website.

STEM ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН ПРОГРАММАЛЫҚ ЖАБДЫҚТЫ ӘЗІРЛЕУ

А.М.БАЙГАНОВА *, Н.К.НАУРЫЗОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

*E-mail: altynzer_70@mail.ru

Андатпа. Қазіргі уақытта цифрлық технологиялардың дамуына және адам қызметінің барлық салаларын цифрландырудың жеделдетілген қарқынына байланысты STEM оқыту білім беру жүйесінің барлық деңгейінде ерекше назар аударуды қажет ететін маңызды және өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар технологиялық сауаттылықты біріктіру математикалық, ғылыми, инженерлік сараптама мен интеграциялық шешімдерді іздеудің күрделі процесіндегі мәселелер мен перспективаларды тереңірек түсінуге ықпал етеді деп күтілуде.

Бұл мақалада STEM білім беруді ұйымдастырудың жолдары, мәселелерді шешу үшін оқыту мазмұнын қалыптастырудың бірнеше тәсілдері және STEM білім беру саласындағы шет ел тәжірибелері қарастырылып, AutoPlay Media Studio ортасында программалық жабдық әзірленді.

Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сынып оқушыларына арналған оқулығы негізінде жасақталды. «Заттар интернеті» атты IV тараудың барлық тақырыптарын қамтиды. Әр тақырып бойынша тақырыптық жоспар, қысқа мерзімді жоспар, тапсырмалар және электрондық ресурстар келтірілген. Онлайн конструкторлар мен программалық орталар мен жабдықтарды қолдану жолдары ұсынылды. Бұл «Информатика» (11 сынып) оқулығы негізінде құрылған программалық жабдық мектептің информатика пәні мұғалімдері мен осы мамандық студенттеріне пайдалы болуы мүмкін.

Кілтті сөздер: STEM-білім беру, оқыту әдістері мен құралдары, пәнаралық интеграция, программалық жабдық, платформа, AutoPlay Media Studio ортасы.

Кіріспе. ҚР Білім және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында елдің индустриялық-инновациялық даму сұраныстарын ескере отырып, білім беру мазмұнын жаңарту міндеті қойылған және ол STEM оқыту мәнмәтінінде жүзеге асырылуы тиіс [1].

Қазіргі таңда заманауи әлемге сәтті бейімделу үшін қажетті цифрлық сауаттылық пен инженерлік дағдыларды дамытуда STEM технологиялар аса қажет болып табылады. STEM оқыту интерактивті оқытуды қамтамасыз етеді, шығармашылық ойлауды ынталандырады және студенттерді ғылымды, технологияны, инженерияны және математиканы терең түсінуді қажет ететін болашақ мансапқа дайындауға көмектеседі. Сондай-ақ заманауи технологиялар мен қашықтықтан оқыту қажеттіліктеріне бейімделген ғылыми-технологиялық көзқарас арқылы жаһандық сын-қатерлерге инновациялық оқыту әдістері мен шешімдерін қолдануға ықпал етеді. Сондықтан «STEM оқытуға арналған программалық жабдық әзірлеу» тақырыбының өзекті екенін көруге болады.

Зерттеудің мақсаты интеграцияланған білім беру ортасын дамыту, STEM білім берудің оқу-әдістемелік қамтамасыз етілуін жетілдіру және оқуға пәнаралық шығармашылық жобалық тәсілдер негізінде студенттердің STEM-құзыреттерін қалыптастыру болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістемесі. Технологиялар дамып, жаһандық бәсекелестік күшейген сайын STEM мамандарына сұраныс артып келеді. STEM білім беру студенттерге техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар сыни ойлауды, мәселелерді шешуді және топтық жұмысты дамытады. Бұл дағдылар бүгінгі ақпараттық қоғамда табысқа жетудің кілті болып саналады және инновация мен экономикалық өсудің қозғаушы күші болып табылады. STEM саласындағы білікті мамандар жаңа технологияларды жасайды, процестерді жақсартады және инновациялық өнімдерді дамытады. Бұл экономиканың дамуына және өмірсүру сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы STEM негізгі пәндерін зерделеудің заманауи

тәсілі студенттерді ғылым мен техникаға тарту үшін интерактивті оқыту әдістері мен виртуалды шындық және 3D басып шығару сияқты инновациялық технологияларды белсенді пайдалануды қамтиды. STEM бағдарламалары сонымен қатар студенттердің бастамасы мен шығармашылығын ілгерілететін практикалық жобалар мен ізденістерге баса назар аударады. Сонымен қатар, олар студенттер арасындағы ынтымақтастықты және нақты өмірдегі инженерлік мәселелер мен инновациялық жобаларды жүзеге асыру үшін кәсіби қоғамдастықпен және өнеркәсіппен өзара әрекеттесуді ынталандырады.

Жалпы білім беретін мектеп жүйесіндегі интеграцияланған STEM білім беру ортасында оқыту мәселесі оқу бағдарламаларын жаңарту және барлық мектептерде заманауи технологияларға қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін шектеулі ресурстарды қамтиды. STEM оқытудың интеграцияланған әдістерін тиімді енгізе алатын білікті мұғалімдердің жетіспеушілігі де өзекті мәселе болып қалуда. Сонымен қатар, STEM білім беруде қалыптасқан кешенді дағдыларды бағалауды қолдайтын өнімділікті бағалау стандарттарын әзірлеу қажет.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты STEM білім беруді оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру үшін STEM оқытуға арналған программалық жабдығын әзірлеу.

Зерттеу міндеттері:

- ғылыми зерттеу көздеріне талдау;
- орта білім беру жүйесінде STEM оқыту жүйесінің құрылымы мен мазмұнын зерттеу және талдау;
- STEM-білім беру саясатына сәйкес күнтізбелік-тақырыптық жоспарларды әзірлеу; бөлім бойынша оқу материалдарын (STEM сабақтар, STEM материалдары мен ресурстар), оқыту әдістері мен құралдарын әзірлеу, пәнаралық интеграция салаларын анықтау;
- қосымшаны жобалауға программалау ортасын таңдау;
- STEM - білім беру жұмысын ұйымдастыру және әдістемелік қолдау мақсатында STEM оқытуға арналған программалық жабдықты әзірлеу;
- дайындалған қосымшаны тәжірибеден өткізу мақсаты эксперимент жұмыстарын жүргізу.

Әдіснамалық және теориялық негіздері:

- оқытудың мазмұнын, әдістерін, тәсілдерін статистикалық талдау және нәтижелерді қорыту;
- пәннің мазмұнына сәйкес диагностикалық сауалнамалар, тестілер әзірлеу, олардың нәтижелерін талдау, оқушылардың білімі мен іскерлігін анықтау.

STEM білімнің күрделілігі мен әмбебаптығын ерекше атап өту керек. Осы мәселелерді шешу үшін оқыту мазмұнын қалыптастырудың бірнеше тәсілдерін бөліп көрсетуге болады.

1. Студенттердің күрделі тұжырымдамаларын жақсы түсіну үшін талдамалық тұжырымдамалар өмірлік проблемаларға қолданылатын проблемалық-бағытталған оқу әрекеттерін қолдана отырып, таңдалған STEM пәндері бойынша оқу тәжірибесін кеңейтуді көздейді.

2. STEM пәндері туралы білімдерін олардың мазмұнын тереңірек түсіну мақсатында интеграциялауға негізделеді. Бұл студенттердің болашақ мансабының техникалық немесе ғылыми бағытын таңдау кезінде мүмкіндіктерін кеңейтуге әкеледі.

3. STEM пәндерін нақты өндірістік жағдайлар бейнесінде оқытуда интегралдықты қолдану, жан-жақтылыққа негізделеді. Оқушы өз білімін құрылымданбаған технологиялық мәселелерді шешуге, техникалық қабілетін дамытуға және жоғары ұйымдастырылған ойлау дағдыларын игеруге қолдана алады. Оқыту ғылыми принциптерді, технологияны, дизайнды және математиканы жаңа пән ретінде оқытылатын немесе қолданыстағы STEM пәндеріне неғұрлым мағыналы нәтижелерге қол жеткізуге көмектесетін бір STEM оқу бағдарламасына біріктіретін проблемалық- бағдарланған оқыту іс-әрекеттеріне негізделеді.

4. STEM пәндерінің оқыту әдістемесіне инновацияларды енгізуді көздейді. Ғылымның,

технологияның, инженерия мен математиканың негізгі ұғымдары STEM деп аталатын біроқу бағдарламасына көшірілген оқытудың біріктірілген тәсілі ретінде қарастырылады.

STEM білім беру саласында жүргізілетін зерттеулерді талдау әлемнің түрлі елдерінде жұмыс істейтін мамандардың кең ауқымы STEM білім беруді білім берудің әртүрлі деңгейлеріне бейімдеуге болатындығын көрсетті. Ол мазмұнның қажетті, өзекті элементтеріне назар аудара отырып, нақты ғылымдар саласындағы жеткіліксіз іргелі дайындықты өтеуге мүмкіндік береді.

2020 – 2025 жылдар аралығында мемлекеттік оқу бағдарламасында Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамыту және елдің индустриялық-инновациялық дамуының сұраныстарын ескеріп, білім беру мазмұнын жаңарту міндеті қойылған. Ол STEM оқыту мәтінінде де жүзеге асырылуға тиіс. Жаңа технологияларды жаңа білім беру саясатын іске асыру мақсатында, STEM элементтерін оқу бағдарламасын бағытталған цифрлық модельдеу мен ғылыми инновацияларды дамыту жоспарлануда.

Қазақстан Республикасында 2017 жылғы 31- қаңтарда Президент Н.Ә.Назарбаевтың

«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында басты стратегиялық басымдылық ел дамуы - жеделдетілген технологияларды экономикалық өркендеу деп атады. Осы жолдау аясында, ол Қазақстан Үкіметі алдында интернет- магазин, 3D-баспа, цифрлық қызметтер, мобильді операция, сонымен қатар денсаулық сақтау мен білім беруді қабылдау, перспективалы салаларды жаңғыртуға бағытталғын «Сандық Қазақстан» бағдарламасын даярлау мен қабылдауды ұсынды [2].

STEM білім беру саласындағы шет ел тәжірибелерінде, атап айтқанда АҚШ, Қытай, Финляндия, Австралия, Ұлыбритания, Израиль, Корея, Сингапур сияқты көптеген дамыған елдер STEM-білім беруді қолдану саласында мемлекеттік бағдарламалар жүргізді [3-5].

Қазіргі уақытта мектеп оқу бағдарламалары оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту мен мәліметті іздеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталып, IT-білімін дамытуға, патриотизмді тәрбиелеу мен қаржылық сауаттылық үлкен назар аудару керек.

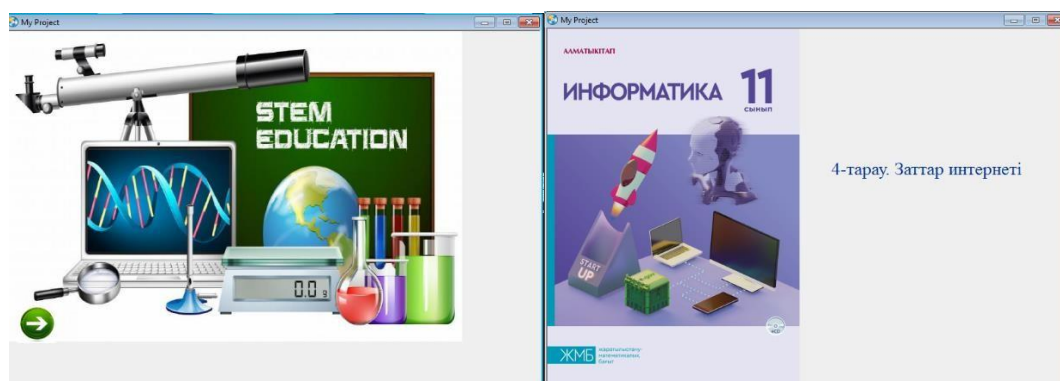
Соңғы жылдары Мемлекетіміздің мектеп оқу бағдарламаларында STEM білім берудің дамуына ықпал ететін бірнеше фактор анықталды [6-7].

Қазіргі мектептегі оқу процесінің материалдық-техникалық жабдықталуы STEM білім беруін дамытудағы маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының қызметкерлері STEM білім беру аясында зерттеу жұмыстарын жүгізген болатын. Зерттеу бойынша элективті курстар нәтижесінде қазақстандағы жалпы білім беру мектептерінде программалау және робототехника негіздері пәндері белсенді өтіп, өз нәтижелерін беріп жатыр [8].

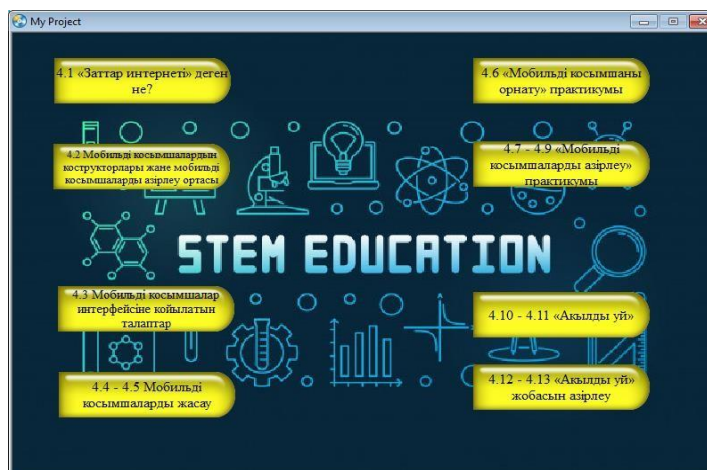
STEM оқытуға арналған программалық жабдық жалпы білім беру мектептерінің

«Информатика» пәнінің 11-сыныбына арналған [9]. Электрондық оқу құралы Autoplay бағдарламасында жасақталды. Алғаш қосымшаға қосылған уақытта титулдық беті ашылады (сурет 1).

Сурет 1. Титулдық бет

Тарау келесі тақырыптарды қамтиды (сурет 2).

Сурет 2. Тақырыптар тізімі

STEM білім беру саясатына сәйкес күнтізбелік-тақырыптық жоспар және сабақжоспары әзірленді.

Кесте 1. Тақырыптық жоспар – 11 класс Информатика \Физика \Математика

Сабақ №	Тарау	Жобалау және зерттеу жұмыстарының ұсынылатын тақырыптары	Пәнаралық интеграция, STEM идеяларын жүзеге асыру		
			Информатика	Математика (алгебра)	Физика
1	«ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІ» 4.2. Мобильді қосымша конструкторлары және мобильді қосымшаларды әзірлеу ортасы	Зерттеме жұмысы	11.5.2.1 конструктордың ыңғайлы мобильдік қосымшасының интерфейсін құру	11.4.2.1 Анықталған интегралды жұмыспен арақашықтықты есептеуге берілген физикалық есептерді шығару үшін қолдану	11.4.3.7 Резонанстық жиілікті есептеу

Осылайша біздің тақырыптық жоспарымыз дайын. «Әр тақырып ҚМЖ, тақырыптық жоспар, презентация және Видео сабақты қамтиды (сурет 3).

Сурет 3. Мазмұны

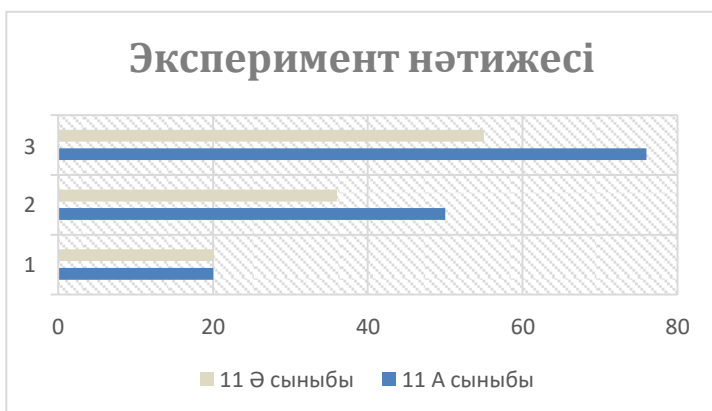
Нәтижелер мен талқылау. Жаңа технологияларды енгізу тиімді ғана емес, қазіргі заманға сай жаңа технологиялармен жұмыс жасайтын және білім алуға даяр мамандарды талап ететіні белгілі.

Әлемнің түрлі елдерінде мамандардың кең ауқымы жүргізген STEM білім беру саласындағы зерттеу талдауына сүйенсек, STEM білім берудің әртүрлі деңгейлерінебейімделуі мүмкін екенін көрсетті, яғни ол мазмұнның қажетті, өзекті элементтеріне назар аудара отырып, нақты ғылымдар саласындағы жеткіліксіз іргелі даярлықтың орнын толтыруға мүмкіндік береді [10].

Дегенмен, орта білім беру жүйесінде STEM оқыту жүйесінің құрылымы мен мазмұнын зерттеу және талдау негізінде STEM білім берудің толығымен зерттелмегені анықталды. Сондықтан да, мұндай тұжырымдар зерттеу тақырыбының көкейкестілігін нақтылай түседі.

Өзірленген қосымшаны Ақтөбе қаласында Ғ.Ақтаев атындағы №6 мектебінде 11 сынып оқушыларына «Информатика» пәнінен қаңтар, ақпан, наурыз айларында тәжірибеден өткізіліп, қолданысқа енгізілді. Тәжірибелік экспериментке 11 «А» сыныбы (негізгі топ) және 11 «Ә» сыныбы (қосымша топ) оқушылары қатысты. Негізгі топқа қосымшаны пайдаланып, ал қосымша топта әдеттегі (дәстүрлі) тәсілмен сабақ жүргізілді. Анықтау экспериментінде STEM технологияларын қолдануды жетілдіру мақсатында арнайы шаралардың қажеттілігі дәлелденді және тұжырымдалды. Қалыптастыру эксперименті сатысында даярланған қосымшаның мазмұны анықталды.

Нәтижесінде, 4-ші суретте көрсетілген экспериментке сәйкес, 11 сынып «Информатика» пәніне негізделген қосымшаны оқу үрдісіне пайдалану тиімділігі жоғары екендігі көрсетілді.

Сурет 4. Эксперимент нәтижесі

Зерттеу жұмысы барысында оқушылар мобильдік қосымшаларды құруға арналған конструкторларды білді, анықталған интеграл және резонанстық жиілікті есептей алды және МІТ

App Inventor платформасында жұмыс жасай алды, мобильді қосымшаның интерфейсін құруды меңгерді және де информатика сабағын математика мен физика сабағымен байланыстырып тапсырмаларды орындады.

Тұжырым. Қорытындылай келгенде осы жұмысты жасау барысында төмендегі тапсырмалар орындалды:

- орта білім беру жүйесінде STEM оқытудың жүйесінің құрылымы мен мазмұны зерттеліп талдау жасалды. «Информатика», 11 сынып;
- STEM білім беру саясатына сәйкес күнтізбелік- тақырыптық жоспарлар әзірленді;
- курстың жаңадан енгізілген бөлімдері бойынша оқу материалдары, STEM материалдары мен ресурстары, құралдары әзірленді;
- пәнаралық интеграция салалары анықталды;
- STEM білім беру жұмысын ұйымдастыру және әдістемелік қолдау үшін STEM оқытуға арналған MIT App Inventor платформасы негізінде AutoPlay Media Studio ортасы, C# программалау тілінің мүмкіндіктерін қолдана отырып Информатика (11 сынып) оқулығы негізінде мектептің информатика пәні мұғалімдері мен осы мамандық студенттеріне арналған программалық жабдық әзірленді.

Осылайша, STEM білім беруді дамыту мақсатында бірқатар елдердің тәжірибесін талдау негізінде оның дамуына STEM сабақтар, STEM материалдары мен ресурстарын, жоспарлары мен бағдарламаларын, құралдарын әзірлеу зор ықпал ететінін байқадық.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988/history>
2. "Мемлекет басшысының 2017 жылғы 31 қаңтардағы "Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" атты Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондықресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000051>
3. Artificial Intelligence, Automation, and the Economy. - Executive Office National Science and Technology Council, December 2016, 59p. [electronic resource].
URL: <https://www.whitehouse.gov/sites/whitehouse.gov/files/images/EMBARGOED%20AI%20Economy%20Report.pdf>.
4. Реформа школьной системы образования (отечественный и зарубежный опыт) [Текст]. // Аналитический центр при правительстве РФ. Бюллетень о сфере образования, №10, декабрь, 2016 – 36 с.
5. Алишев Т.Б., Гильмутдинов А.Х. Опыт Сингапура: создание образовательной системы мирового уровня [Электронный ресурс]
URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/07/19/1267422760/Alishev.pdf>
6. В. Н. Чемяков, Д. А. Крылов. STEM – новый подход к инженерному образованию [Текст]. // Вестник Марийского государственного университета. №5(20), 2015 – С. 59-64
7. Ногайбаева Г., Жумажанова С. Развитие STEM образования в мире и Казахстане [Текст]. "Білімді ел - Образованная страна" №20 (57) от 25 октября 2016г.
8. STEM білімді енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар [Текст]. Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 160 б.
9. В.Г. Архипова, Р.Г. Амдамова, Н.К. Беристемова, К.Б. Кадыракунов. Информатика. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану- математика бағытындағы 11-сынып оқушыларына арналған оқулық [Текст]. – Алматы: «АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ», 2020. – 264 б.
10. M. Yerekecheva, A. Baiganova, A. Bekbauova, N. Nauryzova. BASIC CONCEPTS OF

STEM EDUCATION FORMATION AT SCHOOL. MATERIALS of the VII World Congress of Turkic World Mathematicians (TWMS Congress-2023) (Part III). September 20–23, 2023, Turkestan, Kazakhstan. p.103-107.

References

1. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi zhane gylymdy damytudyn 2020 - 2025 zhyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы, 2019 zhylygy 27 zheltoqsandagy № 988 qaulysy [Elektronдық resurs]. – URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988/history>
2. "Memleket basshysynyn 2017 zhylygy 31 qantardagy "Qazaqstannyn ushinshi zhangryuy: zhahandyq basekege kabilettilik" atty Kazakhstan halkyna Zholdauy [Elektronдық resurs]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000051>
3. Artificial Intelligence, Automation, and the Economy. - Executive Office National Science and Technology Council, December 2016, 59p. [electronic resource]. URL:<https://www.whitehouse.gov/sites/whitehouse.gov/files/images/EMBARGOED%20AI%20Economy%20Report.pdf>.
4. Reforma shkol'noj sistemy obrazovaniya (otechestvennyj i zarubezhnyj opyt) [Tekst]. // Analiticheskij centr pri pravitel'stve RF. Byulleten' o sfere obrazovaniya, №10, dekabr', 2016 – 36 s.
5. Alishev T.B., Gil'mutdinov A.X. Opyt Singapura: sozдание obrazovatel'noj sistemy mirovogo urovny [Elektronnyj resurs] URL:<http://ecsocman.hse.ru/data/2011/07/19/1267422760/Alishev.pdf>.
6. V. N. Chemekov, D. A. Krylov. STEM – novyj podhod k inzhenernomu obrazovaniyu [Tekst]. // Vestnik Marijskogo gosudarstvennogo universiteta. №5(20), 2015 –S. 59- 64.
7. Nogajbaeva G., Zhumazhanova S. Razvitie STEM obrazovaniya v mire i Kazakstane [Tekst]. "Bilimdi el - Obrazovannaya strana" №20 (57) ot 25 oktyabrya 2016g.
8. STEM bilimdi engizu boynsha adistemelik usunymdar [Tekst]. Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ul'tyik bilim akademiyasy, 2017. – 160 b.
9. V.G. Arxipova, R.G. Amdamova, N.K. Beristemova, K.B. Kadyrakunov. Informatika. Zhalpy bilim беретin mekteptin zharatylystanu- matematika bagytyndagy 11-synyp okushylaryna arналған okulyk [Tekst]. – Almaty: «ALMATYKITAP BASPASY», 2020. – 264 b.
10. M. Yerekecheva, A. Baiganova, A. Bekbauova, N. Nauryzova. BASIC CONCEPTS OF STEM EDUCATION FORMATION AT SCHOOL. MATERIALS of the VII World Congress of Turkic World Mathematicians (TWMS Congress-2023) (Part III). September 20–23, 2023, Turkestan, Kazakhstan. p.103-107

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ STEM

А.М.БАЙГАНОВА* , Н.К.НАУРЫЗОВА

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

*E-mail: altynzer_70@mail.ru

Аннотация. В настоящее время в связи с развитием цифровых технологий и ускоренными темпами цифровизации всех сфер человеческой деятельности STEM образование является важным и актуальным вопросом, требующим особого внимания на всех уровнях образовательной системы. Кроме того, ожидается,

что интеграция технологической грамотности будет способствовать более глубокому пониманию проблем и перспектив в сложном процессе поиска математических, научных, инженерных знаний и комплексных решений.

В данной статье рассматриваются способы организации STEM образования, несколько способов создания учебного контента для решения задач и зарубежный опыт STEM образования, а также разработанное программное обеспечение в среде AutoPlay Media Studio. Он основан на учебнике средней школы для учащихся 11-х классов по естествознанию и математике. Охватывает все темы главы IV «Интернет вещей». По каждой теме есть тематический

план, краткосрочный план, задания и электронные ресурсы. Предлагаются способы использования онлайн конструкторов и программных сред и аппаратных средств. Данная программа, созданная на основе учебника «Информатика» (11 класс), может быть полезна учителям информатики и студентам данной специальности.

Ключевые слова: STEM образование, методы и средства обучения, междисциплинарная интеграция, программное обеспечение, платформа, среда AutoPlay Media Studio.

SOFTWARE DEVELOPMENT FOR STEM EDUCATION

A.M. BAIGANOVA * , N.K. NAURYZOVA

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Republic of Kazakhstan, Aktobe

*E-mail: altynzer_70@mail.ru

Abstract. Currently, due to the development of digital technologies and the accelerated pace of digitalization of all spheres of human activity, STEM education is an important and pressing issue that requires special attention at all levels of the educational system. In addition, the integration of technological literacy is expected to contribute to a deeper understanding of the problems and perspectives in the complex process of searching for mathematical, scientific, engineering knowledge and integrated solutions.

This article discusses ways to organize STEM education, several ways to create educational content for solving problems and foreign experience of STEM education, as well as developed software in the AutoPlay Media Studio environment. It is based on a high school textbook for 11th grade students in science and mathematics. Covers all topics of chapter IV "Internet of Things". For each topic there is a thematic plan, a short-term plan, tasks and electronic resources. The ways of using online constructors and software environments and hardware are proposed. This program, created on the basis of the textbook "Computer Science" (11th grade), can be useful for computer science teachers and students of this specialty.

Keywords: STEM education, teaching methods and tools, interdisciplinary integration, software, platform, AutoPlay Media Studio environment.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАДАЧ ФАКТОРИЗАЦИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЛИПТИЧЕСКИХ КРИВЫХ

У.К. ТУРУСБЕКОВА* , Г.Т. АЗИЕВА

Учреждение «Esil University», Астана, Казахстан,

*E-mail: umut.t@mail.ru

Аннотация. Задача факторизации характерна для широкого спектра математических задач. Решение многих математических задач связано с тем, что результат разложения чисел известен заранее. Данная работа посвящена исследованию задач факторизации с применением эллиптических кривых. Возможность использования таких структур, как эллиптические кривые, с целью факторизации придала новый импульс поиску решения этой проблемы. В статье рассмотрены основные проблемы метода эллиптических кривых, который основан на построении псевдокривой, и возможные пути его оптимизации. Исследованы соотношения между числом сгенерированных кривых и необходимой границей базового метода эллиптических кривых. Исследование данной проблемы выполнено с помощью программной реализации метода, на основе описанного алгоритма для чисел, делители которых не превышают пяти десятичных знаков. Результаты этого исследования представлены для различных случаев начального предела. Полученные результаты указывают на зависимость затрачиваемого времени, конечной границы при процессе факторизации и количества кривых, используемых в процессе факторизации, от количества кривых после которого увеличивается граница метода эллиптических кривых. В результате анализа этого метода, проведено исследование количества случаев получения делителей составного числа, с помощью дискриминанта кривой.

Ключевые слова: факторизация, эллиптическая кривая, гладкие числа, составные числа, конечное поле, делители числа.

Задача факторизации является частью методов доказательства простоты и псевдопростоты чисел. Необходимость в эффективных методах факторизации вытекает из современной теории моделирования сложных динамических систем, теории построения генераторов псевдослучайных чисел и используется для углубления методов Монте-Карло. Простое, быстрое и доступное мультипликативное разложение составных чисел может стать арифметической операцией, обратной умножению, и таким образом пополнить арсенал математических вычислительных средств.

В результате рассмотрения теоремы Эрдёша-Каца формируется абсолютно новый взгляд на вероятностную теорию чисел. Он связывает распределение различных простых делителей больших чисел с формулами предельных законов теории вероятностей. Согласно этой теореме, для любого целого числа $n \geq 1$, если $\omega(n)$ – это сумма различных простых делителей данного числа, то для любых действительных чисел $a < b$ выполняется

$$\lim_{N \rightarrow \infty} \frac{1}{N} \left| \left\{ 1 \leq n \leq N \mid a \leq \frac{\omega(n) - \log \log N}{\sqrt{\log \log N}} \leq b \right\} \right| = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_a^b e^{-x^2/2} dx$$

Это означает, что предельное распределение $\frac{\omega(n) - \log \log N}{\sqrt{\log \log N}}$ соответствует стандартному

нормальному распределению. Отсюда следует вывод, что количество натуральных чисел n с небольшим числом делителей увеличивается с ростом значения n .

Задача факторизации также возникает при построении методов решения задачи дискретного логарифмирования [1-2], которая применяется при построении односторонних функций. Эти задачи чрезвычайно важны в компьютерной алгебре и в то же время занимают фундаментальное

положение в современной криптографии. Все современные криптографические системы основаны на том, что существуют односторонние функции и они принадлежат к определенному классу. Все эти факторы в совокупности объясняют чрезвычайную важность и огромный интерес к проблеме факторизации, а также вдохновляют ученых по всему миру на поиск путей ее решения.

Обзор литературы

Решение многих математических задач связано с предположением, что результат разложения чисел известен заранее. Это характерно для таких наук, как математическая теория чисел, теория функций, теория рекурсии в алгебре, теория конечных полей и теория конечных групп. Например, тест на гладкость числа, прежде всего, требует его разложения на простые множители. Дальнейший анализ проводится на основе этой декомпозиции [1]. В работе [1] дается краткое введение в разложение на множители больших целых чисел с помощью алгоритма квадратичного решета. Проблема декомпозиции также возникает для различных быстрых методов многомерного дискретного преобразования Фурье, которые широко используются и имеют существенное значение в теории сигналов [2]. Задача факторизации является частью методов доказательства простоты и псевдопростоты чисел [3]. В работе [3] рассмотрена задача вычисления множества всех первообразных корней произвольного простого числа. В работах [4-5] даны определения субэкспоненциальной сложности. В [6] авторы концентрируются на вычислительных аспектах простых чисел, таких как распознавание простых чисел и обнаружение фундаментальных простых множителей данного числа. Работа [7] посвящена описанию и анализу алгоритма для разложения на множители целых положительных чисел, с использованием эллиптических кривых. В работе [9] показано, что наиболее эффективным способом оптимизации метода эллиптических кривых является использование параллельной реализации с распределенной памятью.

Материал и методы исследования

Выбор метода факторизации - довольно простая задача, иногда более сложная, чем сам процесс. Условно все методы можно классифицировать следующим образом:

1. Экспоненциальные методы.
2. Субэкспоненциальные методы.

Эта классификация основана на вычислительной сложности методов.

В случае экспоненциальной сложности сложность задачи ограничена показателем степени многочлена от размера задачи, то есть она ограничена функцией $\exp(P(n))$, где P – некоторый многочлен, а n – размер задачи.

Существуют алгоритмы, которые работают более чем за полиномиальное время (“суперполиномиальное”), но менее чем за экспоненциальное время (“субэкспоненциальное”). К сожалению, строгое определение субэкспоненциальной сложности еще не дано. На данный момент существует два основных определения.

Первое определение: задачу можно решить за субэкспоненциальное время [4].

Второе определение: время выполнения субэкспоненциального алгоритма эквивалентно $2^{O(n)}$ [5]. Это определение допускает большие временные затраты, чем первое. Примером алгоритма с субэкспоненциальным временем является решето общего числового поля для разложения целых чисел на множители.

В случае алгоритмов факторизации субэкспоненциальный характер выражается в L- нотной записи вычислительной сложности. Естественно выбрать наиболее эффективный с точки зрения вычислений метод факторизации. В этом случае очевидно, что экспоненциальные методы можно исключить из рассмотрения, поскольку они намного хуже субэкспоненциальных методов по данному критерию. Однако отказываться от них не следует. При небольшом размере составного числа, которое необходимо разложить на множители, часто более целесообразно использовать экспоненциальные методы.

Среди субэкспоненциальных алгоритмов следует выделить следующие алгоритмы: метод факторизации Диксона, метод факторизации непрерывной дроби, метод квадратичного решета, метод факторизации эллиптической кривой (метод Ленстры) и метод решета числового поля.

В таблице 1 ниже приведены данные о вычислительной сложности каждого метода в L -обозначении.

Таблица 1. Вычислительная сложность методов субэкспоненциальной факторизации

Название метода	Вычислительная сложность
Метод факторизации Диксона	$L_n\left(\frac{1}{2}; 2\sqrt{2}\right)$
Метод разложения непрерывной дроби на множители	$L_n\left(\frac{1}{2}; \sqrt{2}\right)$
Метод квадратичного решета	$L_n\left(\frac{1}{2}; \sqrt[3]{2}\right)$
Метод эллиптической кривой	$L_p\left(\frac{1}{2}; \sqrt{2}\right)$
Метод решета общего числового поля	$L_n\left(\frac{1}{3}; \left(\frac{64}{9}\right)^{\frac{1}{3}}\right)$

Здесь n – составное число, подлежащее разложению на множители, а p – наименьший делитель этого числа.

Существующий метод Ленстры основывается на эллиптических кривых и обеспечивает субэкспоненциальную вычислительную сложность [7]. Рассмотрим данный метод подробно. Напомним, что эллиптическая кривая - это множество решений кубического уравнения, которое записывается в общем виде

$$y^2 + a_1xy + a_3y = x^3 + a_2x^2 + a_4x + a_6, \quad (1)$$

где a_1, a_2, a_3, a_4, a_6 – коэффициенты из поля, по которому строится кривая [8]. Формально, поле представляет собой множество F вместе с двумя операциями, называемыми сложением $+$ и умножением $\times$. Пусть $a, b \in F$, тогда операция - это отображение, которое связывает элемент множества с каждой парой его элементов. Результат сложения $a + b$ называется суммой. Аналогично, результат умножения $a \times b$ называется произведением. Эти операции необходимы для выполнения следующих аксиом поля:

1. Ассоциативность сложения и умножения: $a + (b + c) = (a + b) + c$; $a \times (b \times c) = (a \times b) \times c$
2. Коммутативность сложения и умножения: $a + b = b + a$; $a \times b = b \times a$
3. Аддитивное и мультипликативное тождество: $a + 0 = a$; $a \times 1 = a$
4. Аддитивная инверсия: $a + (-a) = 0$
5. Мультипликативная инверсия: $a \times a^{-1} = 1$

Кольцо - это множество, аналогичное полю, с той разницей, что коммутативность умножения, мультипликативное тождество и обратные аксиомы не выполняются.

Введем понятие эллиптической псевдокривой. Эта кривая определяется условиями:

1. $a, b \in Z_n$;
2. НОД(a, b) = 1;
3. НОД($4a^3 + 27b^2, n$) = 1;
4. $E_{a,b} = (Z_n) = \{(x, y) \in Z_n \times Z_n : y^2 = x^3 + ax + b\} \cup \{O\}$,

где O – бесконечно соответствующая точка.

Так как F_p не является полем, данная кривая не может быть рассмотрена как эллиптическая кривая.

Рассмотрим алгоритм Померанса [6]:

Входными данными будет составное число n , которое разлагается на простые множители.

1. Выбираем предел первого шага b_1 .

2. Генерируем случайную кривую $E_{a,b}(Z_n)$ и точку на ней с координатами (x, y) . Более того, $b = (y^2 - x^3 - ax) \bmod n$ и $g = \text{НОД}(n, 4a^3 + 27b^2)$. Далее, если $g=n$, то мы должны вернуться к построению кривой. Если $1 < g < n$, то делитель найден.

3. Для любого простого числа $p < b_1$ определим наибольшую степень α_i , такую, что $p_i^{\alpha_i} < b_1$. Затем выполним цикл для всех $j=1:\alpha_i$, $P = p_i P$, в результате которого точка P умножается на $p_i^{\alpha_i}$. Каждое умножение на p выполняется с использованием алгоритма эллиптического умножения: схема сложения-вычитания [6].

Важным результатом теории эллиптических кривых является теорема Хассе. Согласно этой теореме, верно следующее утверждение: степень $E_{a,b}(F_{p^k})$ удовлетворяет неравенству: $p + 1 - 2\sqrt{p} < |E_{a,b}(F_{p^k})| < p + 1 + 2\sqrt{p}$, где $|E_{a,b}(F_{p^k})|$ – количество точек эллиптической кривой или порядок этой кривой [8].

Результаты и обсуждения

Для исследований в предлагаемой статье мы решили использовать стохастическую модель метода эллиптической кривой [9]. Мы реализовали программное обеспечение, которое основан на идее алгоритма Померанса. За входными данные программы были взяты составные числа, которые состояли из произведения двух простых чисел размером $\sim 10^5$. Для каждого случая были применены 10 таких составных чисел, каждое из которых разложили на множители 30 раз. То есть для каждого выбора номера кривых, после которого необходимо увеличить границу, было проведено 300 тестов. Были рассмотрены случаи с начальной границей: 100, 30, 6, 2, 1. В процессе исследования такие границы были выбраны постепенным ускорением программного обеспечения и уменьшением начальной границы.

В качестве количества используемых кривых числа взяли из интервала с шагом 500, затем граница увеличивалась. На 500-м шаге полученные результаты довольно точно описывают общую эффективность метода. Также мы исследовали зависимость времени, затраченного на работу программной реализации, конечной границы и количества используемых кривых. Результаты данного исследования показаны на рисунках 1-3, соответственно.

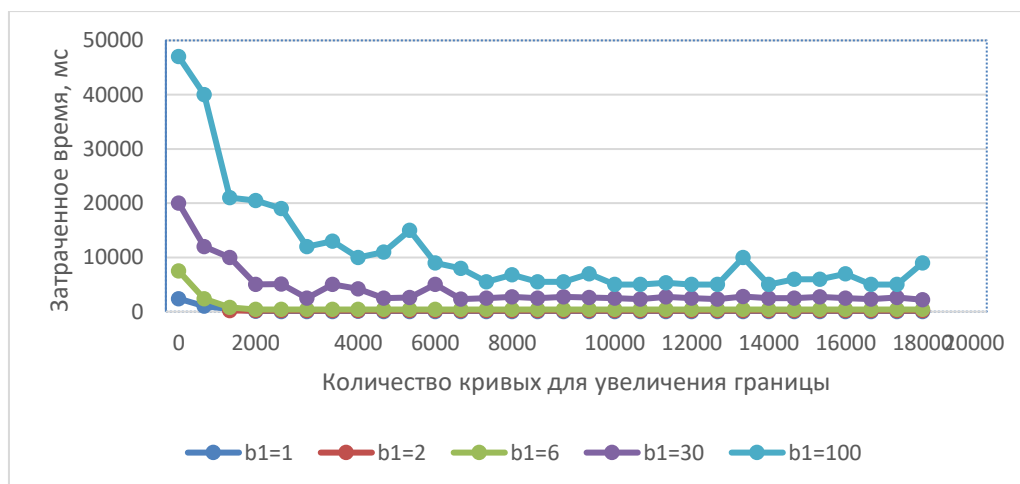

Рисунок 1 – Зависимости затраченного времени от количества кривых

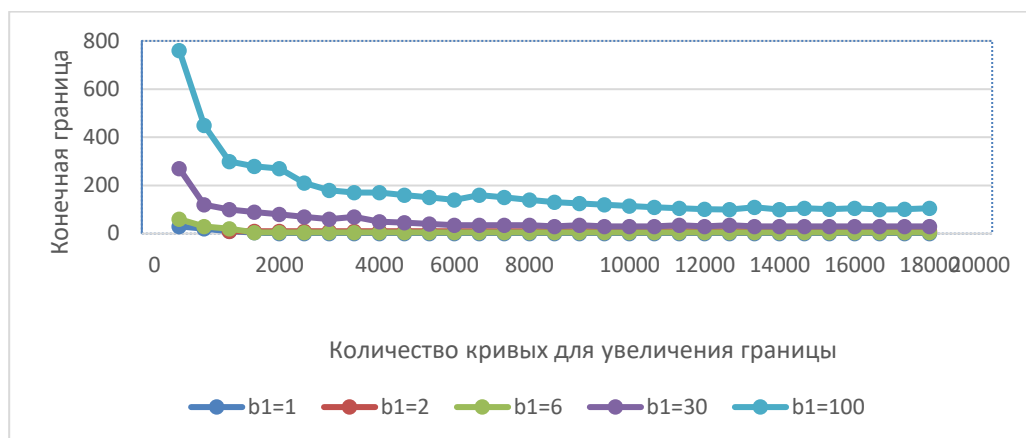

Рисунок 2 – Зависимость конечной границы от количества кривых

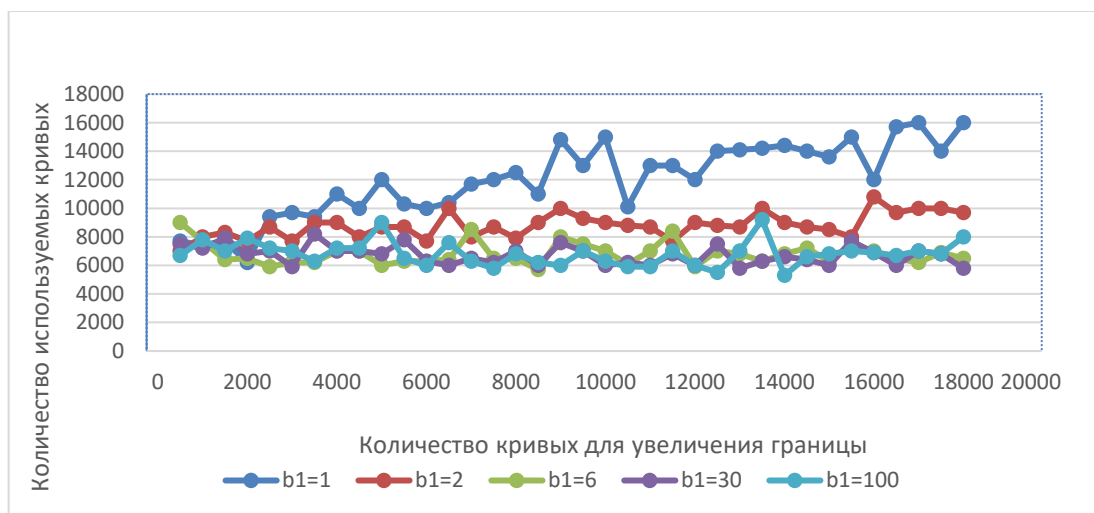

Рисунок 3 – Зависимость количества используемых для факторизации кривых от количества кривых

На всех рисунках мы видим, что увеличение количества кривых, необходимых для изменения границы, привело к снижению временных затрат, а также к уменьшению конечной границы.

Исходя из этого, был подсчитан процент от числа случаев, в которых выполнено второе условие (рис. 4).

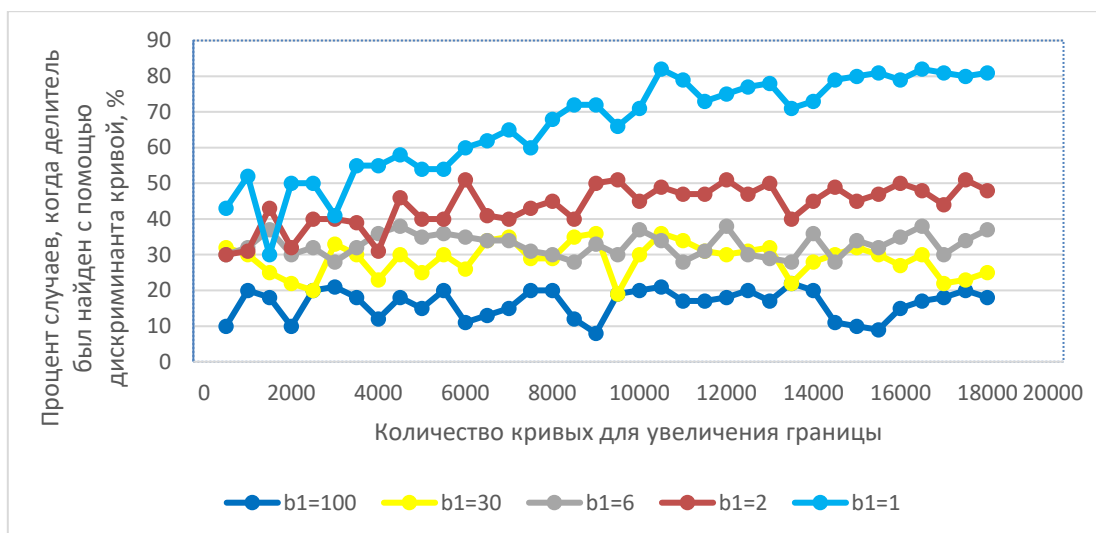

Рисунок 4 –Поиск делителя по дискриминанту зависимости кривой от количества кривых

Основываясь на полученных результатах, можно сделать следующие выводы для чисел, наименьший делитель которых меньше 10^5 . Гораздо выгоднее увеличить число кривых, которые применяем, чем границу, чтобы сократить время, необходимое для процесса факторизации, даже в случаях минимальной границы. Более того, наилучшие результаты были получены, когда кривые генерировались до тех пор, пока не возникали подобные ситуации. Таким образом, в тех случаях, когда начальная граница была взята как можно меньше. На это указывают результаты, полученные, когда в качестве начальной границы было взято значение $b_1 = 1$. В данном случае процент таких обращений составил около 80%, а временные затраты были самыми низкими. Это связано со значительным увеличением сложности алгоритма с ростом границы b_1 , которое больше, чем с увеличением числа применяемых кривых для заданных составных чисел.

Заключение

Данная работа подчеркивает фундаментальную важность задачи факторизации для ряда как чисто математических, так и прикладных наук. Обоснована фундаментальная важность этой проблемы и ее решения в теории чисел, теории сигналов, современной криптографии, при построении динамических систем и т.д. В статье дана классификация существующих подходов к решению этой проблемы. Особое внимание уделяется проблеме четкого определения “субэкспоненциальной” сложности. Описаны и проанализированы методы субэкспоненциальной факторизации. Обоснована перспективность метода на основе эллиптических кривых, из чего следует значимость этих объектов и их исследования. Показано, что решение, основанное на эллиптических кривых, очень эффективно. В результате теоретического анализа и развития теории эллиптических кривых был построен новый алгоритм. На основе этого алгоритма была разработана программная реализация метода факторизации эллиптической кривой. Процесс разложения на множители был смоделирован для чисел с делителями определенного размера с помощью созданного программного обеспечения. Целью этого процесса было исследование зависимости временных затрат на внедрение программного обеспечения, конечного предела и количества используемых кривых в зависимости от количества кривых, после чего предел автоматически увеличивается. В результате вычислительного анализа алгоритма оказалось, что из-за особенностей эллиптической кривой, построенной над кольцом структуры целых чисел по модулю составных чисел, для чисел малого размера лучше увеличить количество кривых, чем значение границы. Такой подход позволяет значительно сократить временные затраты. Однако

важным моментом является то, что размер делителей составных чисел заранее неизвестен.

Несмотря на все преимущества данного метода, имеются также пробелы и трудности. Дальнейшие усилия будут направлены на исследование проблемы выбора кривой и влияния этого выбора на процесс факторизации чисел различных классов. Кроме того, важной задачей является исследование дискриминантных признаков кривой, которые позволяют получить разложение составного числа.

Благодарности

Работа выполнена при поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках проекта AP19677733 «Разработка интеллектуальной распределенной системы параллельного анализа научных текстов», за что авторы выражают огромную благодарность.

Список литературы

1. Pomerance, C. B. Smooth numbers and the quadratic sieve /C. B. Pomerance // Cambridge University Press, New York: Algorithmic Number Theory MSRI Publications, 2008. – V. 44.-P.1–14.
2. Чернов, В. М., Чичева, М. А. Алгебро-арифметические методы синтеза быстрых алгоритмов дискретных ортогональных преобразований/ В. М. Чернов, М. А. Чичева. - Самара: Изд-во СГАУ, 2010. – 102 с.
3. Турусбекова У.К., Муратбеков М.М., Алтынбек С.А., Ахатова Ж.Е. Исследование свойств структур рекурсивных циклов первообразных корней // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Физико - математические науки», 2023. - №83(3). С.59-66. doi: <https://doi.org/10.51889/2959-5894.2023.83.3.007>.
4. Complexity Zoo., Wayback Machine Class SUBEXP: Deterministic Subexponential-Time, 2008. https://complexityzoo.uwaterloo.ca/Complexity_Zoo:S#subexp.
5. Regev, O. A Subexponential Time Algorithm for the Dihedral Hidden Subgroup Problem with Polynomial Space, 2004. <https://arxiv.org/abs/quant-ph/0406151>.
6. Crandall, R. E., Pomerance, C. B. Prime numbers: A Computational Perspective/ R. E. Crandall, C. B. Pomerance // Springer-Verlag, New York, 2001.- P. 293–420.
7. Lenstra, H. W. Factoring integers with elliptic curves/ H. W. Lenstra // Annual of Mathematics, New-Jersey, 1987.- V. 126.- P. 649–673.
8. Ишмухаметов, Ш.Т. Методы факторизации натуральных чисел/Ш.Т. Ишмухаметов-Казань: Казанский университет, 2011. -190 с.
9. Ефимов, С.С., Макаренко, А.В., Пыхтеев, А.В. Параллельная реализация и сравнительный анализ алгоритмов факторизации в системах с распределённой памятью/ С.С.Ефимов, А.В. Макаренко, А.В. Пыхтеев//Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского, Математические структуры и моделирование, 2012. - №26.- С.94-109.

References

1. Pomerance, C. B. (2008). Smooth numbers and the quadratic sieve. Cambridge University Press, New York: Algorithmic Number Theory MSRI Publications, 44, 1–14.
2. Chernov, V. M. and Chicheva, M. A. (2010). *Algebraicheskie arifmeticheskie metody dlya sinteza bystryh algoritmov diskretnyh ortogonalnyh preobrazovaniy*, (Samara: Izd-vo SGAU), 102 p. (in Russ.)
3. Turusbekova U., Muratbekov M., Altynbek S. and Akhatova Zh. (2023) Issledovaniye svoystv struktury rekursivnykh tsiklov pervoobraznykh korney. Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya «Fiziko-matematicheskiye nauki», 83(3). 59-66. (in Russ.) doi: <https://doi.org/10.51889/2959-5894.2023.83.3.007>.
4. Complexity Zoo. (2008). Wayback Machine Class SUBEXP: Deterministic Subexponential-Time. https://complexityzoo.uwaterloo.ca/Complexity_Zoo:S#subexp.
5. Regev, O. (2004). A subexponential time Algorithm for the Dihedral Hidden Subgroup Problem

with Polynomial Space <https://arxiv.org/abs/quant-ph/0406151>.

6. Crandall, R. E. and Pomerance, C. B. (2001). Prime numbers: A Computational Perspective, Springer-Verlag, New York, pp. 293–420.

7. Lenstra, H. W. (1987). Factoring integers with elliptic curves, Annual of Mathematics, New-Jersey, 126, 649–673.

8. Ishmukhametov, Sh. T. (2011). *Metody faktorizatsii naturalnyh chisel*, (Kazan: Kazanski universitet), 190 p. (in Russ.)

9. Efimov, S. S., Makarenko, A. V. and Pykhteev, A. V. (2012). Parallel'naya realizatsiya isravnitel'nyy analiz algoritmov faktorizatsii sraspredelennoy pamyat'yu, Omskiy gosudarstvennyy universitet im. F.M. Dostoyevskogo, Matematicheskiye struktury i modelirovaniye, Omsk, 26, 94–109. (in Russ.)

ЭЛЛИПТИКАЛЫҚ ҚИСЫҚТАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ФАКТОРИЗАЦИЯ ЕСЕПТЕРІН ЗЕРТТЕУ

У.К. ТУРУСБЕКОВА* , Г.Т. АЗИЕВА

«Esil University» мекемесі, Астана, Қазақстан

*E-mail: umut.t@mail.ru

Андапта. Факторизация мәселесі математикалық есептердің ауқымды спектріне тән. Көптеген математикалық есептерді шешу сандардың жіктелуінің нәтижесі алдын-ала белгілі болуымен байланысты. Бұл жұмыс эллиптикалық қисықтарды қолдана отырып, факторизация есептерін зерттеуге арналған. Эллиптикалық қисықтар сияқты құрылымдарды факторизациялау мақсатында пайдалану мүмкіндігі бұл мәселенің шешімін табуға жаңа серпін берді. Мақалада жалған қисық құруға негізделген эллиптикалық қисық әдісінің негізгі мәселелері және оны оңтайландырудың мүмкін жолдары қарастырған. Жасалған қисықтар саны мен эллиптикалық қисықтардың негізгі әдісінің қажетті шекарасы арасындағы қатынастар зерттелді. Бұл мәселені зерттеу бөлгіштері бес ондық таңбадан аспайтын сандар үшін сипатталған алгоритм негізінде әдісті бағдарламалық қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады. Бұл зерттеудің нәтижелері бастапқы шектің әртүрлі жағдайлары үшін берілген. Нәтижелер факторизация процесінде жұмсалған уақыттың, соңғы шекараның және факторизация кезінде қолданылатын қисықтар санының қисықтар санына тәуелділігін көрсетеді, содан кейін эллиптикалық қисықтар әдісінің шекарасы артады. Осы әдісті талдау нәтижесінде қисық дискриминанттық қолдана отырып, құрама санның бөлгіштерін алу жағдайларының саны зерттелді.

Түйін сөздер: факторизация, эллиптикалық қисық, тегіс сандар, құрама сандар, ақырлы өріс, санның бөлгіштері.

RESEARCH OF FACTORIZATION PROBLEMS USING ELLIPTIC CURVES

U.K. TURUSBKOV* , G.T. AZIEVA

Institution "Esil University", Astana, Kazakhstan

*E-mail: umut.t@mail.ru

Abstract. The factorization problem is typical for a wide range of mathematical problems. The solution of many mathematical problems is due to the fact that the result of the decomposition of numbers is known in advance. This work is devoted to the study of factorization problems using elliptic curves. The possibility of using structures such as elliptic curves for the purpose of factorization has given a new impetus to the search for a solution to this problem. The article discusses the main problems of the elliptic curve method, which is based on the construction of a pseudo-curve, and possible ways to optimize it. The relations between the number of generated curves and the necessary boundary of the basic elliptic curve method are investigated. The study of this problem was carried out using a software implementation of the method based on

the described algorithm for numbers whose divisors do not exceed five decimal places. The results of this study are presented for various cases of the initial limit. The results obtained indicate the dependence of the time spent, the final boundary during the factorization process and the number of curves used during factorization on the number of curves after which the boundary of the elliptic curve method increases. As a result of the analysis of this method, a study was conducted on the number of cases of obtaining divisors of a composite number using a curve discriminant.

Keywords: factorization, elliptic curve, smooth numbers, composite numbers, finite field, number divisors.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES

ВЛИЯНИЕ ДИАТОМИТА НА МИКРОБНЫЕ ЭКОСИСТЕМЫ ПОЧВЕННЫХ
СТРУКТУР

А.Н. БАЙЗАК* , С.Ф. СЕМЕНИХИНА

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

*E-mail: timur.cheng@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается практическая значимость диатомита как естественного удобрения и оздоровителя почвенных структур посредством его влияния на микробные сообщества, обитающие в них. Так, из-за стабильно ухудшающейся экологической ситуации во всём мире, состояние земельных покровов претерпевает негативные изменения вследствие неконтролируемого антропогенного воздействия, накапливая в себе продукты переработки нефтегазовой промышленности, отходов легкой и тяжелой промышленности, а также фильтруя собою все элементы сточных вод. Для решения рассматриваемой проблемы предлагается применять наиболее доступные и экологически выгодные методы биоремедиации почв, в частности, с использованием кизельгура и подобных ему минеральных соединений. Данные ископаемые материалы являются хорошими адсорбентами, способными также насыщать почву определенными микроэлементами и питательными веществами, что может привести к увеличению полезной микрофлоры – азотфиксирующих, сульфитредуцирующих бактерий, актиномицетов, и к угнетению развития нежелательной микрофлоры – патогенных и условно-патогенных микроскопических грибов, фитопатогенных вирусов и бактерий. Научная статья ставит перед собой задачу теоретического исследования вопросов взаимодействия микроорганизмов внутри почвенной экосистемы: их симбиоз и синергию, антагонистическое воздействие, влияние на растительный мир, а также место диатомита в рассматриваемых процессах. Результатом проделанной работы стало теоретические обоснования развития отрасли переработки и добычи диатомита в целях его применения в качестве композитного материала, способного к биоремедиации почв.

Ключевые слова: микрофлора, диатомит, почва, микробные сообщества, гумус, сапрофитные микроорганизмы, биологическая активность, биоремедиация,

Состояние почв не только в Казахстане, но и во многих других странах с сырьевой экономикой и крупнотоннажным производством стремительно усугубляется, что приводит к масштабным экологическим проблемам. Каждый сантиметр покрова Земли, являясь биофильтром, поглощает собою побочные продукты нефтегазовой промышленности, отходы легкой и тяжелой промышленности, способствует поглощению определенного количества загрязнений сточных вод и так далее. Актуальность работы заключается в сложившейся экологической ситуации, требующей немедленного вмешательства с использованием современных безопасных методов биоремедиации почв.

Поверхностный слой литосферы, состоящий из разных типов почв, представляет собою определенную экосистему. Она включает в себя бесчисленное количество биогеоценозов, каждый из которых может обладать, как полезными, так и вредными свойствами, и качествами, которые прямо пропорционально влияют на здоровье почв. Так, микробные сообщества способствуют питанию и насыщению земель, аккумулярованию в собственной биомассе и частичной переработке вредных химических соединений, поверхностно активных веществ, играют антагонистическую роль по отношению к патогенной микрофлоре.

К обитателям биогеоценоза почв относятся микроскопические водоросли и грибы,

простейшие, а также бактерии. Все они, являясь редуцентами, или же миксотрофами, принимают участие в процессе формирования плодородий земельных покровов и находятся в различных взаимоотношениях друг с другом, формируя симбиозы и образуя синтрофические связи между собой. Так, к их основным функциям можно отнести:

1. Декомпозиция органического материала, включающая в себя способность разлагать остатки органических веществ растительного и животного происхождения. Так, обитатели почвы – анаэробные спорообразующие бактерии рода *Clostridium* участвуют в сбраживании азотсодержащих соединений, простые углеводы, крахмал, пектин, целлюлозу. Они также участвуют в процессах гниения.

2. Участие в азотном цикле и фиксация азота – некоторые бактерии, например, род *Rhizobium* и *Azotobacter*, способные в процессе азотфиксации трансформировать свободный азот в его растворимую форму, которая используется для питания растениями.

3. Превращения соединений фосфора – различные виды бактерий *Pseudomonas*, *Flavobacterium* способны растворять нерастворимые минеральные фосфаты почвы для их лучшего усвоения растениями. Помимо этого, микроорганизмы рода *Streptomyces*, *Aspergillus* могут минерализовать разветвленные молекулы фосфатов.

4. Окисление соединений серы – данный процесс выполняют тиобактерии, относящиеся к родам *Achromatium*, *Thiobacterium*, *Thiospira*. Они способны окислять сероводород, сульфиды различных металлов, тиосульфаты и так далее.

В естественной среде, неподверженной антропогенному фактору, почва способна восстанавливаться самостоятельно в результате процессов, описанных выше. Однако, из-за высокой концентрации токсичных веществ, а также недостатка нутриентов в почве,

активность полезной микрофлоры подавляется. Так, в исследованиях Стифеева А. И. было показано, что в местах загрязнений тяжелыми металлами темно-серых лесных почв активность целлюлозоразрушающих микроорганизмов понижалась и составляла всего 12% [1]. К примеру, отходы многих производств, содержащие в своем составе фенолы, спирты, галогенсодержащие углеводороды, поверхностно-активные вещества, детергенты и прочие виды химических веществ, напрямую влияют на проницаемость цитоплазматической мембраны микроорганизмов, нарушая её структуру. В конечном итоге, это приводит к полному разрушению клетки микроорганизма и соответственно её гибели. Тяжелые металлы и концентрация ионов водорода, вносимых в среду, также может косвенно повлиять посредством изменения кислотности почвы, пагубно действуя на ионное состояние и биодоступность метаболитов, необходимых для жизнедеятельности микрофлоры.

Исходя из вышесказанного становится ясным, что при высоких концентрациях загрязняющих веществ почва претерпевает практически необратимые изменения, так как в ней угнетаются важнейшие процессы самовосстановления. Следовательно, при отсутствии незамедлительного вмешательства её состояние продолжит ухудшаться. Для решения данной проблемы, мы считаем необходимым использование природных соединений в качестве удобрителей и минеральных добавок для микроорганизмов.

Материалы и методы исследования.

Материалом исследования является диатомит – легкая осадочная горная порода, обычно рыхлая, белого или желтоватого оттенка, состав которой представлен в основном кремнистым материалом с наличием подвижных форм элементов питания (азота, калия, фосфора и т.п.). В Республике Казахстан находятся одни из самых крупнейших месторождений диатомита – Утесайское и Киргизское месторождения с запасами в несколько миллионов тонн, а также месторождение Жалпак, оценивающееся в 1,8 миллиарда тонн [2]. Флуоресцентный анализ разновидностей диатомита месторождения Жалпак показал содержание SiO_2 изменяется от 25,845% в желтых (охроподобных) до 73,087% в белых разновидностях руды. Содержание Fe_2O_3 меняется от 2,356% до 27,440%. Условно различные образцы диатомитовых руд могут быть

разделены на мало- (2-5 % Fe₂O₃), средне- (10-12 % Fe₂O₃) и высокожелезистые (20-30 % Fe₂O₃) разновидности. Изменение содержания второстепенных компонентов (Na₂O, MgO, Al₂O₃, K₂O, CaO и т.д.) не так значительно [3]. Пористость такого диатомита составила 82-89%.

С агротехнической стороны преимущества данного типа удобрений заключаются в:

1. Большая степень абсорбции. Ввиду того, что диатомит по своей структуре имеет множество мелких пор, то в нём надолго задерживаются питательные элементы, необходимые как для растений, так и для микроорганизмов. Помимо этого, он способствует снижению подвижности тяжелых металлов в почве, которые губительно влияют на почвенные биоценозы.

2. Экологичность. Диатомит представляет собой материал, образовавшийся в результате естественных процессов и не имеющий в своем составе вредных химических соединений или синтетических составляющих, способных навредить почве.

3. Рентабельность и дешевизна. Оценка экономической эффективности технологии возделывания озимой пшеницы с использованием диатомита и его смесей с минеральными удобрениями показала, что применение диатомита в чистом виде в дозе 3 т/га, несмотря на достаточно высокие затраты на транспортировку и внесение, является рентабельным [4].

В качестве метода исследования был применен сравнительный анализ полученных ранее результатов экспериментов научных биологов и агрономов на повышение биологической активности почвы при внесении диатомита.

Результаты и их обсуждение.

Использование диатомита в качестве удобрения оказало комплексное влияние на микрофлору почвы, способствуя появлению положительной тенденции роста числа аммонифицирующей, амилотической микрофлоры и оказало благоприятное влияние на численность силикатных, фосфорных литотрофных, а также миксотрофных микроорганизмов.

Так, в исследованиях состояния ризосферы ржи при применении диатомита было установлено положительное действие диатомита на неудобренной почве на численность популяции аммонифицирующей микрофлоры, способствуя увеличению её численности на 13%, а при увеличении концентрации диатомита в 4 раза – на 19% [5]. Такой же результат был продемонстрирован в отношении повышения ферментативной активности протеаз до 35% при максимальной концентрации диатомита (таблица 1). Протеолитические ферменты почвы косвенно участвуют в круговороте азота, а также, расщепляя белки и нуклеопротеиды до аминокислот и пептидов, образуют необходимые структурные элементы гуминовых кислот, находящихся в составе гумуса. Гумус, в свою очередь, способствует накоплению в почве питательных веществ, необходимых как для растений, так и для дальнейшего увеличения численности «полезной» микрофлоры.

Таблица 1. Влияние диатомита на количественные показатели аммонифицирующих микроорганизмов.

Вариант	Почва, млн. КОЕ/1 г. абс.-сух. почвы	Активность протеолитических ферментов, мг глицина/1 г за 24ч
Контроль	16,6	1,85
Диатомит – 1,5 г/кг	17,1	2,02
Диатомит – 3,0 г/кг	18,8	2,21
Диатомит – 4,5 г/кг	19,0	3,09
Диатомит – 6,0 г/кг	19,9	3,94

Установлено было, что диатомит посредством улучшений условий кислотности почвы

способствует росту и развитию миксотрофной микрофлоры, представленной актиномицетами и грибами, которые также участвуют в образовании гумуса и биоконверсии органических веществ. С учетом относительной статистической погрешности исследований диатомит в условиях вегетационного опыта практически не влиял на содержание гумуса в почве, но намечена тенденция его повышения при максимальных дозах [6].

Более продолжительные исследования влияния диатомита на группу силикатных бактерий дали также положительный результат. В ходе трехлетнего изучения потенциала использования диатомита Инзенского месторождения Ульяновской области было выяснено, что пролонгированное внесение удобрения в высоких концентрациях способствовало повышению его биодegradации со стороны комплекса силикатных бактерий и специфического вида *Bacillus mucilaginosus* с единовременным высвобождением в почвенный раствор значительного количества доступных соединений кремния [7].

Помимо этого, кремниевые удобрения способствовали подавлению патогенной микрофлоры, в частности, фитопатогенных полупаразитных грибов возбудителей корневой гнили – рода *Fuzarium*, *Bipolaris*, *Cercospora*. В настоящее время, для борьбы с данными болезнями растений применяются фунгициды, а именно препараты группы триазолов и бензимидазолов, которые негативно сказываются на благополучие земельных покровов. Для сравнения, внесение в почву минимальных доз диатомита, равных 40 кг/га, позволяет достичь тех же результатов без нанесения вреда окружающей среде и самим растениям. Другим примером может послужить применение диатомита для борьбы с вершинной гнилью томатов. Растения на опытном варианте практически не поражались и снижение заболеваемости томатов при внесении диатомита в почву составляло до 80 %, урожайность их при этом повышалась на 3,5 т/га (44%) [7].

Анализ исследований показывает, что в большинстве случаев диатомит благоприятно влияет на микробиологический состав почвенных структур, одновременно угнетая воздействие патогенной микрофлоры, тем самым выполняя комплексное действие. С биотехнологической точки зрения, можно предложить улучшение качества удобрений, включающий в свой состав диатомит при помощи модификации последнего. Так, приготовление композитных веществ с учетом высоких адсорбционных свойств кизельгура представляет собой многообещающее направление его использования в качестве вещества, ускоряющего разложение поверхностно-активных веществ и одновременно способствующее питанию почвы необходимыми микроэлементами. Исследования показывают, что иммобилизация оксида титана на микропорах диатомита привело к расширению доступной для реакции поверхности, тем самым повышая фотокаталитическую активность композита при деградации бисфенола А [8]. Теоретически схожий принцип можно применить с использованием методов экологической биотехнологии для создания новых «зеленых» удобрений с необходимыми свойствами. В частности, данный подход может решить проблему накопления в почвах тяжелых металлов и токсичных веществ.

Заключение.

Анализ научной литературы показал, что использование диатомита является перспективной отраслью для развития в ближайшем будущем, вследствие разнообразия способов его применения, а также разностороннего действия данного материала на почвенные биогеоценозы. Так, развитие методов добычи и переработки данного полезного ископаемого в Актюбинской области, где, как было сказано ранее, находятся огромнейшие его запасы откроет новые возможности не только для дела охраны окружающей среды, но также и для мира науки.

Список литературы:

1. Стифеев А.И., Лазарев В.И., Никитина О.В. Роль микроорганизмов в круговороте веществ и почвенном плодородии центрального черноземья // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. 2019. №9.

2. Диатомит: неиспользованные возможности – Новости университета К. Жубанова 07.02.2019: <https://news-ru.arsu.kz/?p=9552>
3. Кульдеев Е.И., Бондаренко И.В., Темирова С.С., Тастанов Е.А., Нурлыбаев Р.Е. Состав и свойства диатомитового сырья Казахстана и синтез на его основе силикальцитов для получения строительной продукции // Комплексное использование минерального сырья. № 4. 2018. <https://doi.org/10.31643/2018/6445.41>
4. Куликова А.Х., Яшин Е.А., Данилова Е.В. Эффективность использования диатомита и его смеси с минеральными удобрениями при возделывании озимой и яровой пшеницы // Вестник Ульяновской ГСХА. 2008. №1 (6).
5. Титова В.И., Козлов А.В. Агрохимическое и микробиологическое состояние ризосферы озимой ржи при применении диатомита // Агрохимический вестник. 2011. №2.
6. Козлов А.В., Куликова А.Х., Уромова И.П. Активность силикатных бактерий и *Bacillus mucilaginosus* в дерново-подзолистой почве в отношении деградации диатомита Инзенского месторождения // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Биология. Экология. 2019. <https://doi.org/10.26516/2073-3372.2019.29.3>
7. Куликова А.Х., Яшин Е.А. Роль кремния и высококремнистых пород в защите посевов сельскохозяйственных культур // Вестник Ульяновской ГСХА. 2015. №4 (32).
8. Hsien, KJ., Tsai, WT. & Su, TY. Preparation of diatomite–TiO₂ composite for photodegradation of bisphenol-A in water. *J Sol-Gel Sci Technol* 51, 63–69 (2009). <https://doi.org/10.1007/s10971-009-1921-6>

References:

1. Stifeev A.I., Lazarev V.I., & Nikitina O.V. (2019). Rol mikroorganizmov v krugovorote veshchestv i pochvennom plodorodii tsentralnogo chernozemya. *Vestnik Kurskoi gosudarstvennoi selskokhozyaistvennoi akademii*, (9), 22-29. [In Russian].
2. Diatomit: neispolzovannye vozmozhnosti. (2019, February 7). *Novosti universiteta K. Zhubanova*: <https://news-ru.arsu.kz/?p=9552> [In Russian]
3. Kuldeev E.I., Bondarenko I.V., Temirova S.S., Tastanov E.A., Nurlybaev R.E. (2018). Sostav i svoistva diatomitovogo syrya Kazakhstana i sintez na ego osnove silikaltsitov dlya polucheniya stroitelnoi produktsii. *Kompleksnoe ispolzovanie mineralnogo syrya*. №4. <https://doi.org/10.31643/2018/6445.41> [In Russian]
4. Kulikova A.Kh., Yashin E.A., & Danilova E.V. (2008). Effektivnost ispolzovaniya diatomita i ego smesi s mineralnymi udobreniyami pri vozdelevanii ozimoi i yarovoi pshenitsy. *Vestnik Ulyanovskoi gosudarstvennoi selskokhozyaistvennoi akademii*, (1 (6)), 11-24. [In Russian].
5. Titova V.I., & Kozlov A.V. (2011). Agrokhimicheskoe i mikrobiologicheskoe sostoyanie rizosfery ozimoi rzhi pri primenenii diatomita. *Agrokhimicheskii vestnik*, (2), 34-38. [In Russian]
6. Kozlov A.V., Kulikova A.Kh., & Uromova I.P. (2019). Aktivnost silikatnykh bakterii i *Bacillus mucilaginosus* v dernovo-podzolistoi pochve v otnoshenii degradatsii diatomita Inzenskogo mestorozhdeniya. *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta*, 29, 3-14. <https://doi.org/10.26516/2073-3372.2019.29.3> [In Russian]
7. Kulikova A.Kh., Yashin E.A. (2015). Rol kremniya i vysokokremnistykh porod v zashchite posevov selskokhozyaistvennykh kultur. *Vestnik Ulyanovskoi gosudarstvennoi selskokhozyaistvennoi akademii*, (4 (32)), 30-35. [In Russian].
8. Hsien, KJ., Tsai, WT. & Su, TY. (2009). Preparation of diatomite–TiO₂ composite for photodegradation of bisphenol-A in water. *J Sol-Gel Sci Technol* 51, 63–69. <https://doi.org/10.1007/s10971-009-1921-6>

ДИАТОМИТТИҢ ТОПЫРАҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ МИКРОБТЫҚ ЭКОЖҮЙЕЛЕРІНЕ ӘСЕРІ

Ә.Н. БАЙЗАҚ* , С.Ф. СЕМЕНИХИНА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

*E-mail: timur.cheng@gmail.com

Андатпа. Бұл мақалада диатомиттің табиғи тыңайтқыш енгізгіш және топырақ құрылымдарының сауықтырушысы ретінде оларда өмір сүретін микробтық қауымдастықтарға әсері арқылы практикалық маңызы талқыланады. Осылайша, бүкіл әлемде тұрақты түрде нашарлап бара жатқан экологиялық жағдайға байланысты жер жамылғыларының жағдайы бақыланбайтын антропогендік әсердің, мұнай-газ өнеркәсібінің өнімдерінің, жеңіл және ауыр өнеркәсіп қалдықтарының, сондай-ақ сарқынды сулардың сүзілуінің салдарынан теріс өзгерістерге ұшырауда. Қарастырылып отырған мәселені шешу үшін топырақ биоремедиациясының еңқолжетімді және экологиялық тиімді әдістерін, атап айтқанда, кизельгур және ұқсас минералды қосылыстарды қолдану ұсынылады. Бұл қазба материалдар топырақты белгілі бір микроэлементтермен және қоректік заттармен қанықтыра алатын жақсы адсорбенттер болып табылады, бұл пайдалы микрофлораның - азотты түзететін, сульфит түзуші бактериялардың, актиномицеттердің көбеюіне және жағымсыз микрофлораның дамуын тежеуге – патогенді және шартты залалды микроскопиялық саңырауқұлақтардың, фитопатогендік вирустар мен бактериялардың дамуын тежеуге әкелуі мүмкін. Ғылыми мақала топырақ экожүйесінің ішіндегі микроорганизмдердің өзара әрекеттесуін: олардың симбиозы мен синергиясы, антагонистік әсерлері, өсімдіктер әлеміне әсері, сонымен қатар қаралып отырған үдерістердегі диатомиттің орнын теориялық зерттеу міндетін қояды. Атқарылған жұмыстың нәтижесі топырақты биоремедиациялауға қабілетті композиттік материал ретінде пайдалану мақсатында диатомитті өңдеу және өндіру саласын дамытудың теориялық негіздемесі болды.

Түйін сөздер: микрофлора, диатомит, топырақ, микробтық қауымдастықтар, қарашірік, сапрофитті микроағзалар, биологиялық белсенділік, биоремедиация.

IMPACT OF DIATOMITE ON MICROBIAL ECOSYSTEMS OF SOIL STRUCTURES

A.N. BAIZAK* , S.F. SEMENIKHINA

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: timur.cheng@gmail.com

Annotation. This article reviews the practical significance of diatomite as a natural fertilizer and soil health improving agent through its influence on microbial communities inhabiting them. Thus, in view of the persistently deteriorating ecological situation worldwide, the state of land cover suffers negative changes caused by uncontrolled anthropogenic impact, accumulating the products of oil industry, light and heavy industry waste, along with filtering all elements of wastewater. Soil bioremediation methods, in particular, with the use of diatomaceous earth and similar mineral compounds, are proposed to solve the problem under consideration. These fossil materials are good adsorbents that can saturate the soil with certain microelements and nutrients, which can lead to the growth of useful microflora - nitrogen-fixing, sulfite-reducing bacteria, actinomycetes, and to the suppression of undesirable microflora - pathogenic and conditional-pathogenic microscopic fungi, phytopathogenic viruses and bacteria. The scientific article aims to theoretically investigate the issues of interaction of microorganisms within the soil ecosystem: their symbiosis and synergy, antagonistic effect, impact on plant life, and the role of diatomite in the examined processes. The work has resulted in the theoretical justification of diatomite processing and mining industry development for its use in composite material capable of soil bioremediation.

Key words: microflora, diatomite, soil, microbial communities, humus, saprophytic microorganisms, biological activity, bioremediation.

ХИМИЯДАН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУ

Б.С. ИМАНГАЛИЕВА* , Т.Е. АСҚАР , С.Н. ЕРМУХАНБЕТОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

*E-mail: 125aktobe@gmail.com

Аңдатпа. Заманның күннен күнге өзгеріп, жаңаруы адам баласының ойлау жүйесіне, психикасы мен әрекетіне үлкен әсер етуде. Осының салдарынан білім беру жүйесінде білім алушымен жүргізілетін жұмыстарға, оған білім берудегі әр түрлі әдіс-тәсілдерге, алған білімін оқушы әрі қарай қолдана алуына ден қоятын өзгерістер мен жаңартулар енгізілді. Соның бірі оқушыға білім берумен қатар, функционалдық сауаттылығын дамытуға жұмыстану.

Мақалада химия пәнінде оқушының функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған әдістер көрсетілген. Сабақтың әр бөлігінде жүргізілетін әдіс түрлері, оқушының жаңа ақпаратқа ізденуі, мәтінмен жұмыс жасау үлгісі көрсетілген. Зертханалық жұмысты жаңа сабақ тақырыбын табу кезінде қолдану тәсілі туралы ақпарат көрсетілген. Химиядан функционалдық сауаттылықты арттыру негізінде бірнеше тапсырмалар мен есеп түрлеріне мысал келтірілген.

Мультимедиялық құралдарды қолдана отырып, тапсырмаларды жеңілдетуге болатыны байқалады. Осы әдіс-тәсілдердің жүзеге асқанын білу мақсатында 4 сыныпқа арнайы зерттеу жүргізілді. Эксперимент ретінде алынған 2 сыныптың сабақ беру форматына өзгерістер енгізіп, баланың дамуына, білім алуына бағдар жасалды. Пәнаралық білімнің артқанын байқау мақсатында статистика жүргізіліп, алдыңғы тоқсанмен салыстырылды. Оқушыларға психологиялық ахуалына әсер ете алғанын білу үшін арнайы сауалнама алынып, нәтижесі талданды.

Кілт сөздер: Функционалдық сауаттылық, әдіс-тәсілдер, химиялық эксперимент, дидактикалық тапсырмалар.

Қазіргі заманның күн санап емес, сағат санап өзгеріп жатқан уақытында адам баласының да ойлау қабілеті, өмір сүру дағдысы өзгеруде. Оның себебіне технологияның заман талабына қарай дамып жатқанын да қоссақ қателеспейміз. Z ұрпақтарының ойлау жүйесінің зеректігі сонша, оларға білім, тәрбие беруде өзіне ақыл айтатын кездер де аз емес. Бірақ та, білім беру жүйесіндегі материалдарды меңгеруге оқушылардың қызығушылық таныта бермейтінін байқауға болады. Бұл елімізге қажетті сауатты азаматтар санының азаюына алып келеді. Мектеп қабырғасында алған білімін өмірде пайдалана алмауы, сол білімді берген мұғалім мен білім алушының уақыты мен еңбегінің еш кетірмеуі қажет.

Еліміздің болашағы саналатын жас бүлдіршіндерге білім беру кезінде олардың функционалдық сауаттылығын дамыту өте маңызды міндеттердің бірі болып саналады [1].

Қазіргі уақытта ақпараттық уақыт мектеп түлегін ақпаратты өңдеу және ақпараттық белгісіздік жағдайында практикалық мәселелер мен міндеттерді шешу дағдыларына үйрету және болашақта жалпы білім берудің мақсаты болып табылатын қазіргі қоғамға толық интеграцияны қамтамасыз ету маңызды. Қазіргі тез өзгеретін әлемдегі функционалды сауаттылық адамзатқа саяси, мәдени, әлеуметтік және экономикалық қызметте белсенділік танытуға, сонымен қоса өмір бойына білімін жетілдіруге мүмкіндік беретін негізгі факторлардың біріне айналды.

Қоршаған әлемді және оған енгізілген өзгерістерді түсіну үшін қажет эксперименттер мен бақылауларға бағытталған қорытындылар алу мүмкіндігі қазіргі шәкірттердің функционалды тұрғыдан да, ғылыми тұрғыдан да сауаттылығын арттырады.

Жаратылыстану сауаттылығы-жаратылыстану ғылымының басты ерекшеліктерін адам танымының нысаны деп түсіну, жаратылыстану ғылымдары мен технологиялардың қоғам өмірінің зияткерлік, материалдық және мәдени тұрғыдан әсерін түсіну, жаратылыстану ғылымына тиісті мәселелер жөнінде белсенді азаматтық ұстанымды қолдана алу қабілеті.

Функционалдық сауаттылық – оқушының алған теориялық білімін өмірдің барлық кезеңінде пайдалана алуы, өз біліміне талдау жүргізе алуы, жаңа ақпаратты меңгеруде өзіне сай тәсілді таңдай алуы, мәселені шешуде білімін оңтайлы пайдаланып, оң нәтижеге жете білуі.

Функционалдык сауаттылығын дамыту арқылы бала өмірге, қоршаған ортаға тез бейімделеді, білімін жеке қабілеттерін дамытуға жұмсай алады, әрекеттеріне есеп беруді үйренеді, атап айтқанда, өз-өзін жасап шығарады. Ал өзін құрастыруда әр баланың жеке ерекшеліктерімен қатар, шығармашылық ойлай алуы басты фактор болып саналады. Баланың жалпы орта білім алып, жан-жақты дамуы мектеп қабырғасында қалыптасады. Мектеп қабырғасындағы баланың жетелеуші, жол көрсетушісі, әрине – мұғалім. Мұғалімнің міндеті - оқушының пәнге деген зейінін ашып, қызығушылығын арттыра білу. Сондықтан, мұғалім қай саладан болмасын, өз пәнінен балаға іліп алар өмірлік сабақ бере алса, баланың дамуына жүйелі бағыт-бағдар берсе, оның ұстаз ретіндегі еңбегінің сіңгені [2].

Химия пәні – қазіргі қоғамда жаратылыстану бағыттарының негізгі саласын қамтиды. Тұрмыстық өмірдегі болатын химиялық процестер туралы түсінік, химиялық реакциялар әсерінен туындаған ғаламдық экологиялық проблемалар себебі және шешу жолдары жайлы білім оқушының мәселені шешу әрекетін жоспарлауға итермелейді [3].

Материал және зерттеу әдістемесі

Ұстаз ретінде оқушының химия пәнінен функционалдык сауаттылығын жоғары деңгейге жеткізу өте маңызды. Өйткені оқушы химияны күнделікті өмірде болып жатқан процестермен байланыстыра отырып үйренсе, оның химия пәніне деген қызығушылығы оданәрі арта түседі. Сондықтан да функционалдык сауаттылықты арттыруға арналған тапсырмаларды оқушының орындай алуының маңызы зор.

Оқушылардың функционалдык сауаттылығын арттыру үшін тек тапсырма беру жеткіліксіз. Мұғалім сабақ барысын жоспарлағанда оның әр бөлігіне (сабақтың басы, ортасы, аяғы) жеке мән беруі, оған жаңашыл әрі логикалық тұрғыда баланың жаңа ақпаратқа өзі қол жеткізетіндей элементтерді қосуы қажет. Жаңа білім берер кезде мынадай тәсілдерді қолдану ұсынылады:

1) Жаңа тақырыпты табу.

Мұғалім жаңа тақырыпты оқушыға бірден емес, өздері ойлана отырып табатындай етіп жасырады, нақтырақ айтқанда жол сілтейді. Оқушыны табуға итермелеу арқылы оның ойлау қабілетін дамытады әрі бала ойлану арқылы химиялық білімін пайдаланып, өткен тақырыптарды пысықтап шығуына ықпал тигізеді. Оның бірнеше тәсілі бар.

1. Зертханалық жұмыс

Мұғалім оқушыларға демонстрациялық жұмыс көрсету арқылы жаңа тақырыпқа сілтеме тастап, мәселелік сұрақтар қою арқылы білім алушының өзі ойланып, жаңа мәліметті ізденуіне жағдай жасайды.

Мысалы: Катиондарға сапалық реакция.

Мұғалім бірнеше тұздардың кесегін алып, оларды отқа жағады. Сол кезде әр тұздың жалын түстері өзгергені байқалады. Осы арқылы мұғалім оқушыларға металл катиондарының сапалық реакциясын көрсетеді. Ал оқушылар осы зертханалық жұмыс арқылы жаңа тақырыпты табу қажет.

2. Жұмбақ арқылы. Бұл тәсілге химиялық әңгіме, ертегілер жатады.

3. Пәнаралық байланысты пайдалану. Физика, биология, география пәндеріндегі ұқсас тақырыптардағы ақпараттарды пайдалана отырып, сұрақтар қою.

Зерттеуге 9А, 9Ә, 9Б, 9В сыныптары алынды. 9А және 9Ә сыныптары эксперименттік сынып ретінде, ал 9Б және 9В сыныптары бақылау сыныптары ретінде саналды. Оқушылардың функционалдык сауаттылығын арттыру үшін берілетін тапсырмаларға қойылатын белгілі бір критерийлер бар:

- Тапсырма барысында оқушы жағдаятты күнделікті өмірмен байланыстыра алуы керек. Яғни химиялық білімін тек сабақ барысында емес, өз өмірінде де пайдаға асырып білуі керек.

- Тапсырмалардың шығармашылық деңгейде болуы;

- Тапсырманы орындай алған оқушының сын тұрғысынан ойлау қабілетінің шыңдалуы;

- Оқушылардың логикалық тұрғыдан ойлау қасиетін дамыта алуы және т.б.

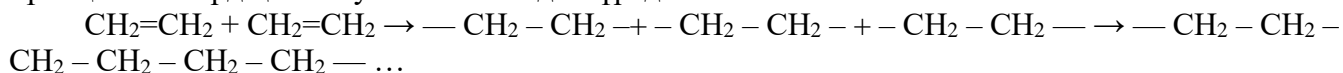
Яғни, оқушылар бұл тапсырмаларды орындай отырып, өз деңгейлерін жаңа сатыға көтере алады.

Эксперименттік сыныптарға «Азот», «Аммиак», «Галогендер», «Кальций», «Металдар» тақырыптарына байланысты функционалдық сауаттылықты арттыру мақсатында тапсырмалар берілді.

2) Мәтінмен жұмыс. Оқушы жеке жаңа ақпаратты оқып, мәтінді сол мезетте талдап отырады.

Мысалы: «Полимерлену» тақырыбы.

Полимер дегеніміз - молекулалары өте үлкен көлемде қайталанып отыратын бірдей не әр түрлі мономерлердің бір-бірімен әрекеттесіп байланысуынан түзілетін қосылыс. Бірдей молекулалардың үлкен молекула болып, қосылу үрдісін полимерлену реакциясы, ал одан шыққан өнімді полимер деп атайды. Полимерлену реакциясы қос немесе үш байланыстар арқылы немесе тұйық тізбектердің ашылуы нәтижесінде жүреді.

Мұндағы көп нүкте реакцияға көптеген молекулалардың қатысқандығын білдіреді. Макромолекуладағы қайталанып отыратын буын сандары полимерлену дәрежесі (n әрпімен белгіленеді) деп аталады. Егер полиэтиленнің бір түйірін қыздарса, 110°C температурада жұмсарып, пішінін оңай өзгертеді. Суытқанда, полиэтилен қатып, пішінін сақтайды, осыған байланысты одан әр түрлі бұйымдар жасайды [4-7].

Қалыпты жағдайда полиэтилен қышқылдармен, сілтілермен әрекеттеспейді (концентрлі азот қышқылында ғана ыдырайды).

Тапсырма:

1) Мәтіндегі реакция теңдеуіне қарап, пропиленнің полимерлену реакция теңдеуін жазыңыз.

2) (— CH₂ — CH₂ —)₂₆₀₀ мына полимердің атын атап, полимерленуге жұмсалған мономер санын тауып, полимерлену реакциясын көрсетіңіз.

3) Қарамен қоюландырылған сөзге жататын класс өкілдерін атаңыз [8-11].

Қоршаған ортаға, жалпы өмірге бейімделу, бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасу үшін әрдайым білімді шыңдау қажет. Сапалы білім алу қоғамға, мемлекетке сапалы азаматтың қосылуына кепіл. Ал мектеп оқушысының алдындағы міндет - пәндік білімін жетілдіру. Баланың функционалдық сауаттылығын дамыту үшін мектеп қабырғасындағы алған білімін күнделікті өмірдің бір бөлшегінде зерттеп, оны іске асыра алуы маңызды. Сол себепті, үйге қосымша тапсырмалар беру арқылы балаға теңіздің тамшысындай болсын пайда тигізуге болады. Үйге тапсырма берерде мынадай мысалдар қолдануға болады:

1. Тұрмыстық жағдайда йодқа сапалық реакция.

Үй жағдайында нан кесегіне 1-2 тамшы йод тамызыңыздар. Қандай түс байқалды?

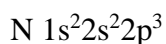
Себебін химиялық тұрғыда түсіндіруге тырысыңыздар.

2. Бос құтыға аздап ас содасын салыңыздар. Оның үстіне бірнеше тамшы сірке суын тамызамыз. Қандай құбылыс пайда болды? Себебін түсіндіріңіздер.

3. Майлық қағаз алып, үйде бар тосаптарды (қарақат, шие, таңқурай) суға араластырып, ерітінді дайындап алыңыздар. Осы ерітінділерді қағазға тамызып, кептіріңіздер. Кепкен қағазды қиындыларға бөліп, сірке суына, ас содасына, лимон ерітіндісіне және суға тамызыңыздар. Индикатор түсінің өзгеруін бақылаңыздар.

3) Оқушының функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмаларды келесідегідей етіп құрастыруға болады:

Азот химиялық элементтің периодтық кестесінің V тобының негізгі топшасында орналасқан. Азоттың негізгі күйдегі электрондық конфигурациясы:

Азот атомының сыртқы энергетикалық деңгейінде бес электрон бар, оның үшеуі жұптаспаған, олар бір-бірімен бүркесіп, ортақ үш жұп түзеді. Азоттың екі атом өте берік үш коваленттік полюссіз байланыс түзеді. Барлық белгілі диатомдық молекулалардың ішінде ең тұрақтысы – азот молекуласы. Сондықтан оның химиялық белсенділігі төмен. Бөлме температурасында тек литиймен ғана әрекеттеседі. Азот азық-түлік өнеркәсібінде кеңінен қолданылады. Азот атмосферасында сақталған азықтық өнімдер ұзақ уақыт балғын болады [12-16].

Күнделікті өмірде қолданатын термометрдің ішінде сынаптан бөлек азот та бар. Сонымен қатар, авиалайнерлердің өрт қауіпсіздігі үшін доғалақтарына азот үрленеді.

1. Тапсырма

Азот қыздырған кезде көптеген металдармен әрекеттеседі. Бірнеше реакция теңдеулерін жазыңыз:

2. Тапсырма

Азот қосылыстарының бірі - аммиак. Оның гибридтену түрін, кеңістіктегі пішінін жазып, түсіндіріңіз:

3. Тапсырма

Француз химигі А.Лавуазье «азот» сөзі «тіршілікті қаламайды» дегенді білдіреді деді.

Неліктен? Өз ойыңызды дәлелдеңіз:

4. Тапсырма

Егер қысымды жоғарылатса, қандай қосылыстарда азоттың ерігіштігі артады?

2) Галогендер - химиялық белсенділігі жоғары элементтер. Олар көптеген бейметалдармен, металдармен және күрделі заттармен әрекеттесіп, ең жоғары тотықтырғыш қасиет көрсете алады.

Фтор - бейметалдар ішіндегі ең белсенді элемент, сондықтан өте күшті тотықтырғыш. Ол жай және күрделі заттармен, тіпті инертті газдармен де әрекеттесе алады. Фтор көптеген металдармен қыздырмай-ақ әрекеттеседі, ал қалған галогендер металдармен тек температура қатысында әрекеттеседі. Оттектен, азотпен және көміртектен тікелей әрекеттеспейді. Егер фтор сутекпен қопарылыс бере әрекеттесе, хлор және сутек қоспасы тек тұтандыру арқылы ғана қопарылады. Ал бром және сутек қыздырғанда қопарылысқа түспей әрекеттеседі. Йод пен сутек қыздырғанда өте жәй әрекеттеседі. Бұл реакциялар галогендердің фтордан бастап йодқа дейін тотықтырғыш қасиеттерінің төмендейтінін көрсетеді.

1. Тапсырма

Фтордың ксенонмен реакция теңдеуін жазыңыз. Бұл реакцияның қандай жағдайда жүретінін түсіндіріңіз.

2. Тапсырма

Хлордың ыстық және суық сілті ерітінділерімен әрекеттесу теңдеуін жазыңыз. Тек бір элементтің тотығу дәрежесі өзгере жүретін реакция қалай аталатынын есіңе түсіріңіз.

3. Тапсырма

Су буының фторда ашық күлгін жалынмен жануы - таңғажайып құбылыс. Реакция теңдеуін жазыңыз және тотықтырғыш пен тотықсыздандырғышты анықтаңыз. Және бұл реакция фтордың қандай қасиетін көрсететінін түсіндіріңіз.

3. Кальцийге ең бай өнімдердің бірі – тауық жұмыртқасы. Оның 80% -ын кальций карбонаты құрайтын болса, массасы 100г болатын жұмыртқадан қанша грамм кальций алынады?

4. Отшашудың әр түрлі түсті болуы оның құрамындағы металдарға байланысты. Айбар осы мәліметке көз жеткізбекші болып, зертханада әртүрлі металл тұздарын алып, оларды жалынға жағып, бірінші ыдыстағы тұздың жасыл түске, екінші тұзы күлгін, ал үшінші тұздың кірпіш қызыл түске боялғанын көріп, таңғалды. Бұл металдардың сапалық қасиетіне байланысты. Айбар қандай тұздарды жағып көрді?

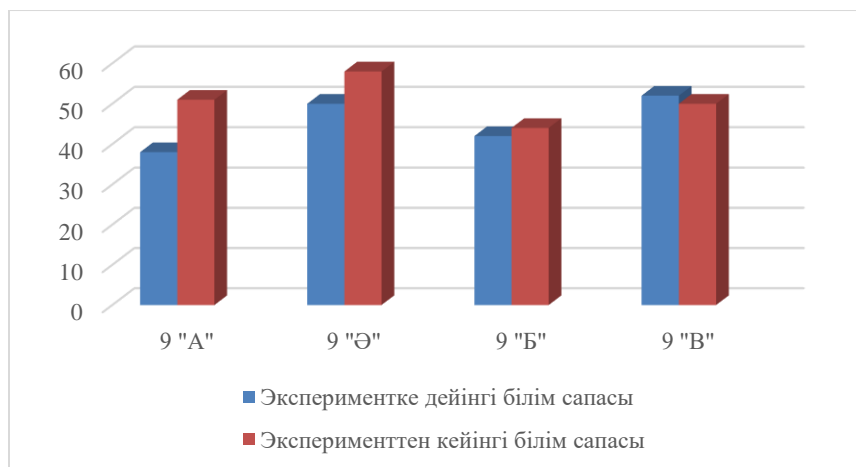
5. Кестені тапсырмаларды орындау арқылы толықтырыңыз.

Халькогендерді атомдық радиустарының өсу ретімен нөмірлеп шығыңыз.	Халькогендерге Жататын элементтердің аллотро-пиялық түр өзгерістерін жазыңыз.	0,1 моль тотықсыздардырғышпен әрекет-тесетін тотықтырғыштың массасын табыңыз.
Te → O → S → Se → Mo → W		$SO_2 + NH_3 = N_2 + S + H_2O$

Нәтижелер және оны талқылау

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын жоғарылату үшін олардың сабақ барысындағы белсенді іс-әрекеті, шапшаңдығы мен алғырлығы, логикалық және сыни тұрғысынан ойлауы секілді әсер ететін факторларды жоғары қою қажет. Осыған орай Ақтөбе қаласы Әл-Фараби атындағы №21 мамандандырылған гимназиясында жүргізілген зерттеу барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру мақсатында сабақтың жүру барысына бірқатар өзгерістер енгізілді. Эксперименттік топ ретінде алынған 9 «А» және 9 «Ә» сыныптарының жаңа тақырыпты меңгеру барысында топтық түсіндіру тәсілдері, видеоролик арқылы жаңа сабаққа сілтеме көрсетілімдер қолданылды. Оқушы-оқушы әс-әрекеті жоғары бағаланып, мұғалім көбіне бақылаушы ролінде қатынасты. Тақырыпты меңгеру барысында берілетін тапсырмалар тұрмыстық және жалпы өмірмен байланыстыра отырып, құрастырылған тапсырмалар арқылы алынды. Тапсырманы дұрыс орындаған оқушы тақырыпты есінде тез сақтайтындай етіп әзірленді. Және сабақ барысында міндетті түрде

«Соңғыны тап», «Вайфай», «Класс», «ABCD» және т.б. белсенді қимыл-қозғалысты қажет ететін сергіту сәттері жасалды. Ал 9 «Б» және 9 «В» сыныптарында қалыпты сабақ беру жүйесі жалғасты. Зерттеу кезінде барлық сыныпта бірдей тақырыптар жүрді. 3 айлық зерттеу нәтижесі барысында оқушылардан кесінді алынды. Кесінді нәтижесі диаграммада көрсетілген:

Сурет 1. Кесінді нәтижесі

Қазіргі таңда мектеп бағдарламасында жүргізілген бірқатар өзгерістерге байланысты білім беру базасының күрделену себебінен оқушылардың химия пәніне қызығушылығы төмендегені жаңалық емес. Алайда мектеп бағдарламасындағы тақырыптарды меңгерту міндеті ұстаздың үлесінде. Осы орайда оқушының функционалдық сауаттылығын арттыру бағытында жүргізілген жұмыстар білім алушылардың пәнге қызығушылығының артуына да себепкер болды. 3 айлық зерттеу жұмысынан кейін оқушылардан алынған сауалнама нәтижесінен осыны байқай аламыз. Жалпы сауалнамаға 9 «А» сыныбынан 27 оқушы және 9

«Ә» сыныбынан 30 оқушы қатысты. 1-кестеде сауалнама көрсеткіші берілген (1-кесте).

№	Сауалнама сұрақтары	Көрсеткіш саны
1	Жаңа тақырыпты анықтау кезінде қолдалынған тәсілдер сізге ұнады ма?	Иә – 91%, жоқ – 9%
2	Функционалды сауаттылықты арттыру мақсатында берілген тапсырмалар сіздің көңіліңізден шықты ма?	Иә – 87%, жоқ – 13%
3	Жаңа тақырыпты меңгерту барысындағы әдіс-тәсілдер сіз үшін тиімді болды ма?	Иә – 82%, жоқ – 18%
4	Өткізілген тақырыптардың барлығы дерлік жеткілікті деңгейде сізге түсінікті болды ма?	Иә – 90%, жоқ – 10%
5	Сабақ барысында қойылған оқу мақсаттарына толық жете алдыңыз ба?	Иә – 96%, жоқ – 4%
6	Қолданылған әдіс-тәсілдер арқылы химия пәнінен алған білімдеріңіз өміріңізде пайдаңызға асты ма?	Иә – 93%, жоқ – 7%
7	Сабаққа қатысты қандай ұсыныстарыңыз бар?	-

Тұжырым

Зерттеу барысында 9-сынып оқушыларына химия пәнінен функционалды сауаттылығын арттыру үшін түрлі әдіс-тәсілдер қолданылды. Жалпы зерттеуге төрт сынып қатысып, оның ішінен екі эксперименттік топ анықталды. Эксперименттік топтарға сабақтың тақырыбын анықтау мақсатында, тақырыпты меңгерту барысында, ұйымдастырушылық кезеңде, сабақтың ортасында және кері байланыс барысында әрбір оқушының химияға деген қызығушылығын арттыра отырып, функционалды тұрғыдан сауаттылығын шыңдау мақсатында педагогикалық эксперимент жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде оқушылар химиямен басқа пәндер арасындағы байланысты, түрлі жағдаяттық тапсырмаларды, мәтін арқылы логикалық сұрақтарға жауап беруді, химия пәнінен білімін тек мектепте ғана емес, үй жағдайында да қолданып, күнделікті өмірінде іске асыруды, әртүрлі қызықты әдістер арқылы химияны оңай әрі жеңіл үйренуді меңгере алды. Зерттеу аяқталған соң эксперименттік топтардан қорытынды ретінде кесінді және сауалнама алынды. Сауалнама нәтижесі бойынша жалпы екі топтан 90% оқушы үздік нәтиже көрсетіп, қойылған мақсаттарға жете алды.

Химия пәнінен оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыру мәселесіне тұжырымдамаларды ұсынуға болады:

1. Бірінші сабақ кезінен бастап оқушылардың химиялық тілді меңгеруі (символика, номенклатура, терминология);
2. Оқушыларды алған білімдерін өз өмірде, әртүрлі жағдайда, әлеуметтік қоғамда қолдануға үйрету;
3. Білімгерді ақпараттық технологияларды қолдануға және қоғамның әлеуметтік талаптарына жауап беретін мәселелердің шешімін табуға үйрету;
4. Білім алушылардың химиялық жазу сауаттылығын қалыптастыру;
5. Оқушылардың теориялық материалға сәйкес химия бойынша есептерді шеше білу қабілетін дамыту.

Функционалды сауатты адам қоғамдық жағдайдың қалыптасқан мүдделеріне сүйене отырып, қоғамның құндылықтарына сәйкес жұмыс жасайды. Қазіргі таңда дұрыс мамандық таңдау, қателеспей шешім қабылдау, заманауи технологиялардың тілін үйрену және кез келген әлеуметтік қоғамға бейімделу – өзекті мәселелер. Бұл мәселеде функционалды тұрғыдан сауатты адамның негізгі белгілерін көрсетуге болады: әлеуметтік қоғамда өмір сүруді, тіл табысуды білетін, белгілі бір сапалық қасиеттерге ие, жалпы алғанда негізгі және пәндік құзыреттерге ие тұлға [17-18].

Оқытудың жалпы формалары: сыныпта білім алу, практикалық жұмыстар немесе эксперименттер жүргізу, есептер шығару, сонымен қоса жаттығулар жасау және т.б. барлығын біріктіретін және жүйелі ойлау мен дұрыс әрі нақты шешім қабылдауға әкелетін

функционалдык сауаттылык, себеби нақты білім саналы қабылдаудан, түсінуден және оларды орнында қолданудан туындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Торсықбаева Б.Б. Оқушылардың функционалдык сауаттылығын дамыту және даму деңгейін критериалды бағалау жүйесі арқылы өлшеуіш-тапсырмалар жинағы [Текст]: педагог кадрларға арналған дидактикалық оқыту құралдары / Торсықбаева Б.Б. - Астана: НЦПК Өрлеу, 2004. -250 б.

2. Байғұлова, А. Д. Қазақстандық оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру (PISA және PIRLS зерттеулері мысалында)/Байғұлова А.Д.//12 жылдық білім беру=12-летнее образование.-2015.- № 3.-Б.21-26.

3. Egorov V.V.,2021 - General chemistry: St. Petersburg: Lan, 2021.-192s.

4. Goncharov E.G., and others.,2017 - A short course in theoretical inorganic chemistry. St. Petersburg; 2017.-464p.

5. Суртаева Н.Н. Педагогические технологии: учебное пособие для бакалавриата и магистратуры / Н. Н. Суртаева. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 250 с.

6. Ахметов, М. А. Стратегии успешного изучения химии в школе / М. А. Ахметов. –М. : Дрофа, 2014. – 95 с.

7. Akhmetov N.S.,2021 - General and inorganic chemistry. - М.: Krasnodar, 2021.-744p.

8. Оқушылардың функционалдык сауаттылығын қалыптастырудың тиімді әдістері: әдістемелік құрал/Н.А.Даулетова – Атырау: «Өрлеу БАҰО» АҚ филиалы Атырау облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, 2019.-80 б.

9. Project-Based Learning In The Secondary Chemistry Classroom By Elizabeth L. Crane 2015.

10. Problem Based Practical Activities. Alcohol detective Developed by Dr Catherine Smith, RSC School Teacher Fellow at the University of Leicester 2012.

11. Мектеп оқушыларының функционалдык сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі. Әдістемелік құрал. Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 41 б.

12. Glinka N.L. General chemistry: manual for graduate students. [Text]: Volume3/N.L.Glinka,- 27 edition.-Almaty:TechSmith,2018.-248p.

13. Нұрахметов Н.Н. Нәтижелі білім беру үшін функционалдык сауаттылықтаржүйесін қалыптастыру мәселесі. Өскемен, 2018 ж.

14. Куксо Е.Н. Десять эффективных способов улучшения качества преподавания в школе. — М.: Национальный книжный центр, ИФ «Сентябрь», 2016.-192с.-(Библиотека журнала «Директор школы».) ISBN 978-5-88753-171-7 ISBN 978-5-4441-0219-0

15. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019 ж.

16. Култуманова А.Ж. Международное исследование PISA: функциональная грамотность школьников //«Оқу әдебиеттерін әзірлеу, сараптама, апробация, мониторингжүргізу және басын шығару жүйесін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді жаңғырту» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана, 2013.

17. Иманғалиева Б.С., Сыдықова Г.Д.Факультативті курс – функционалды сауаттылық негізі. Абай атындағы ҚазҰПУ-ңХабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы, №1(77), 2023ж.;207-б., <https://bulletin-pedagogy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1832/736>.

18. Таубаева Ш.Т., Мақсұтова И.О. Дидактикадағы инновация: Оқу құралы/ Ш.Т. Таубаева, И.О. Мақсұтова–Алматы,2020–368 б.

References

1. Torsyqbaeva B.B. Oqyshylardyń fýnktsionaldyq saýattylygyn damytý jáne damý deńgeiin

критериялды бағалай júesi арқылы óлшеýiш-tapsyrmalar жинағы: педагог кадрларға арналған дидактикалық оқытý quralдары / Torsyqbaeva B.B.- Astana: NTsPK Órley, 2015 –250 b.

2. Baiǵūlova, A. D. Qazaqstandyq oquşylardyñ oqu sauattylyǵyn qalyptastyru(PISA jáne PIRLS zertteuleri mysalynda)/Baiǵūlova A.D.//12 jyldyq bilimberu=12-letnee obrazovanie.-2015.- №3.-B.21-26.

3. Egorov V.V.,2021 - General chemistry: St. Petersburg: Lan, 2021.-192s.

4. Goncharov E.G., and others.,2017 - A short course in theoretical inorganic chemistry. St. Petersburg;2017.-464p.

5. Surtaeva N.N. Pedagogicheskie tehnologii: uchebnoe posobie dlä bakalavriata imagistratury / N. N. Surtaeva. – M.: İzdatelstvo Íurait,2019. – 250 s.

6. Ahmetov M.A. Strategii uspeşnogo izuchenia himii v škole/M.A.Ahmetov.-M.:Drofa,2014.-95s.

7. Akhmetov N.S.,2021 - General and inorganic chemistry. - M.: Krasnodar, 2021.-744p.

8. Oquşylardyñ funksionaldyq sauattylyǵyn qalyptastyru dyñ tımdı ädisteri: ädistemelik qūral/N.A.Dauletova – Atyrau: «Órleu BAŪO» AQ filialy Atyrau oblysy boiynşap pedagogikalıq qyzmetkerlerdiñ biliktılıǵın arttyru instituty, 2019.-80 b. 2015

9. Project-Based Learning in the Secondary Chemistry Classroom by Elizabeth L. Crane

10. Problem Based Practical Activities. Alcohol detective Developed by Dr Catherine Smith, RSC School Teacher Fellow at the University of Leicester 2012.

11. Mektepoquşylarynyñ funksionaldyq sauattylyǵyn qalyptastyru ädistemesi. Ädistemelik qūral. Astana: Y. Altynsarin atyndaǵy Ūlttyq bilim akademiasy, 2013. – 41 b.

12. Glinka N.L. General chemistry: manual for graduate students: Volume 3/N.L.Glinka,– 27 edition.–Almaty:TechSmith,2018–S. 248.

13. Nūrahmetov N.N. Nätijeli bilim beru üşin funksionaldyq sauattylyqtarjúiesin qalyptastyru mäselesi. Óskemen, 2018 j.

14. Kukso E.N. Desät effektivnyh sposobov uluchşenia kachestvaprepodavania v škole. — M.: Nasionälnyi knijnyi sentr, İF «Sentäbr», 2016.-192s.-(Bibliotekajurnala «Direktor školy».)ISBN 978-5-88753-171-7 ISBN 978-5-4441-0219-0

15. Mūǵalımge arналған нұсқалық. «Nazarbaev Ziatkerlik mektepteri» DBBŪ Pedagogikalıq şeberlik ortalyǵy, 2019 j.

16. Kultumanova A.J. Mejdunarodnoe issledovanie RISA: funkcionálnaiagramotnostşkölnikov //«Oqu ädebietterin äzirleu, saraptama, aprobasiya,monitoriñ жүrgizu jáne basyn şyǵaru júiesin ğylymi-ädistemelik qamtamasyzetudi jañǵyrtu» atty Halyqaralyq ğylymi-praktikalıq konferensianyñ materialdary. – Astana, 2013.

17. Imangaliyeva B., Sydykova G. Optional course –the basis of functional literacy. Abai atyndaǵy QazŪPU-ñ Habarşysy «Pedagogikaǵylymdary» seriesy, №1(77), 2023j.;207-b., <https://bulletin-pedagogy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1832/736>

18. Taýbaeva Sh.T., Maqsutova I.O. Didaktikadaǵy innovatsiya: Oqý quraly/ Sh.T. Taýbaeva, I.O. Maqsutova–Almaty,2020–368b.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ПО ХИМИИ

Б.С. ИМАНГАЛИЕВА * , Т.Е. АСКАР , С.Н. ЕРМУХАНБЕТОВА

Актыобинский региональный университет. К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан

*E-mail: 125aktobe@gmail.com

Аннотация. Ежедневное изменение и обновление времени оказывает огромное влияние на систему

мышления, психику и поведение человека. В результате этого в

образовательную систему внесены изменения и обновления, ориентированные на работу с обучающимся, различные методы обучения, умение обучающегося в дальнейшем применять полученные знания. Одним из них является развитие функциональной грамотности во время обучения учащихся.

В статье изложены методы повышения функциональной грамотности учащихся по химии. Показаны виды методов которые могут быть использованы каждой части урока, а также примеры поиска учащимися новой информации, примеры работы с текстом. Показана информация о способе применения лабораторной работы при поиске новой темы урока. На основе повышения функциональной грамотности по химии приведены примеры нескольких задач, также были определены основные типы задач.

Видно, что задачи можно упростить с помощью мультимедийных средств. С целью выяснить эффективность этих методов было проведено специальное исследование процесса обучения четырех классов. Во время эксперимента были внесены изменения в принципы преподавания двух классов, которые были ориентированы на развитие и образование ребенка. С целью определения изменений в уровне знаний междисциплинарных взаимосвязи была составлена статистика и сопоставлена с предыдущей четвертью. Для того, чтобы узнать, изменился ли психологический климат, был проведен специальный опрос и проанализированы результаты.

Ключевые слова: функциональная грамотность, методы преподавания, химический эксперимент, дидактические задания.

IMPROVING FUNCTIONAL LITERACY IN CHEMISTRY

B. IMANGALIYEVA^{1*} , T. ASKAR¹ , S. YERMUKHANBETOVA¹

¹Aktobe regional university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: 125aktobe@gmail.com

Annotation. Changing and updating time every day have an enormous impact on populations way of thinking, psyche and actions. It became possible to make changes and updates in the education system, focused on working with students. On different methods and techniques of teaching were found; there was also the possibility for future use by learners. Among the ones, one of them is the elaboration of functional and training literacy, and the formation of students. One of whom is the elaboration of functional literacy, as.

The article describes methods for improving the functional literacy of a student in chemistry. In each part of the lesson, the types of the method being carried out, the search for new information by students, an example of working with text are shown. Information about the method of applying laboratory work when searching for a new lesson topic is shown. On the basis of improving functional literacy in chemistry, an example of several tasks and types of tasks is given.

It can be seen that tasks can be simplified by means of multimedia tools. So that find out whether these methods are implemented, a special study was conducted for 4 classes. Two of them are experimental classes, and it is oriented on the elaboration and education of the child. In arrange to discover out whether these strategies are actualized, an extraordinary consider was conducted for 4 classes. Two of them are exploratory classes, and it is centered on the improvement and instruction of the child. In arrange to screen the increment in intrigue information, measurements were conducted and compared with past quarter. So that find out if the psychological climate has changed, a special survey was conducted and the results analyzed.

Keywords: functional literacy, methods, chemical experiment, didactic tasks.

МРНТИ 17.09.91

РИТОРИЧЕСКИЙ ИДЕАЛ В ПОЭЗИИ ЖЫРАУ. КОНЦЕПТ «МУДРОСТЬ» И
МИРОПОВЕДЕНИЕ.

Э.Т. ИДРИСОВА^{1*} , А.М. ЕСЕНТЕМИРОВА² , А.Е. АБАЙДИЛЬДА²

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актюбе

²Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана

*E-mail: elmira_idrisova@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена концепту «мудрость» как мироповедению и его роли в создании картины мира. Отражение ценностных понятий как проблем рассмотрено в аспекте дискурсивных. Дидактическая направленность песен жырау объясняет апелляцию к паремиологическому фонду казахской и русской культур. Для разработки концепции казахской риторики с привлечением паремиологического фонда проведен литературный обзор изучения пословиц в русской и казахской культурах. Подбор пословиц иллюстрирует роль мироповедения как принципа создания риторического идеала. Осуществлено описание лексической и семантической корреляции идей в лирике жырау и пословицах. Функции концепта «мудрость» – проявление как мировоприятия и мироповедения – анализируются с позиции риторических статусов высказывания жырау. Такой взгляд позволил разработать классификацию дискурсивных, выявить частотность упоминаний. При этом отклонение от установленных дискурсивных показывает новаторство жырау и обновление жанров в их поэзии. Установлены также факторы частотности дискурсивных. Они обусловлены связью денотативных и коннотативных значений повторяющихся этических категорий. Осуществлено дефинирование трактовок мудрости в аспекте мировоззрения и мироповедения. Их корреляция изучена как прием создания риторического идеала и картины мира. Уточнен характер казахской риторики как практической по преимуществу лишь на этапе становления поэзии жырау. Далее на фоне снижения назидательности, выработки новых художественных стратегий, осложнения символики казахская риторика отходит от практической направленности. Обогащаются техники риторической аргументации.

Ключевые слова: казахская риторика, поэзия жырау, мудрость, мироповедение, мироповедение, паремиология.

С устного слова жырау с развитостью жанров и способов риторической аргументации, коммуникативных стратегий и способов воздействия на слушателя берет начало казахская литература. Поэзия жырау изучена как летопись исторических событий периода

формирования казахского этноса и государственности. Анализ мировоззрения и мировосприятия казахского народа в аспекте концепта «мудрость», позволяющий обобщить особенности жанра как типического высказывания (М. Бахтин), охарактеризовать казахскую риторическую традицию на этапе становления, актуален описанием картины мира жырау и риторического идеала. В этом отношении обзор поэзии жырау от Асана Кайгы и Казтугана до Бухара, Доспамбета, Ақтамберды, Умбетей и Шалкииза создает возможность разработки основ риторики устного слова. Объектом анализа стали выдержки из песен жырау, отражающие представления о мироповедении и мироповедении.

Целью статьи является установление роли «мудрости» как мировосприятия и мировоззрения в описании картины мира. Вместе с тем рассмотрение проблематики песен как ценностных понятий, переводящих их в статус дискурсивных, позволило уточнить роль мироповедения. Известно, что песни жырау обладают наставительным характером, отсюда привлечение паремиологического фонда: пословиц-эквивалентов на казахском и русском языках для установления роли мироповедения как принципа создания риторического идеала. Плодотворным представляется выявление лексической и семантической корреляции идей в

лирике жырау и пословицах. В рамках предлагаемой работы проявление мудрости как мировоприятия и мироповедения основано с позиции риторических статусов высказывания жырау. Такой подход способствует классификации дискурсов в аспекте ценностных представлений с выявлением частотности упоминаний, отклонение от которых отражает новаторство того или иного жырау и обновление выработанных поэзий жанров.

Материал и методика исследований

Казахская поэзия жырау как объект научного исследования рассматривается в разных аспектах и направлениях. Самые ранние исследования поэзии жырау были осуществлены отечественными учёными и литературоведами М. Ауэзовым, М. Магауиным, С. Каскабасовым, Е. Турсуновым, С. Турекуловым, Б. Абылкасимовым. Произведения поэтов- жырау переводились в разное время на русский язык, публиковались отдельными изданиями, в сборниках, на страницах литературных журналов.

В современном литературоведении накоплен достаточно солидный опыт в изучении поэтики жанра, истоков становления и развития поэзии жырау, её связи с древней мифологией и фольклором. В этом ряду следует отметить научные труды А. Кодара, С. Дарибаева, А. Жаксылыкова, К. Жанабаева и др.

Казахская поэзия жырау представляет собой богатый материал для определения характера национальной риторики как коммуникации убеждающего типа. Попытки изучения поэзии жырау с позиции риторической аргументации, национальной картины мира успешно предпринимаются современными исследователями, в частности, А. Жаксылыковым, К. Жанабаевым, К. Уразаевой и др.

В рамках заявленной темы актуальной представляется работа К. Жанабаева «Об особенностях развития казахской поэзии в XV–XVIII вв.». В ней автор, говоря об ораторском искусстве казахских жырау и биев, утверждает, что оно имело «свою систему художественных средств, ведущими среди которых были пословицы, поговорки, эпические формулы, крылатые слова» [1]. Поэтическая система поэзии жырау основывается на мифологических и фольклорных традициях, заимствует образные средства, приёмы и способы изображения картины мира.

Методологически значимыми представляются публикации о поэзии жырау в аспекте поэтики перевода, предпринятые А. Жаксылыковым. В статье «Предметно- концептуальный мир поэзии жырау и его передача в переводах на русский язык» учёный утверждает, что влияние поэзии жырау на последующие стадии развития поэзии стало доминантным преобладающим фактором, определяющим сущность и роль поэзии. Вместе с тем учёный отмечает, что поэтическая система жырау вбирает в себя такие концепты, знакии маркеры, «смысл которых при всей внешней простоте может быть затемнён и ассоциативно усложнён» [2, 310]. Поэтому одним из главных условий перевода произведений жырау являются учёт историко-культурного фона, владение этнокультурными знаниями.

Несомненный интерес представляют работы К. Уразаевой, в которых разрабатывается методика анализа поэзии жырау в аспекте поэтики жанра. Так, исследователь предпринимает попытку установить связи между разными уровнями символизации и коммуникативными способами высказывания в поэзии жырау. Проявления пандетерминизма в творчестве казахских поэтов-жырау рассматриваются в аспекте главных тем их лирики [3, 307].

Методологически определяющими в настоящей статье стали труды В. Тюпы по коммуникативной риторике. Развитие идей ученого привело к апробации проекта на научных конференциях. Изучение символики как способа риторической аргументации в поэзии жырау было осуществлено на основе структурно-семиотического анализа поэзии Асана Кайгы [4, 823-838]. Герменевтический подход стал основой рассмотрения рефлексии в триединстве понимания – перевыражения – интерпретации. Апелляция к феномену пандетерминизма [5] и исследование его как матрицы ценностного сознания казахов позволили обобщить риторические практики

жырау. Было обосновано, что излюбленной жанровой формой у жырау является притча. Специфика антропоморфного мышления, когда образы мироздания соединяют физическое и ментальное, материю и дух, вещь и слово, явили, с одной стороны, образы степной природы как среду обитания, с другой – аксиологическое осмысление ценностных для казаха понятий. Была установлена поливариативность символизации, а различия, которые лежат в основе знака и символа, были объяснены разницей между прямым и косвенным значениями.

Опыт дискурсного изучения поэзии Казтугана жырау был основан на связи между креативной компетенцией и типами дискурсивности [6]. Анализ видов дискурсивности: индексальной, эмблематической, иконической и аллюзивно-символической – и изучение риторических модальностей: знания, мнения, понимания и убеждения – позволили классифицировать коммуникативные ресурсы в речи поэта и воспринимающего сознания слушателя.

Поэзия жырау характеризуется богатством образных средств и выражений, наличием пословиц, которые помогают воссоздать первозданную картину кочевого мира. Мудрость в пословицах как обладание высшим знанием, глубиной понимания и жизненным опытом до сих пор находит вариативное выражение в коммуникативной практике.

На этапе становления фольклористики в трудах И. Снегирёва, П. Рыбникова, Ф. Буслаева были выработаны подходы к изучению паремиологического фонда, а именно в аспекте историко-культурной, жанровой природы. Уже тогда обозначилось отношение кконцепту «мудрость». А. Афанасьев писал: «Пословицы являются главным источником мудрости предков, хранителями памяти и орудием передачи человеческого опыта» [7, 15].

Выделение способов проявления «мудрости», ее знакового содержания и функций знания, понимания, поведения обусловлено описанием картины мира (На каждого мудреца довольно простоты. Мудрым никто не родился, а научился). Особенность мудрости в ее знаниецентричной сущности подчеркивает ученый: «За каждой пословицей стоит авторитет поколений, их создавших. Поэтому пословицы не спорят, не доказывают – они просто утверждают или отрицают что-либо в уверенности, что все ими сказанное – твердая истина» [8, 3].

В казахской культуре о мудрости пословиц писали Ч. Валиханов, Ы. Алтынсарин, А. Кунанбаев. В «Киргизской хрестоматии» Алтынсарина в пословицах акцентирована связь мудрости с особенностями жизни казахов. Просветитель утверждал, что пословицы – это короткий вариант речи, свидетельствующий о разумности, образованности человека. Ученый приводит пословицы, в которых мудрость как поведение предметизированы в поле семантических значений: «Бейнетсіз рақат жоқ» (Без труда нет наслаждения), «Жалқау текке жатар, оның ырысы қашар» (Ленивый без дела лежит, а счастье от него бежит).

Мудрость как знание, понимание и поведение объясняет жанровую корреляцию пословицы с легендой, ее сюжетными компонентами, соотношением денотата и коннотации; становится границами различения народом прагматического характера и интеграции их в сферу словесности на основе опыта. Пословицы в речи ораторов на айтысах, в судебных спорах отражают их использование как приемов риторического мастерства.

Результаты и их обсуждение

Общим и определяющим элементом судьбы всех жырау является их общественное положение и функции: все поэты-жырау были представителями знати, воинами-вождями племён. В тоже время они выполняли функции советников при правителях, были предсказателями, провидцами, обладали уникальным даром поэтического слова.

Центральными темами произведений жырау выступают общественные, философские, нравственные, морально-этические темы, духовные, семейные ценности и т. д. Поэзия жырау пронизана идеей укрепления и сохранения государства, защиты его границ, сохранение семьи, рода, традиций и обычаев народа. Героизация кочевой Степи, воспевание родной земли, природы родного края, восхваление и прославление защитников народа – таковы основные

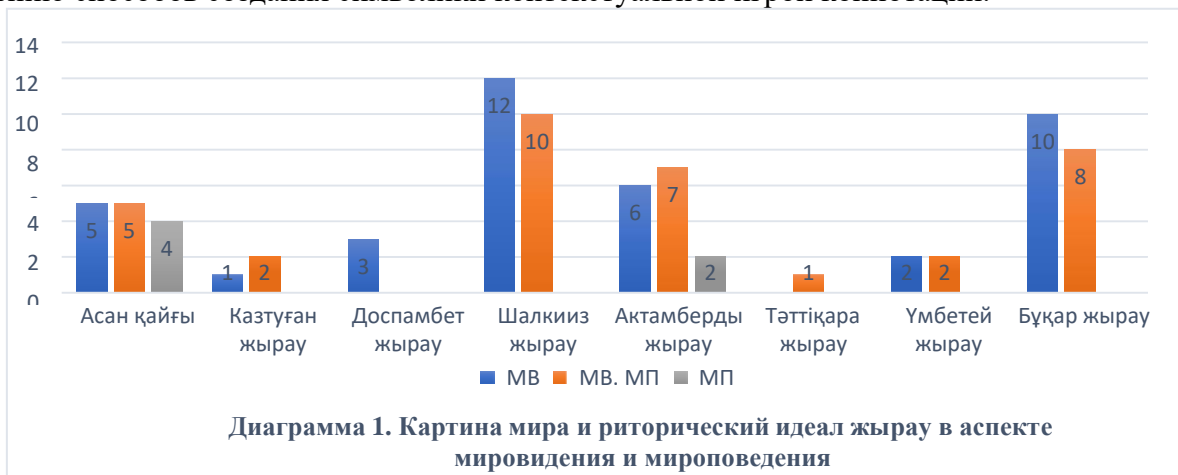
мотивы произведений жырау.

Актуальность изучения концепта «мудрость» в поэзии жырау заключается в установлении денотативных и коннотативных значений, создающих предпосылки для выявления частотности упоминания ценностных представлений и рассмотрения их как дискурсов. Дискурсы в аспекте ценностных оппозиций и частотности приобрели характер последовательности упоминания объектов риторического описания: Слово/ Речь, Достоинство/ Честь, Семья / Род / Народ, Идеал правителя.

Для иллюстрации трактовки мудрости в аспекте МВ (мировоззрения), МП (мироповедения), МВ и МП были подобраны пословицы-эквиваленты на казахском и русском языках. Поскольку здесь не представляется возможным привести таблицу объемом в 70 страниц, покажем один пример интерпретации «мудрости» как мировидения и мироповедения в песне Казтугана жырау «Белгілі биік көк **сенгір**» (Знакомая снежная вершина) в таблице 1. Таблица 1. Мудрость как мировидение и мироповедение

МВ, МП, МВ и МП	Фрагмент песни	Пословица на казахском языке и перевод	Подстрочник фрагмента песни	Пословица-эквивалент на русском языке	Проблематика / дискурсия
МВ. МП	Азамат ердің баласы Жабыққанын білдірмес, Жамандар мазақ қылар деп!	Шын ер женсе тасымас, Жеңілсе – жасымас (Настоящий мужчина, победив, не возгордится, проиграв, не будет лить слезы).	Достойный сын мужчины Не выдаст унынья, Опасаясь насмешек недостойных.	1. Лучше умереть в поле, чем в бабьем подоле. 1. Либо грудь в крестах, либо голова в кустах.	Достойный / недостойный. Хороший/Плохой.

На основе таблицы были составлены диаграммы, основанные на подсчете частотности количественном измерении риторических статусов высказывания жырау. Была выявлена корреляция МВ, МВ и МП, МП как инструментов формирования риторического идеала и картины мира. Первая диаграмма показала преобладание МВ как жанрового индикатора, отражение философских представлений об устройстве мира и места человека в нем. Баланс МВ и МП позволяет уточнить характер казахской риторики как практической по преимуществу лишь на этапе становления поэзии жырау, в творчестве Асана Кайгы и Казтугана. А далее равное соотношение МВ и МП дает картину нивелирования назидательности, что объясняется расширением диапазона художественных стратегий от параллелизма, синтаксического и грамматического, к психологическому, усилению апокрифического и аллегорического планов, осложнению способов создания символики контекстуальной игрой коннотаций.

zhyrau poetry. Structural-semiotic analysis // International Black Sea Modern Scientific Research Congress, September 29, 2022 a - October 02, 2022 / Rize, pp 823- 838. ISBN: 978-625-8246-14-8.

5. Тодоров Ц. Завладение Америкой. – София: Издательство «Исток-Запад», 2010. – 328 с.

6. Idrisova E., Shomanova G., Baiturina U. Rhetoric in Zhyrau Poetry. The experience of discourse study // Ahi Evran International Conference on Scientific Research 21-23 October 2022 6 / Abstract Book, pp. 343-351. URL: www.ahievranconference.org ISBN: 978-625-8246-64-3.

7. Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. – М.: Высшая школа, 1996. – 150 с.

8. Оркина А. Н. Аспектуально-темпоральная характеристика высказываний с семантикой обусловленности в современном русском языке: Автореф. дис.... филол. наук. – СПб.: Рос. гос. пед. ун-т имени А.И. Герцена, 2000. – 20 с.

References

1. ZHanabaev K. Ob osobennostyah razvitiya kazahskoj poezii v XV– XVIII vv. (The features of Kazakh poetry development in XV – XVIII) [Available on] // URL: article/n/ob-osobennostyah-razvitiya-kazahskoj-poezii-v-xv-xviii-vv-obschaya-harakteristika/view/ (accessed on: 01.12.2023).

2. ZHaksylykov A. ZH. Predmetno-kontseptual'nyj mir poezii zhyrau i ego peredacha v perevodah na russkij yazyk (The conceptual world of Zhyrau poetry and its rendering in Russian translations) // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2017. – № 2 (166). – S. 308–315.

3. Urazaeva K. B. Pandeterminizm poezii zhyrau i refleksiya kak osnova sozdaniya tochnogo perevoda // Mezukul'turnaya intrakul'turnaya kommunikaciya: teoriya i praktika obucheniya i perevoda. – Ufa, 2016. – S. 305-313

4. Idrisova E., Shomanova G., Baiturina U. Symbolism as a way of rhetorical argumentation in zhyrau poetry. Structural-semiotic analysis // International Black Sea Modern Scientific Research Congress, September 29, 2022 a - October 02, 2022 / Rize, pp 823- 838. ISBN: 978-625-8246-14-8.

5. Todorov Cz. Zavladienie Amerikoј. – Sofiya: Izdatelstvo «Iztok-Zapad», 2010. – 328 s.

6. Idrisova E., Shomanova G., Baiturina U. Rhetoric in Zhyrau Poetry. The experience of discourse study // Ahi Evran International Conference on Scientific Research 21-23 October 2022 6/ Abstract Book, pp. 343-351. URL: www.ahievranconference.org ISBN: 978-625-8246-64-3.

7. Afanas'ev A. N. Proiskhozhdenie mifa (Myth origin). – М.: Vysshaya shkola, 1996. – 150 s.

8. Orkina A. N. Aspektual'no-temporal'naya harakteristika vyskazyvanij s semantikoј obuslovlennosti v sovremennom russkom yazyke (Aspectual-temporal characteristics of statements with conditional semantics in modern Russian language): Avtoref. dis.... filol. nauk. – SPb.: Ros. gos. ped. un-t imeni A.I. Gercena, 2000. – 20 s.

ЖЫРАУ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ РИТОРИКАЛЫҚ ИДЕАЛ. «ДАНАЛЫҚ» ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМ

Э.Т. ИДРИСОВА^{1*} , А.М. ЕСЕНТЕМИРОВА² , Ә.Е. АБАЙДІЛДА²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*E-mail: elmira_idrisova@mail.ru

Аңдатпа. Мақала дүниетаным мен оның «даналық» ұғымымен байланысты екендігіне арналған. Бұл арада дүниетаным ұғымы тұжырымдалады. Құндылық концепцияларының проблема тұрғысынан бейнеленуі дискурстар аспектісінде қарастырылады. Жыраулар поэзиясының дидактикалық бағыты қазақ және орыс мәдениеттерінің паремиологиялық қорын қарастырумен байланысты. Паремиологиялық қорға сүйене отырып, қазақ шешендік өнерінің концепциясын дамыта отырып талдау үшін орыс және қазақ рухани қазынасындағы мақал-мәтелдердің зерттелуіне әдеби шолу жасалды. Мақал-мәтелдерді сұрыптау арқылы қазақтың шешендік өнерінің үлгіге айналған тілдік тұлғасын талдау жүзеге асырылады. Жыраулар шығармашылығы мен мақал- мәтелдердің дүниетанымды

қалыптастыршы ұтқыр ойлардың лексикалық-семантикалық байланысына сипаттама берілді. Жыраулар поэзиясы мен мақал-мәтелдердегі «даналық» концепциясының дүниетанымдық көрінісі мен оның қызметі шешендіктің көркемдік кестесі тұрғысынан талданады. Осындай көзқарас дискурстардың классификациясын жасауға және қолданылыс жиілігін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар дәстүрлі дискурстардың өзгермелілігі жыраулар поэзиясындағы жаңашылдық пен жанрлық жаңаруды танытады. Сондай-ақ дискурстың жиілік факторы да қалыптасды. Олар этикалық категориялардың қайталантын денотативтік және коннотативтік мағыналарының қарым-қатынасымен байланысты болмақ. Дүниетаным мен дүниетанымдық аспектіде хикметтің түсіндірмелерін анықтау жүзеге асырылды. Риторикалық идеал мен әлем сипаттамасының пайда болуын зерттеу оның корреляциясын зерттеумен түсіндіріледі. Қазақ шешендік өнерінің ең алдымен практикалық сипаты жыраулар поэзиясының қалыптасу кезеңінде ғана нақтыланды. Одан әрі бұрынғы көркемдік кестенің төмендеуі, жаңа көркемдік стратегиялардың дамуы, символизмнің дамуы аясында қазақ шешендік өнері дәстүрлілік сипатынан алшақтайды. Риторикалық дәлелдеу мен деректемелік арнаның толысу техникасы дамитындың мақалада қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақтың шешендік өнері, жыраулар поэзиясы, даналық, дүниетаным, дүниетаным, паремнология.

RHETORICAL IDEAL IN ZHYRAU'S POETRY, THE CONCEPT OF "WISDOM" AND WORLD BEHAVIOR

E. T. IDRISOVA^{1*} , A.M. YESSENTEMIROVA² , A.E. ABAIDILDA²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Republic of Kazakhstan, Aktobe

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana

*E-mail: elmira_idrisova@mail.ru

Abstract. The article deals with the concept of "wisdom" as a world-perception and worldview and its role in creating a picture of the world. The concept of worldview is substantiated. The reflection of value concepts as problems is considered in the aspect of discourses. The didactic orientation of zhyrau songs explains the appeal to the paremiological fund of the Kazakh and Russian cultures. The selection of proverbs illustrates the role of worldview as a principle for creating a rhetorical ideal. The lexical and semantic correlation of ideas in lyrics and proverbs has been described. The functions of the concept "wisdom" - a manifestation of both world-perception and worldview - are analysed from the perspective of the rhetorical statuses of the zhyrau utterance. This view has enabled a classification of discourses to be developed and the frequency of mentions to be identified. At the same time, the deviation from the established discourses shows the innovation of zhyrau and the renewal of genres in their poetry. The frequency factors of the discourses have also been established. They are driven by the connection between the denotative and connotative meanings of recurring ethical categories. The objects of rhetorical description are considered as such discourses: Word/Speech, Dignity/Honour, Family/Kin/People, and Ideal of a ruler. A definition of wisdom in terms of world-perception and worldview has been carried out. Their correlation is studied as a technique for creating a rhetorical ideal and a picture of the world. The nature of Kazakh rhetoric as practical only in the formative stage of zhyrau poetry is clarified.

Key words: Kazakh rhetoric, poetry of zhyrau, wisdom, worldview, worldbehavior, paremiology.

GTAMP 06.81.55

МАРКЕТИНГТІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Ж.К.БАСШИЕВА^{1*} , О.М.КАЛИЕВА²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстане-mail:

*Email: Basshieva1973@mail.ru

²Орынбор мемлекеттік университеті, Орынбор, Ресей

Email: kom34@rambler.ru

Андатпа. Күрделі әлеуметтік-экономикалық ортада жұмыс істейтін заманауи компаниялар нарықтық экономикада олардың тиімділігін қамтамасыз ететін әртүрлі технологияларды әзірлеуде. Кез-келген кәсіпорынның дамуы, тың жаңалықтарды игеру арқылы жүретіні белгілі. Олардың негізгілері, ең алдымен, бәсекелестік ортаға қажетті ақпаратты іздеу және жинау болып табылады. Сондықтан компаниялар үшін маркетингтік ақпаратты жинаудың заманауи әдістерін анықтау ең басты басымдықтардың бірі. Кәсіпорындардың тиімді жұмыс жасауы және олардағы дұрыс шешімдердің қабылдануы ең алдымен талдаулар мен зерттеулердің сапасына, жылдам жиналуына тікелей байланысты болады, сондықтан зерттеулерді жүргізу кезінде тиімді және ұтымды әдістерін таңдау өте маңызды. Бұл ғылыми мақалада маркетингтік зерттеулер жүргізуде қолданылатын жаңа әдістердің түрлері қарастырылады. Ғылыми жұмыс маркетингтік зерттеулердің ең танымал заманауи әдістерін талдайды және сипаттайды, мысалы, онлайн қауымдастықтардағы зерттеулер, әлеуметтік медиа зерттеулері, үлкен деректерді талдау.

Кілт сөздер: маркетинг, маркетингтік зерттеулер, маркетингтік ақпарат, ақпаратты жинау әдістері, онлайн-қауымдастық, әлеуметтік желінің құралдары, үлкен ақпараттарды талдау.

Кіріспе. Қазіргі уақытта кез-келген шаруашылық жүргізуші субъектілерінің тиімді жұмысының қажетті шарттарының бірі өзінің әлеуметтік және экономикалық мақсаттарына жету үшін маркетингтік құралдарды белсенді пайдалану болып табылады. Маркетингтік құралдар тауарлар мен қызметтерді құруға, сатуға байланысты мәселелерді тиімді шешуге мүмкіндік береді, осылайша жеткілікті түрде нарықтық ортада "өзін қалыпты ұстауға" көмектеседі. Маркетинг ең үлкен шығармашылық компоненттері бар жүйе және қызмет түрі ретінде, басқарушы персоналға ұйымның кез-келген әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешу үшін икемді маркетингтік технологияларды дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері. Ғылыми жұмыста теориялық жалпылама топтау, маркетингтік зерттеулер, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Өндіріс пен тұтынудың өсуі, бәсекелестіктің күшеюі және кәсіпорындардың нарықтағы белгілі бір үлесті алуға деген ұмтылысы, басқарушылық шешімдер қабылдаудың стратегиялары мен әдістерін әзірлеу кезінде маркетинг негіздерін қолдану қажеттілігіне әкелді. Маркетингтік зерттеулер нарықты талдау, ақпарат жинау, проблемаларды анықтау, шешімдерді әзірлеу контекстіндегі маркетингтің ажырамас бөлігі болып табылады. Зерттеудің өзектілігі. Әрбір кәсіпорын меншік нысанына, көлеміне, қызмет түріне қарамастан өз жұмысында маркетингтік зерттеу технологияларын қолданады. Бірақ олардың көпшілігі сауалнама, пікір сұрау, фокус-топ әдісі және т. б. сияқты дәстүрлі әдістерді қолданады. Бүгінгі таңда заманауи жағдайларға жауап беретін маркетингтік зерттеулердің жаңа технологияларын дамыту бағыттарын: сондай-ақ оларды әзірлеу, бейімдеу және қолдану жолдарын жүйелеу қажет. Бұл сұрақ әсіресе нарыққа шығуды көздейтін ұйымдардың алдында өткір тұр, өйткені компанияның осы нарықтағы

мүмкіндіктерін анықтау, оны дамыту стратегиясын әзірлеу үшін ресурстар мен тактиканы бағалау қажет. Осы кезеңдердің әрқайсысында менеджер шешім қабылдау мәселесіне кезігеді, осы тұста жетекші маркетингтік зерттеудің заманауи технологияларын пайдаланатын болса қателіктің қаупін азайтуға болады.

Маркетингтік зерттеу технологияларын өнімді немесе жобаны әзірлеудің әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болады, компанияның барлық салаларына әсер етеді, ішкі және сыртқы факторларды талдайды. Сондықтан маркетингтік зерттеулердің заманауи технологияларын пайдалану және дамыту ұйымдарға нарықтағы позицияларын жақсартуға, бәсекелестік күшін нығайтуға мүмкіндік береді [1].

Бүгінгі таңда маркетингтік зерттеулердің заманауи технологияларын пайдалану және қолдану үшін техникалық мүмкіндіктердің бәрі бар, бірақ маркетингтік зерттеулердің технологияларын қолдануға жетекшілердің тарапынан құлықсыздықтың танытылуы, тіпті кейбір кәсіпкерлердің арасында маркетингтік құралдарды мүлдем пайдаланбайтындары да кездеседі. Бұл бизнестің интуитивтілігін анықтайды және қате шешімдер қабылдау ықтималдығын арттыратыны анық. Осы тұрғыда, тұтыну нарығында маркетингтік зерттеу технологияларын жүйелеу, олардың даму бағыттарын айқындау, қолданыстағы технологияларды нарық жағдайларына бейімдеу, сондай-ақ қазіргі нарықтық жағдайларды ескере отырып, жаңаларын әзірлеу қажеттілігін туындатады. Бұл жағдайлар маркетингтік зерттеулердің жаңа технологияларын зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Маркетингтік зерттеу - бұл нарықтық жағдайды, тұтынушылардың және нарықтың басқа қатысушылар қалауын, талғамы мен мінез-құлқын зерттеуге бағытталған зерттеудің бір түрі. Іс жүзінде бұл компанияның өнімдерін өндіру және сату кезеңінде дұрыс басқару шешімдерін қабылдау мақсатында ақпаратты жүйелі түрде іздеуден, жинаудан жәнеталдаудан құралады. Кез-келген маркетингтік зерттеудің мақсаты, бір жағынан, қолданыстағы әлеуетті факторлар мен нарықтық жағдайларды ескере отырып компанияның стратегиясы мен тактикасын қалыптастыру, екінші жағынан, оның позициясы мен болашағы айқындау. Сонымен қатар, зерттеудің мәні дәстүрлі түрде абсолютті шындықты анықтау емес, ұзақ мерзімді болжамда нарықтық жағдайдың белгісіздік деңгейін төмендету. Дұрыс және сауатты жүргізілген зерттеу негізінде компания бизнес тәуекелдерін және ықтимал шығындарды азайтуға қабілетті болады. Мұндай зерттеулерге ерекше сұраныс, нарықта тауар артық болған кезде пайда болады, ерекшелігі бұл жерде сатушы емес, сатып алушы артықшылыққа ие болады.

Маркетингтік зерттеу жүргізу кезінде бірден бірнеше сұрақтар шешіледі: іздеу түрі бойынша: әрі қарай зерттеу үшін ақпаратты жинау, сүзу және сұрыптау; сипаттамалық түрі бойынша: мәселенің мәнін анықтау, оны құрылымдау және барлық қатысатын факторларды анықтау; кездейсоқ түрі бойынша: белгілі бір факторлар мен анықталған проблемаарасындағы байланысты іздеу; тест түрі бойынша: маркетингтік есепті шешудің тәсілдерін немесе тетіктерін сынақтан өткізу; болжамды түрі бойынша: болашақ нарықтық жағдайды болжау [2].

Маркетингтік талдау - нарықтың ағымдағы жағдайлар туралы, оның ішінде компания өз өнімдерін қалай тиімді жылжытуға болатындығы туралы маңызды және өзекті ақпараттарды алуға мүмкіндік береді, сайып келгенде компанияларға дұрыс жылжыту стратегиясын, бизнесті дамытудың нақты бағыттарын таңдауға көмектеседі.

Маркетингтік зерттеулер келесі жағдайларда қажет: негізгі маркетингтік шешімдерді қабылдау үшін. Ең алдымен зерттеу, егер ірі жарнамалық науқанды бастау жоспарланса, жаңа нарыққа (географиялық немесе тауарлық) шыққан жағдайда, компания жаңа ауқымды жобаларды іске қосудың алдында нарықтағы ситуация туралы объективті ақпаратты алу үшін қажет болады. Компания иелері мен менеджерлер үлкен инвестиция салуға шешім қабылдаған кезде, оның тиімділігіне толық сенімді болуын қалайды. Мұндай жағдайда нарықты бағалау, бәсекелестерді талдау, сату арналарын және жылжыту әдістеріне зерттеулер жүргізіледі. Зерттеудің бұл түрі жаңа өнімді немесе қызметті әзірлеу барысында да қолданылады. Бұл жағдайда зерттеудің

міндеті, жаңа идеяларды, ойды, нарық қуыстарын (*тұтынушылардың қажеттілігі қанағаттандырылмай қалған*) табу болып табылады[3].

Мұндай зерттеудің түрі орындалған іс-қимылдардың тиімділігін бағалау үшін де қолданылады. Зерттеу барысында сату динамикасын, брендтің танымалдылық деңгейін, клиенттердің қанағаттандырылу дәрежесі мен адалдығын, бәсекелестердің позициясын, компанияның имиджін қабылдау әсерін де, бағалауға болады. Сонымен қатар мәселелерді шешу үшін де қолданылады. Бизнеске проблемалар туындаса, оның ішінде сату деңгейі төмендесе, тұтынушылар тауарларды сатып алудан бас тартатын болса, бәсекелестер шабуылжасаса, мұндай жағдайда компания үшін дағдарысқа қарсы стратегиялар құру қажеттілігіне сәйкес, маркетингтік зерттеулер технологиясын қолдануға тура келеді.

Маркетингтік зерттеулер жүргізу қажет пе деген сұрақты түсіну үшін ең маңызды 5 сұраққа жауап беру қажет. Егер 3 жауап оң болса, онда зерттеу жүргізудің қажеттілігі айқын. Нарық, тұтынушы және бәсекелестер жөнінде ақпаратты талап ететін салмақты мәселе бар ма? Тәуекелі бар маркетингтік шешімдер қабылдау үшін ақпараттардың жеткіліксіздігі сезіледі ме? Қабылданған шешімдердің тиімділігін бағалау үшін ақпараттың (ішкі ақпаратқа қосымша ретінде) қажеттілігі бар ма? Зерттеулердің нәтижесі бойынша компания өзінің маркетингтік саясатын өзгертуге қабілетті ме және оны қалайды ма? Зерттеулерге уақыт жеткілікті ме?

Нәтижелер. Жетекшілер немесе компания иелері бастапқыда түсінуі шарт, маркетингтік зерттеулердің нәтижесі, компанияның активтеріне жедел аударылатын материалдық құндылық болып табылмайды, болашақта активтерді қолданудан нақты экономикалық тиімділік әкелетін ақпарат болап саналады.

Маркетингтік зерттеулердің нұсқаларын (бағыттарын) таңдау, компанияның белгілі бір мақсаттары мен міндеттеріне байланысты болады, оның ішінде келесі бағыттарда зерттеулер жүргізіледі: тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу, өнімді талдау, бәсекелестік ортаны саралау, жабдықтаушылар мен серіктестерді зерделеу, бағаны талдау, өткізуді ынталандыру әдісі мен сату каналдарын саралау, сатуды зерттеу және бөлшек саудаға аудит жүргізу т.б.

Талқылау. Әлемдік нарықта маркетингтік зерттеулер технологиясын қолдану, қарқынды түрде өсуде. GRIT компаниясы маркетингтік зерттеулердің қатысушыларына сауалнама жүргізген болатын. Сауалнама барысында респонденттерден іс жүзінде маркетингтік зерттеулердің қандай түрлерін қолданасыздар және қандай жаңа әдістерді қолдануға ұсыныс бересіздер деп сұралған болатын. Нәтижесінде маркетингтік зерттеулердің ең танымал әдістері анықталды, оның ішінде:

1. Онлайн-қауымдастық
2. Мобильді сұраулар (сауалнама)
3. Әлеуметтік желілерді талдау
4. Мәтіндік талдау
5. Үлкен деректерді талдау

Аталған тізім соңғы жылдары GRIT компаниясында да өзгеріссіз күйінде қалып отырды. Онлайн-қауымдастық, мобильді сұраулар (сауалнама), әлеуметтік желілерді талдау, мәтіндік талдау, үлкен деректерді талдау «жалпыға бірдей» мақұлдау деңгейіне жетті, және маркетингтік зерттеулер нарығына қатысушылардың пікірінше де, бұл әдістер іс жүзінде кеңінен қолданыста.

Этнографиялық және жоғары сапалы мобильдік зерттеулер түрі, мобильді сұраулардан кейін ізінше тұрақты түрде даму үстінде, бұл зерттеушілердің зерттеу жүргізу үшін мобильді каналдарды таңдайтынын білдіреді. Бүкіләлемдік мобильді байланыс желілерін қолданатын тұрғындар санының қарқынды өсуіне орай, сонымен қатар технологиялық және әлеуметтік бағдарланған тенденцияның өсуіне сәйкес, мобильді каналдардағы зерттеулерді пайдаланушылардың күрт өскендігі байқалады.

Геймификация бойынша зерттеу түрі, зерттеушілердің іс жүзінде қолданатын түріне қарағанда, жиі пайдаланушы ретінде басты категория болып қала береді. Бұл жерде бірнеше

себептерден басқа, деректерді жинау жүйесі мен қолданыстағы сауалнама дизайнын кеңейтудегі қарапайымдылықтың жетіспеуі. Егер кез келген бағдарламалық өнімдерді жасақтаушы «зерттеу ойындарын» құруға мүмкіндік беретін платформасымен, тіпті ең күрделі форматта жасалынған сауалнамаларды да іске қоса алатын болса, онда мұндай әдістерді қолдануға сұраныс өседі деп күтуге болады. Респонденттердің бейсаналы реакциясын өлшеуде пайдаланылатын әдістерінің барлық түрі: бет-әлпетін сканерлеу, биометриялық мәліметтерді талдау және нейромаркетинг құралдарын қолдану қажет деп айтылғанымен, әлі де болса бұл технологиялар, зерттеулер тізімінің соңында қалып отыр. Ерекше таңғаларлық көрсеткіштердің бірі бет-әлпетті сканерлеу, бұл көптеген жобаларда қолданылады, әсіресе Apple, Google, Intel, және Dell (басқа да компанияларда) жиі қолданылады, компаниялар тұтынушылардың пікірлері мен ұсыныстарын зерттеу барысында бет-әлпетін сканерлеу технологияларын енгізу дәуірінің басталғанын хабарлайды.

Өнімдердің сатылу көлемі тауардың сапасына ғана емес, оны нарыққа жылжытудың қарқындылығына тікелей байланысты. Сонымен қатар белгілі бір деңгейде нақты сауда орындарында әлеуетті тұтынушыларға қызмет көрсету дәрежесі де өнімнің өткізілуіне тікелей әсер етеді. Көп жағдайларда теріс пікірлерге адамдар (ер адамдар) бейім келеді. Сондықтан да сатушының сауатсыз, немқұрайлы және дөрекі әрекеттері тұтынушыға ықпал етіп, жарнамада берілген ақпараттан да асып түстендей әсер етуі әбден мүмкін. Нәтижесінде клиенттен айырылу – бұл компания имиджінің нашарлауымен, пайданы жоғалтумен аяқталады. Осындай жағдайларды анықтау үшін «Күпия сатып алушы» әдісі қолданылады. Бұл әдістің мәні – инспектр қарапайым сатып алушының атын жамылып, дүкенді қадағалауға келеді. Олар өнімдерді сатып алып, қызметтерді қолданады немесе сатушыға нақты тауар жөнінде кеңес беруді өтінеді. Кейбір жағдайларда «күпия сатып алушы» стандартты немесе арнайы дайындалған «жанжал шығарушы клиент» немесе «кірпияз клиенттің» сценарий бойынша әрекет жасайды. Күпия сатып алушының қызметі нәтижесінде персоналдардың клиентпен жұмыс жасау сапасын бағалау жүргізіледі. Қажет болған жағдайда тауардың орналасуы және қолжетімділігі, тауар көлемінің жеткілікті болуы сияқты факторлары да бағаланады. Аталмыш әдіс нарықты зерттеушіге кемшіліктерді жылдам анықтап, талдауға және ол кемшіліктерді жоюға, түзетуге дер кезінде шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге «күпия сатып алушы» кампаниясы маркетингтік зерттеулердегі ыңғайлы құралдардың бірі ретінде, сатушыларды, кеңес берушілерді және менеджерлерді жұмыс жасауға ынталандыруға, жұмысшылардың деңгейін арттыруға қызмет етеді. Жасырын тексеру мүмкіндігі, қызметкерлер үшін үнемі «қалыпты» деңгейді сақтап тұруға ынталандырады. Бұл әдіс бәсекелестердің қызметі туралы ақпарат жинау және басқа дамаңызды емес мәселелерді шешу үшін де қолданылады.

Маркетингтік технологиялар қаншалықты өзгерсе де, олардың мәні әрқашанда өзгеріссіз қалады: мүмкіндігінше тұтынушылардың көпшілігін сатушы өнімін көруге мәжбүрету. Алайда, жаңа технологиялар мен стратегиялар маркетингтің тиімділігін едәуір арттыра алады, тіпті тиімдірек те болады, егер сатушы осы әдістерді өзінің бәсекелестерінен ертерек қолданатын болса.

Маркетингтік зерттеулердің негізгі заманауи трендтерінің бір - цифрландыру. Көп жағдайларда маркетингтік зерттеулер интернетте жүргізіледі. Бұл негізгі трендтің пайда болуы, үлкен деректердің жинақталуымен байланысты.

Үлкен деректер – маркетингтік агенттіктерде қордаланған үлкен деректердің көлемі болып табылады, мысалы панельдік зерттеулер жүргізу барысында тұтынушылар жөнінде интернет-провайдерлерге, мобильді байланыс операторларына қол жетімді ақпараттардың жинақталуы[4]. Күн тәртібінде тұтынушылар және олардың мінез-құлқы жөнінде ақпараттарды алу үшін, үлкен деректермен жұмыстарды қалай ұйымдастыру бойынша сұрақтар тұр. Осындай тенденцияларға байланысты маркетингтік агенттіктердің құрылымы да өзгеруде. Аталған жұмыстарды

орындауда цифрлық технологияларды меңгерген мамандар талап етіледі. Ірі интернет-компаниялар маркетингтік зерттеулер алаңына шығып, бәсекенің жаңа түрін құруда. Үлкен көлемдегі ақпараттарды өңдеу және талдауда жаңа әдістерді талап етілуі заңдылық. Себебі, бұл деректерді біріктіру деп аталатын шашыраңқы деректерді синтездеуді, және оларды өзара интеграциялауды талап етеді. Екінші жағынан, бір респонденттен алынатын бірнеше ақпарат ағындарын, бір дерек көзден жинақтап алған кезде зерттеушілерге ақпараттың қолжетімділігін жеңілдетеді, бұл шаруашылық субъектілеріне үлкен қызығушылық тудырады. Бір жағынан клиенттер зерттеушілерден көп көлемде ақпараттарды талап етеді, екінші жағынан ол ақпараттарды қарапайым және көрнекі материалдармен ұсынудың тың әдісін қалайды. Жалпы клиенттердің талаптары күшеюде. Олар зерттеудің нәтижелерін мейлінше көбірек, жылдам және арзан бағада болғанын қалайды. Клиенттер агенттіктердің қарапайым деректерді беретін жеткізушілерден құралған ұйымнан гөрі, іскер серіктестердің, кеңесшілердің қызметін ұсынатын компания қызметін пайдаланғанын қалайды. Осыған байланысты қазіргі заманғы маркетингтік зерттеулер институты, консалтингтік қызметін кеңейтіп, яғни клиенттерге белгілі бір дәрежеде бизнес-кеңесші рөлін де атқара алатын қызметтерін қосуда. Ол үшін нарықты зерттеушілерге тапсырыс берушінің нарығын және олардың саласын терең білетін мамандарды тартуы қажет. Бүгінде клиенттер сату динамикасы қалай өзгереді, жаңа тауарды шығару сәтті болады ма деген сұрақтармен қатар, және оның болашақтағы жағдайы қалай болатын болжамдарын да білгісі келеді. Сонымен қатар клиенттер маркетингтік зерттеулердің тек қана нәтижесін ғана емес, қордаланған проблемаларының шешу жолдарына арналған іс-шаралардың жиынтығын да қоса алғысы келеді. Осы тұрғыда маркетингтік зерттеулердің клиенттер үшін рөлі айқын және қаншалықты маңызды екендігін бағамдай беруге болады.

Маркетингтік зерттеулердің дамуындағы келесі бір тенденциясы, жаһандану мен жаңа нарықтарды игеру. Маркетингтік зерттеулердегі цифрландыру үрдісі де бұл тенденцияны жеделдетуде. Дегенмен де, жергілікті компаниялар зерттеудің онлайн және дәстүрлі зерттеу формаларын бірге қолдануы мүмкін. Осыған байланысты цифрлық технологияның жаһандануына қарамастан дәстүрлі зерттеу әдістері үшін де нарық әрқашанда табылады, оның ішінде телефондық сұрау, терең сұхбаттасу және фокус топтар т.б.

Соңғы тенденция – жеке деректерді сақтау туралы қамқорлықтың болуы. Бүгінгі таңда бірде-бір ірі жоба, дербес деректерді сақтау мәселесін егжей-тегжейлі зерделемейінше, басталмайды. Бұл үрдіс біздің өмірімізді цифрландырудан бастап туындады және біздің нарыққа үлкен әсерін тигізуде. Жыл өткен сайын тамақ өнімдерінен бастап аяқ киімге дейін жаппай өндірістен, өнімдерді жекелендіруге тырысуда. Көптеген компаниялар үшін клиенттерді арнайы бағытталған каналдармен әрекеттестіру өте маңызды: мысалы, жеке электрондық хаттарды алу немесе компаниямен чат-бот арқылы байланысу т.б.[5]

Негізгі трендтің ережесіне сәйкес маркетингтік зерттеулердің басты әдістері, цифрлық технологияларды қолдану арқылы дамуда. Ең алдымен, бұл онлайн-сұраулар, бірақ бұл үрдіс қазірдің өзінде инновациялық әдістен күнделікті қолданылатын қарапайым үрдіске айналды. Бүгінгі таңда әлемдегі онлайн-сұраулардың үлесі, жеке сұхбаттардың үлесінен екі есеге көбейді. Сайып келгенде жеке сұхбаттасудың дәуірі аяқталғанын білдіреді.

Қазір әрбір ірі компанияларда онлайн-сауалнамаларға қатысып, жауап беруге келісім берген өздерінің онлайн-панель респонденттері бар. Онлайн-сұраулар жарнамалық сынақтар үшін, оның ішінде жарнамалық бақылау, өнімді сынақтан өткізу, бағалық зерттеу және адалдықты тексеру мақсатында топтық сауалнамалар жүргізу үшін, қолайлы болып келеді.

Онлайн сауалнаманың негізгі кемшілігі қатысушылардың жетіспеушілігі. Бүгінгі күні халықтың құрылымына сәйкес офлайн рекрутингпен, қатысушылардан онлайн-панельдерді құру туралы сұрақ өзекті күйінде қалып отыр.

Сандық технологиялар туралы айтатын болсақ, САРІ сияқты деректерді жинау әдісі туралы айту өте маңызды. Осы мақсатта планшеттер пайдаланылуда. Олар зерттеушілерге компьютерсіз

сауалнамалар жүрігузе мүмкіндік берумен қатар, зерттеу үшін өте маңыздысы, респондентпен белгілі бір әрекеттерді (оның ішінде сатып алу кезінде, персоналмен байланысуда, өнімді таңдауда) жүзеге асыруда деректерді жинауға мүмкіндіктер береді.

Цифрлық технологиялар шеңберінде салыстырмалы түрде жаңа бағыттардың бірі ретінде форумдарда және блогта сапалы онлайн-зерттеулердің жүргізілетінін атап өтуге болады. Қазір көптеген компаниялар пайдаланушыларды жалықтыратын және елеусіз мазмұндағы ақпарат ағынының көзі ретінде әлеуметтік желіні пайдаланады. Осы орайда әлеуметтік желі нарығы да дербестендіруді қажет етеді. Сондықтан әлеуметтік желі платформасындағы танымал медиа алаңдар, күн сайын өзінің құралдарын жаңартып, жетілдіру үстінде. Контент әлі де интернеттегі маркетингтің негізгі қаруы болып қала береді, бірақ контенттің түрі пайдаланушылардың арасындағы танымалдылығына қарай өзгеріп отырады. Блог түсіру, шолу жасау, әлеуметтік жазбалар және электрондық кітаптар сияқты дәстүрлі мәтіндік мазмұндағы контенттер әлі де болса өзекті болса да, олардың арасында ең танымалысы бейне ролик болып қала береді.

Зерттеудің бірқатар жаңа әдістері тұтынушылардың интернеттегі, стационарлық және мобильді құрылғылардағы мінез-құлқын зерттеумен тікелей байланысты. Leo trace сияқты бағдарламалар зерттеушілерге респонденттің интернеттегі мінез-құлқын бақылауға мүмкіндік береді.

Чат-ботпен жасанды интеллект mainstream-ге енеді. Чат-боттар бүгінде пайдаланушыларға жиі қойылатын стандартты сұрақтарға жауаптар ұсынады, бірақ көп ұзамай олар, жүгінгінетін әрбір пайдаланушыға нақты және дәлірек ақпараттарды таңдап беруге көшетін болады. Сіздің клиентіңіз жасанды интеллектпен сөйлесе алатынын елестетіп көруге болады, ол сатып алушының қалауын білетін және сатып алушыны қуантуға ұмтылатын болады.

Цифрлық технологияның тағы бір жаңа бағыты – пайдаланушы тәжірибесін зерттеу. Бұл әдіс барған сайын маңызды бола береді және бүгін де кез келген саладағы маркетингтің негізі болып табылады.

Бұл аспект бизнес үшін маңызды, қазіргі жағдайда да және болашақта да кәсіпкерлер клиенттерге назар аудару үшін бірегей маркетингтік стратегияларды құрып, цифрлық жарнамалық компанияларды трансформациялауды жүзеге асыратын болады. Тұтынушының басты талабы құрылғының функционалдылығы мен пайдаланудың қарапайымдылығында.

Пайдаланушы тәжірибесі – бұл сапалы зерттеудің бір түрі, бұл зерттеу барысында респондент өзінің немесе басқа біреудің гаджетін пайдаланып қатысады, ал сатушы тұтынушыдан сұраққа жауап ала отырып, оның әрекеттерін, мінез-құлқын техникалық тұрғыда тіркейді. Брендтерді зерттеу барысында «менің брендім» деп аталатын бренд- респонденттің идентификациясына ерекше көңіл бөле алады. Мысалы, ол үшін «брендпен қарым-қатынас метафорасы» деп аталатын тұтынушының брендпен қарым-қатынасын зерттеудің ассоциативті әдістері қолданылады. Тағы бір зерттеудің түрі, респонденттің белгілі бір оқиғаларға, соның ішінде «дене жауаптары» деп аталатын оқиғаларға тікелей реакциясын зерттеу әдістері де белсенді қолданылады.

Eye trackers құрылғысының көмегімен респонденттің тауарларға және оның дүкендегі орналасқан орнына визуалды реакциясы бақыланады. Жарнамалық зерттеулерде теріге әсер ету реакциясы бақыланады. Практикада эмоцияларды зерттеудің қолданбалы түрі жиі пайдаланылады. Осындай зерттеулердің түрлері де қолданысқа енуде.

Тұжырым. Соңғы жылдары маркетингтің негізінен бір-бірінен озып кетуге тырысуда: тұтынушыға арнайы ұсыныстарды тез ұсыну, трендке тез жауап беру немесе жарнамада жаңа танымал қызметтерді бірінші болып пайдалану т.б. Алайда, болашақта маркетингтік іс- шаралар жылдамдыққа емес, клиенттер тобына белгілі бір хабарламалар жіберу үшін ұтымды уақытты таңдауға бағытталуы керек.

Көптеген сарапшылар маркетингтік зерттеулерде эволюция емес, революция болып жатыр деп санайды. Бұл ең алдымен, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен байланысты,

сонымен бірге тұтынушыларды түсінуге деген көзқарастың өзгеруінде. Жеке- дара зерттеулерден бастап, кешенді шешім шығаруға көшу үрдісі дамуда. Маркетинг бойынша зерттеушілер, клиенттер үшін жәй ғана ақпараттарды жеткізуші емес, кеңесші және серіктес бола алатын деңгейге өсуде. Уақыт өте келе, деректерді жинау және талдау әдістері революциялық түрде өзгеріске ұшырайды. Респонденттермен қарым-қатынас өзгеріп, қарапайым респонденттердің өзі зерттеуге көбірек қатысатын болады.

Сондықтан бизнесмендер цифрлық технологияларды толық меңгеріп, клиенттің міндеттерін анықтап, тұтынушыны жақсы түсінуі қажет. Соңғы жылдардағы көптеген трендтерді барынша тиімді пайдаланып, оларды маркетингтік технологиялармен дұрыс біріктіре білген жөн. Ол үшін маркетинг бойынша менеджерлер, деректерді талдауды жақсы білуі шарт, немесе осы саланың маманы, сенімді кеңесшілерді жалдағаны жөн. Зерттеулеркөрсеткендей, 7 компанияның 6-уы маркетингтік технологиялар бойынша мамандарды жалдайды.

IT саласының міндеттері сияқты кез келген бизнесті цифрлық бизнеске аудару маркетингтік міндеттердің бірі болып саналады. Маркетингтің міндеті клиенттерге сіздің компанияңыздың қалай өзгертетінін және ол қандай цифрлық жобаларды іске қоса алатынын нақты көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Basshieva Zh. Marketing management. Textbook. Aktobe-2022y.-154p.
2. Basshieva ZH. Marketing technologies of oil and gas companies. Monograph. Aktobe-2020y.-140p
3. Басшиева Ж.К.Маркетингтік зерттеулер. Оқу құралы. - А-полиграфия. Ақтөбе.2018ж.-222 б.
4. <https://openu.kz/kz/books/37>
5. The Economist Intelligence Unit,s Quality-of-life Index: [Elektronnyy resurs].–Rezhim dostupa: http://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf

References

1. Basshieva Zh. Marketing management. Textbook. Aktobe-2022y.-154p.
2. Basshieva ZH. Marketing technologies of oil and gas companies. Monograph. Aktobe-2020y.-140p.
3. <https://openu.kz/kz/books/37>.
4. The Economist Intelligence Unit,s Quality-of-life Index: [Elektronnyy resurs].–Rezhim dostupa: http://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf .
5. Bashieva zh.K. Marketing Research. Training manual. - A-polygraph. Aktobe. 2018 - P.222.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Ж.К.БАСШИЕВА^{1*} , О.М.КАЛИЕВА²

¹Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актөбе, Қазақстан

*Email: Basshieva1973@mail.ru

²Оренбургский государственный университет, Оренбург, Россия

Email: kom34@rambler.ru

Аннотация. Современные компании, работающие в сложной социально-экономической среде, разрабатывают различные технологии, обеспечивающие их эффективность в рыночной экономике. Известно, что развитие любого предприятия происходит через освоение нового. Основными из них являются, прежде всего, поиск и сбор информации, необходимой для конкурентной среды. Поэтому для компаний определение современных методов

сбора маркетинговой информации является одним из главных приоритетов. Эффективное функционирование предприятий и принятие в них правильных решений будет напрямую зависеть, прежде всего, от качества анализов и исследований, быстрого сбора, поэтому при проведении исследований очень важно выбирать эффективные и рациональные методы. В этой научной статье рассматриваются типы новых методов, используемых при проведении маркетинговых исследований. Научная работа анализирует и описывает наиболее популярные современные методы маркетинговых исследований, такие как исследования в онлайн-сообществах, исследования в социальных сетях, анализ больших данных.

Ключевые слова: маркетинг, Маркетинговые исследования, маркетинговая информация, методы сбора информации, онлайн-сообщество, инструменты социальных сетей, анализ большой информации.

MODERN MARKETING RESEARCH TECHNOLOGIES

ZH.K. BASSHIEVA^{1*} , O.M. KALIEVA²

¹Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan Email:

Basshieva1973@mail.ru

²Orenburg State University, Orenburg, Russia

Email: kom34@rambler.ru

Annotation. Modern companies operating in a complex socio-economic environment are developing various technologies to ensure their effectiveness in a market economy. It is known that the development of any enterprise takes place through the development of a new one. The main ones are, first of all, the search and collection of information necessary for a competitive environment. Therefore, for companies, the definition of modern methods of collecting marketing information is one of the main priorities. The effective functioning of enterprises and making the right decisions in them will directly depend, first of all, on the quality of analyses and research, rapid collection, therefore, it is very important to choose effective and rational methods when conducting research. This scientific article examines the types of new methods used in marketing research. The scientific work analyzes and describes the most popular modern methods of marketing research, such as research in online communities, research on social networks, and big data analysis.

Keywords: Marketing, Marketing Research, Marketing Information, information collection methods, online community, social network tools, analysis of large information.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

FTAMP 03.20

XIX ҒАСЫРДА АҚТӨБЕ УЕЗІНДЕГІ БОЛЫСТАР ЖӘНЕ БОЛЫСТЫҚБАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

БАҒЫНДЫҚОВА Д.М.* , Г.Б. ИЗБАСАРОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*E-mail: bagindikova.d@mail.ru

Аңдатпа. Бүгінгі таңда, қазақ халқының «Жаңа Қазақстан» құру жолында ұлттық жаңаруы мен тәуелсіздігіміздің нық берік қалыптасу жолында, тарихымыздың кейбір кемшіл тұстарын толықтырып, тарихи шындықтарды қалпына келтірудің маңыздылығы артуда. Сол бір кемшіл тұстарының бірі XIX ғ. Патша үкіметінің қазақ халқын жаулап алу мақсатында бір жағынан қарулы күшке, отарлау апаратына, екінші жағынан, қазақ шонжарларының феодалдық басшы топтарына сүйеніп өз жұмыстарын жүргізген саясаты болатын. Ресей империясының құрамындағы Қазақстандағы басқару жүйесін дамыту мәселесі отандық тарих ғылымында өзекті болып табылады. Бұл мәселенің өзектілігі дәстүрлі билік институттарын зерттеуге деген қызығушылықтың артуына байланысты туындап отыр. XIX ғасырдың екінші жартысындағы реформалар көшпелі қауымдардың басқару тетіктерін өзгерткен болатын.

Бұл мақалада Патша үкіметінің еңгізген реформаларынан кейінгі Ақтөбе уезіндегі әкімшілік басқару құрылымындағы болыстардың рөлі және олардың маңыздылығы туралы зерделенеді. Бұрын жарияланбаған мұрағат құжаттарына сүйене отырып, мақалада Ресей империясының далалық өлкелерінің байырғы тұрғындарының қазақ даласында 1868 жылғы әкімшілік реформаны жүзеге асырудағы нақты бір жағдайы қарастырылады. Зерттеу жұмысында 1881-1883, 1884, 1899 жылдардағы Ақтөбе уезіндегі болыстардың тізімі мұрағат құжаттары бойынша берілген.

Кілт сөздер: әкімшілік реформа, болыстар, басқару жүйесі, Ақтөбе уезі, Ресей империясы, билік жүйесі.

XX ғасырдың ортасында Ресей патшалығының саясатында жаңа кезең басталды. Бұл солтүстік-батыс және орталық Қазақстанды толығымен Ресей патшалығына қосу мақсатында әкімшілік басқару жүйесіне өзгеріс енгізу арқылы жүзеге асырылды.

Патша үкіметі 1867 жылы 11 шілдеде «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі Ережені», ал 1868 жылы 21 қазанда «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын бақару жөніндегі Уақытша Ережені» бекітті. Оның басты мақсаты сұлтандар табын биліктен түпкілікті жою және жалпы империялық басқаруды енгізу болды.

«Уақытша Ережелер» бойынша Қазақстан территориясы үш генерал-губернаторлыққа және алты облысқа бөлінді. Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына Жетісу және Сырдария облыстары, Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының құрамына Ақмола және Семей облыстары кірді. [1, 27 б.]

Облыстарды басқару Орынбор генерал-губернаторлығының тікелей басшылығында болды. Әр облыстың басында Ресей патшалығының ішкі гебернаторлық құқық пен міндеттеріне ие болған әскери губернаторлар тұрды.

Шын мәнінде, 1868 жылғы 21 қазандағы «Уақытша Ереже...» қазақ даласын басқарудың әкімшілік жүйесін өзгертіп қана қойған жоқ, сонымен бірге жаңа әлеуметтік элитаның қалыптасуына негіз болды. «Уақытша Ереженің...» §65 тармағына сәйкес «халықтың құрметі мен сеніміне ие болған», «сотта жала жабылмаған» және «тергеуде болмаған» қазақ (кемінде 25

жаста) болыстық билеушісі қызметіне сайлануы мүмкін еді. Болыс басшылары әр 50 киіз үйден бір адам қатысқан болыс съездерінде (сайлаушылар жиналысында) сайланды. Сайлаудан кейін әскери губернатор болыс басшыларын үш жылға тағайындады. Болыс штабы аудан орталығына біршама жақын жерде орналастырылды.

1869 жылдың қазан айына қарай Торғай облысы 4 уезге бөлінді: Елек (орталығы Елек қорғанысында), Николаев (Николаев станицасы), Ырғыз (Орал бекінісі, 1869 ж. Ырғыз деп өзгертілді), Торғай (Орынбор бекінісі). Уездік басқарманың басында сұлтан билеушілердің түпкілікті жойылған билігінің орнына орыс шенеуніктерінен тағайындалған уезд басшылары тағайындалды. Уезд басшыларының құқықтары мен міндеттері Ресей патшалығының ішкі губернияларындағы полиция қызметкерлерінің құқықтары мен міндеттеріне тең болды. Орал облысының, Торғай облысының екі уезінің – Ырғыз және Торғай уездерінің уезд басшыларына әскери бөлімдерді өздеріне бағындыру құқығы берілді. [2, 134 б.]

Облыстар уездерге, уездер болыстарға және ауылдарға бөлінді. Болыстарға 1000-2000, ауылдарға 100-200 аралығындағы шаңырақ бірігуі тиіс болды. Бір ауылдан екінші ауылға өтуге енді өкіметтің рұқсаты қажет етілді. Аталмыш құжатта болыстардың құрылу принципі былайша көрсетіледі: «болыстар жергілікті қолайлылықтар ескеріліп, қыстаулардың пайдаланылуына қарай көршілес орналасқан ауылдардан құрылады» (60-бап). Бір ауылдан екінші ауылға өту тек өкіметтің рұқсатымен жүзеге асырылады (61-бап). [3]

1869 жылы Ақтөбе уезінің территориясының аумағында 8 болыс құрылды: Ақтөбе, Аралтөбе, Теректі, Тұзтөбе, Бөрте, Қаратоғай, Ойсылқара, Қобда. Материалдар мен зерттеу әдістемесі

XIX ғасырда Ақтөбе уезінде билік еткен болыстарды зерттеу үш негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылды – зерттеулер нәтижесінде алынған материалдарды талдау және өңдеу. Зерттеу барысында тарих ғылымының объективтілік, тарихилық принциптері басшылыққа алынды. Сонымен қатар, талдауда проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалық әдістер кеңінен қолданылды. Мақаланы жазу барысында архив материалдарымен жұмыс жасалынды. Архив құжаттарын сараптап, іріктеп, жүйелеу, талдау әдістері негізінде жүзеге асты.

Нәтижелер және оны талқылау

Жаңа әкімшілік шекаралар ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі халықтың тарихи тәртібімен сәйкес келмеді. 1868 жылғы әкімшілік басқару реформасының жүзеге асырылуымен байланысты шаруашылықты жүргізудің дәстүрлі тәртібінің бұзылуы, жайылым жерлер үшін рулар арасындағы талас, болыстыққа және ауыл старшындығына сайлаулар кезіндегі айтыс-тартыстар болыстардың одан әрі бөлшектенуіне, жаңа болыстар мен ауылдардың пайда болуына әкеліп соқты. Мысалы, Торғай облысында 1869 жылы 149 ауыл болса, 1894 жылы олардың саны 318-ге жеткен. [4]

Ақтөбе уезінің солтүстік-шығыс бөлігінде Аралтөбе (Ор өзенінің төменгі ағысы, Орал өзенінің солтүстік-батыс жағалауы), Ойсылқара болыстары орналасқан. Болыстардың көшу аймақтары солтүстігінде Қостанай уезінің Құмақ болысып шектесті. Аралтөбе болысының аймағында Ор бойында көшетін, Ащыбұтақ, Аққұдық, Ақжар, Рарыбұлақ, Қояндықұл шатқалдарында 40 жылдай өмір сүрген жағалбайлы руы өмір сүрді. [5, 8 б.]

Болыс атауы	Аты-жөні	Билік еткен жылдары
Аралтөбе (1890 ж. құрылды)	Беркимбай Бучибаев	1869-1896 1881 жылы 4 наурыз №862
	Мирали Беркимбаев	1889 жылы 11 қазан
	Бирмагамбет Чурын	1889
	Лаикжан Беркимбаев	1899
	Омар Досов	1905
	Тават Кушанов	1908-1910

	Симагамбет Тавашев	1913, 1916-1917
Ойсылқара	Тынымбай Сандыбеков	1878, 1890-1892
	Байтюря Жарынбаев	1881 жылы 4 наурыз №862
	Капа Тюрежанов	1889, 1890-1892
	Ахмед Бикмурзин	1890-1892
	Нурмухамед Алданазаров	1899
	Сагинтай Урғанбаев	1902
	Хахим Кийкин	1908-1910

1-сурет. Аралтөбе және Ойсылқара болыстарындағы билік еткен болыс басшылары

ҚР ОБА құжаттарында 1881 жылы 4 наурызда Аралтөбенің болыс басшысы ретінде Беркимбай Бучибаев №862 бұйрық бойынша сайланды, оның үміткері болып Мирали Беркимбаев болды [6, 15 б.]. Келесі құжаттарда 1889 жылы 28 қазанда №84 бұйрық бойынша 1890-1892 жылдарға Аралтөбе болыс басшысы болып Мирали Беркимбаев, ал сот билері болып Мәкан Баяубаев, Нысангул Чурин, Бержикай Абдуллин, Тугунбай Майлибаев және Ақдаулет Баубекөв, Бөкан Тоганасов, Жумабек Жамажарин, Бөкан Чағырбаев сайланды. Мирали Беркимбаев сайлауда 29 дауыс жинап, соның ішінде 27-сі таңдап, 2-і қарсы дауыс берді. [7, 33 б.]

Ойсылқара болысында 1881 жылы 4 наурызда №862 бұйрық бойынша Байтюря Жарынбаев болыс басшысы болып, ал үміткері Капа Тюрежанов сайланды [6, 13 б.]. 1889 жылы 26 қазанда №85 бұйрық бойынша 1890-1892 жылдарға болыс басшысы болып Тынымбай Сандыбеков, ал сот билері болып Бикентай Байжанов, Иркимбай Байбусынов, Юсуп Кумпеев, Досмагамбет Саметов, Кутлас Темирбеков, Божир Кенжебеков, Хахим Кейкин және Суюнчали Афиев тағайындалды [7, 42 б.]. Тынымбай Сандыбеков 1876 жылы жақсы қызмет атқарғаны үшін мақтау парағын иеленген [8, 331 б.].

Орал, Бердянка өзендерінің бойында орналасқан Бөрте, Тұзтөбе, Теректі болыстары (уездің батыс бөлігі) Орынбор казак әскер шебімен шектесті. Ф.Щербин экспедициясы Бөрте болысы қазақтарының рулық құрамында Орта жүз, атап айтқанда уақ рулары кіргендігін атап өтті. Болыс аумағында Кіші жүз ханы Шерғазы Айшуақовтың ұрпақтары, соның ішінде ұлы Нұрмухамед Шерғазиев және немересі Темірболат Мұхамедқазиев өмір сүрген. [9]

Теректі болысының аумағында 140 жыл бұрын Сырдария болысынан көшіп келген қазақ халқы өмір сүріп жатты. Әлімбет өзенінің бойында мал бастарына үй-жайлары салынған негізгі шабындықтары болды.

Болыс атауы	Аты-жөні	Билік еткен жылдары	
Бөрте	Мамбеджан Ибрагимов	7 Қаңтар 1881 г.	
	Кидржан Досов	1881	
	Пангерей Нурмухамедов	1889-1903	
	Сеит Нурмухамедов	1890-1892	
	Камак Аралбаев	1890-1892	
	Сабыр Кийкин	1902	
	Альмухамед Байбусынов	1903	
	Мухамеджан Ибрагимов	1903-1907	
	Казихан Абитов	1913	
	Задыгирей Нурмухамедов	1913-1917	
	Калбий Кузкин	1916-1917	
	Тұзтөбе (1869ж. құрылды)	Джаманшал Муктыбаев	1869, 1881
		Сагитдин Таджиков	1878-1880
Рысмухамед Гайсин		1881, 1887-1889	
Сальбаев		1890	
Давлет Тажиев		1890-1892	

	Абиль Тюлькубаев	1895-1909
	Сарбай Медетов	1900-1917
Теректі (1869ж. құрылды)	Иртлес Исин	1878-1880
	Асан Нысанбаев	4 наурыз 1881 ж.
	Каратай Акжиулов	1881
	Ирмагамбет Иргарин	1890-1892
	Ибрагим Исинов	1890-1892
	Кульжан Сайбулов	1899
	Малбак Тажигулов	1902
	Нурмухамед Ирмухамедов	1913,1916,1917

2- сурет. Бөрте, Тұзтөбе және Теректі болыстарындағы билік еткен болыс басшылары

Тізім ҚР ОБА құжаттарына сүйене отырып болыс басшыларының билік еткен жылдары реттілік бойынша жасалынды. 1881 жылы 7 қаңтар күні Бөрте болысының басшысы болып №70 бұйрық бойынша Мамбеджан Ибрагимов сайланды, оның үміткері – Кидржан Досов. Мамбеджан Ибрагимов №1976 бұйрықпен 1881 жылы болыс басшылығынан алып тасталынды [6, 1 б.]. 1889 жылы 5 қазанда 1890-1892 жылдарға үш жылға болыс басшысы болып Сеит Нурмухамедов, үміткері болып Камак Аралбаев сайланды [7, 16 б.]. 1899 жылы 30 желтоқсанда болыс басшысы болып Пангирей

Нурмухамедов тағайындалды [10, 41 б.].

Тұзтөбе болысының басшысы болып 1881 жылы 4 наурызда №862 бұйрық бойынша Рысмұхамед Гайсин, үміткері болып Джаманчал Мактыбаев сайланды [6, 7 б.]. Рысмұхамед Гайсин мақтау парағын және күміс медальды иеленді [8, 331 б.]. 1889 жылы 25 қарашада 1890-1892 жылдары үш жылға болыс басшысы болып Давлет Тажиев тағайындалды [7, 96

б.]. 1899 жылы 30 желтоқсанда болыс басшысы болып Абиль Тюлькубаев сайлады [10, 40б.].

Теректі болысының болыс басшысы болып 1881 жылы 4 наурызда №862 бұйрық басшысы болып Асан Нысанбаев, ал үміткері болып Каратай Акжиулов сайланды [6, 11 б.]. 1889 жылы 10 қазанда 1890-1892 жылдарға үш жылға болыс басшысы болып Ирмагамбет Иргарин, ал үміткері болып Ибрагим Исинов тағайындалды [7, 24 б.]. 1899 жылы 30 желтоқсанда болыс басшысы болып Кульжан Сайбулов тағайындалды [10, 41 б.]. 1878-1880 жылдары болыс басшысы болып үкіметке адал қызмет атқарғаны үшін Иртлес Исин мақтау парағын иеленді (1868) [8, 330 б.].

Қобда болысы солтүстігінде Темір уезінің Қалмақ-қырған болысымен және Орал облысының Орал уезімен шектесті. Ойыл өзені шығыстан батысқа қарай ағып, Қобда болысының аумағынан өтті.

Болыс атауы	Аты-жөні	Билік еткен жылдары
Қобда (1869ж. құрылды)	Байжан Жангуттыев	1869-1871, 1878-1884
	Жумабай Турумов	4 наурыз 1881 ж., 1899, 1903
	Кулбарак Тунгатаров	1881
	Буркут Абишев	1895, 1902
	Саркул Сальбаев	1890-1892
	Сеил Байманов	1903-1913
	Кирей Жумабаевич Турумов	1913-1917

3-сурет. Қобда болысында билік еткен болыс басшылары

ҚР ОБА құжаттарында кейбір болыс басшыларының аттары әр жылдары әр құжатта әртүрлі болып келеді. Мысалы, 1881 жылы 4 наурыздағы №862 бұйрық бойынша үш жылға тағайындалған болыс басшысының аты Жумабай Турумов деп жазылса [6, 9 б.], ал 1899 жылы 30 жетоқсандағы бұйрық бойынша Джумабай Турумов деп жазылған [10, 39 б.]. Бұл құжаттардан бір адамның болыс басшысы болып бірнеше рет сайлана алатындығын көре аламыз.

Ақтөбе, Қаратоғай болыстары уездің ішкі аудандарына кірді. Көші аймақтары Жақсы-Қарғайлы өзендерінде және оның салаларының (Қос-Істек, Дамбар, Чанды, Чанчар) аумағын қамтыды. Ақтөбе уезінің болыстарының саны жарты ғасыр ішінде артып, 1917 жылға қарай 19-ға жетті. Жоғарыда көрсетілген көптеген болыстар кейін бөлінуге ұшырады. Жаңа болыстардың құрылуының негізгі себебі, бір жағынан, халықтың табиға өсуі және тиісінше, 1868 жылы 21 қазанындағы «Уақытша Ереженің» 59-бабына және 1891 жылғы «Дала Ережесінің» 56-бабына сәйкес киіз үй санының асып кетуі (әр болыстағы киіз үй саны 1000 болу қажет және 2000-нан аспау керек), екінші жағынан рулар арасындағы келіспеушіліктер. Мысалы, 30 жыл ішінде Бөрте болысы үш рет бөлінуге ұшырады. 1884 жылы Бөрте болысында 3 мың киіз үйден асып кеткендіктен, Бөрлі болысын құру үшін үш ауыл бөлініп шығарылды. Жаңадан құрылған болысқа рулар арасындағы (тама және жағалбайлы) келіспеушіліктен Тереклі болысының екі аулы қосылды. [4, 475 б.] 15 жылдан кейін Бөрте болысы (1899 ж.) құрамына 12 әкімшілік ауыл және 2302 шаруашылықтары кіретін ең тығыз қоныстанған болысқа айналды. 1902 жылға қарай халық саны 2465 киіз үй болды, бұл басқаруда белгілі бір қиындықтарды туғызды, сондықтан Бөрте болысы қайтадан бөлінді. Нәтижесінде 1200 киіз үйден тұратын 2-ші Бөрте болысы құрылды [11, 142-144 б.].

Болыс атауы	Аты-жөні	Билік еткен жылдары
Ақтөбе (1869ж. құрылды)	Карий Сулейманов Исентай Косубаев	1880-1896 25 ақпан 1881 ж., 1890-1892, 1894
	Жармағамбет Косубаев	1881
	Бектыбай Бикайдаров	1899-1903
	Карим Сулейманов	1913-1917
Қаратоғай (1869ж. құрылды)	Аблай Биктурлин	7 қаңтар 1881 ж.
	Даржан Түребеков	1881, 1899
	Би Баймурат Туркебаев	20 наурыз 1881 ж.
	Джанбусын Джанкузин	1881
	Кенжегул Коткумбаев	1902
	Мурзагул Журунов	1908-1910
	Жаксылық Кенжегулов	1916,1917

4-сурет. Ақтөбе және Қаратоғай болыстарында билік еткен болыс басшылары

1881 жылы 25 ақпанда Ақтөбе болысының болыс басшысы болып үш жылға Исентай Косубаев, үміткері ретінде Жармағамбет Смагилов тағайындалды [6, 5 б.]. Исентай Косубаев болыс басшысы болып тағы да 1889 жылы 25 қазанда үш жылға сайланды [7, 47 б.].

Белгілі Ақтөбе болысының билерінің бірі Сулейман Кенжебаев 1869-1871 жылдар аралығынды қызмет атқарды. Би қызметіне дейін 1868 жылдың 5 маусым – 2 қараша аралығында

29 – династияның басшысылық қызметінде болды. Ол өзінің Патша үкіметіне деген еңбегі үшін станицлав лентасының күміс медалімен марапатталды [9, 325 б.].

Қаратоғай болысының болыс басшысы болып 1881 жылы 7 қаңтарда үш жылға Аблай Биктурлин және үміткері болып Даржан Тюребеков сайланды [6, 3 б.]. Даржан Тюребеков болыс басшысы болып 1889 жылы 25 қарашада үш жылға тағайындалды [7, 58 б.].

Қаратоғай болысының белгілі билерінің бірі Джангура (Жиянчура) Исельбаев болды. Адал қызметі үшін 1869 жылы Кафтан медалімен, 1870 жылы күміс төсбелгісімен, 1873 тағы да күміс медалімен марапатталды [9, 329 б.].

ҚР ОБА құжаттарынан кейбір болыстарда бір әулеттен әкеден балаға жалғасып болыс басшысы болып сайланып отырғандығын көре аламыз. Мысалы, Кейкіндер (Берлі болысы), Нысановтар (Берлі болысы), Беркімбаевтар (Аралтөбе болысы), Нұрмұхамедовтер (Берте болысы).

Болыс басшылары өз міндеттерін асыра пайдаланған және орындамаған жағдайда, уездік бастықтың ұсынуы бойынша губернатордың бұйрығымен қызметтен босатылуы мүмкін. Төтенше жағдайларда уезд басшылары әскери губернаторға есеп бере отырып, болыс басшыларын алып тастауға құқылы болды. Мысалы, Тұзтөбе болысының № 1 және 2- ші ауылдарының қазақтары (К.Койгильдин, Н.Жекеимбетов, К.Куттвбаев, М.Балгабев, М.Бектурлин) Тұзтөбе болысының басшысының парақорлығы туралы олардан ақша алғандығын мәлімдеді. Істің мән-жайын анықтау үшін арнайы аға чиновник майор Хотинскийге тапсырылды, ол уезд басшысына «даладағы жағдайдың тыныштығын сақтау үшін» болыс басшысын уақытша қызметінен алып тастауды ұсынды [12]

Тұжырым

Қорытындылай келе, патша үкіметі әкімшілік басқару жүйесін өзгерту мақсатында жүргізілген 1868 жылғы реформаның негізінде халық бостандығынан айырылды, шұрайлы жерлерін жоғалтты, адам айтқысыз езгіге түсті, тонаушылыққа ұшырады. Тағы бір айтаететін жай, жаңа әкімшілік-басқару реформасы арқылы қазақ қоғамын бөлшектеуге де кең негіз жасалды. Патша үкіметінің осы бағыттағы әрекеттерінің нәтижесінде іштей бөлініп-жарылып,өзінің ұлттық тұтастығы мен саяси бірлігіне қол жеткізе алмай, өзін-өзі билеу және қорғау қабілетінен айырылған қазақ қоғамы Ресей империясының отарлық, жаулап алушылық саясатына жалпы ұлттық деңгейде қатты қарсылық көрсете алмады.

Өлкелік, облыстық, уездік органдардың барлық сатыларына басшылыққа және қатардағы әкімшілік қызметтерге тек орыс офицерлері мен чиновниктері тағайындалды. Ал қазақ халқын билеу жүйесі мен басқару тізбегінде қазақтардың өзіне тек бір ғана қызмет берілді, ол – уезд бастығының кіші көмекшісі, болыс қызметі болатын.

Сонымен қатар, патша үкіметі қазақ халқын өз жағына тарту мақсатында болыс басқарушыларын көтермелеу шараларын жүргізді. Мысалы, материалдық (патшаның атынан алтын және күміс заттар) және ақшалай сыйақы, медальдарға ұсыну (патшаға немесе Отанға адал қызметі үшін) секілді марапаттар тағайындау арқылы болыс басшыларына жағынып отырды.

Патша үкіметінің осындай қанқұйлы, зымиян саясаты қазақ елін өз жеріне иелік құқынан, өз ұлттық мемлекеттік негізін нығайту мүмкіншілігінен, ұлттық мүддесін қорғау, ұлттық ерекшеліктерін сақтау қабілетінен айыру жолына түсірді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбенова Б. 1868 жылғы әкімшілік реформа және Орынбор өлкесі – Ақтөбе өлкесі, 2006 ж. – 27 б.
2. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления. Астана, 1997.
3. Материалы по истории государства и права Казахстана (вторая половина XIX – начало XX веков). – Алматы: Атамұра, 1994. – 284 с.

4. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк//Известия Ор. Отд. ИРГО.-Вып.17 ....-С.492
5. Материалы по киргизскому землепользованию. Тургайская область: Актюбинский уезд. Т.7, Воронеж, 1903.
6. ЦГА РК, ф.25, оп.1, д.457.
7. ЦГА РК, ф.25, оп.1, д.471.
8. Султангалиева Г.С. Институт волостных в системе управления казахской степью (XIX-начало XX вв.). Алматы, 2018.
9. Тургайские областные ведомости, 21 апреля 1894, №16, 17.
10. Памятная книжка Тургайской области 1899 года. Издание Тургайского областного статистического комитета, Оренбург.
11. ЦГА РК, ф.25, оп.1, д.274.
12. ЦГА РК, ф.25, оп.1, д.562. 27 p.

References

1. Abenova B. Administrative reform of 1868 and Orynbor region - Aktobe region, 2006. -27
2. Abdrakhmanova B.M. History of Kazakhstan: power, management system. Astana, 1997.
3. Materials on the history of the state and law of Kazakhstan (second half of the 19th - beginning of the 20th centuries). - Almaty: Atamura, 1994. - 284 p.
4. Dobrosmyslov A.I. Turgay region. Historical essay//Izvestia Or. Otd. IRGO.-Vyp.17 ....-S.492 1903.
5. Material on Kyrgyz land use. Turgay oblast: Aktyubinsky district. Volume 7, Voronezh, 6. TsGA RK, f. 25, op. 1, d. 457.
7. TsGA RK, f. 25, op. 1, d. 471.
8. Sultangaliev G.S. Institute of volosts in the management system of the Kazakh steppe (XIX-early XX centuries). Almaty, 2018.
9. Turgaiskie oblastnye vedomosti, April 21, 1894, No. 16, 17.
10. Memorial book of the Turgai region in 1899. Publication of the Turgai regional statistical committee, Orenburg.
11. TsGA RK, f. 25, op. 1, d. 274.
12. TsGA RK, f. 25, op. 1, d. 562.

ВОЛОСТИ АКТЮБИНСКОГО УЕЗДА И СИСТЕМА ВОЛОСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В XIX ВЕКЕ

Д.М.БАГИНДЫКОВА * , Г.Б.ИЗБАСАРОВА

Актыубинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*E-mail: bagindikova.d@mail.ru

Аннотация. На сегодняшний день, на пути национального обновления и прочного становления независимости казахского народа, на пути создания «нового Казахстана», возрастает важность восстановления исторических реалий, восполнения некоторых недостатков нашей истории. Одним из недостатков было то, что в XIX в. царское правительство проводило свою работу с целью завоевания казахского народа, опираясь, с одной стороны, на вооруженные силы, колониальный аппарат, а с другой на феодальные правящие группы казахских шонжаров. Проблема развития системы управления в Казахстане в составе Российской империи является актуальной в отечественной исторической науке. Актуальность данной проблемы обусловлена растущим интересом к изучению традиционных институтов власти. Реформы второй половины XIX века изменили механизмы правления кочевых общин.

В данной статье будет изучена роль волостей в структуре административного управления Актобинского уезда после реформ царского правительства и их значение. Опираясь на ранее не публиковавшиеся архивные документы, в статье рассматривается конкретный случай коренного населения степных краев Российской империи в осуществлении административной реформы 1868 года в казахской степи. В исследовательской работе представлен список волостей Актобинского уезда за 1881-1883, 1884, 1899 годы по архивным документам.

Ключевые слова: административная реформа, волость, система управления, Актобинский уезд, Российская империя, система власти.

THE VOLOSTS AND THE MANAGEMENT SYSTEM OF VOLOSTS IN THE 19TH CENTURY

BAGYNDYKOVA D.M.* , G.B. IZBASAROVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: bagindikova.d@mail.ru

Abstract. Today, on the path of national renewal and the lasting establishment of independence of the Kazakh people, on the path of creating a “new Kazakhstan”, the importance of restoring historical realities and making up for some of the shortcomings of our history is increasing. One of the disadvantages was that in the 19th century. The tsarist government carried out its work with the goal of conquering the Kazakh people, relying, on the one hand, on the armed forces, the colonial apparatus, and on the other, on the feudal ruling groups of the Kazakh shonjars. The problem of developing the management system in Kazakhstan as part of the Russian Empire is relevant in domestic historical science. The relevance of this problem is due to the growing interest in the study of traditional institutions of power. Reforms in the second half of the 19th century changed the mechanisms of government of nomadic communities.

This article will study the role of volosts in the administrative structure of Aktobe district after the reforms of the tsarist government and their significance. Based on previously unpublished archival documents, the article examines the specific case of the indigenous population of the steppe regions of the Russian Empire in the implementation of the administrative reform of 1868 in the Kazakh steppe. The research work presents a list of volosts of the Aktobe district for 1881-1883, 1884, 1899 based on archival documents.

Key words: administrative reform, volosts, management system, Aktobe district, Russian Empire, system of power.

АҚТӨБЕ ӨңІРІНДЕГІ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ОРНАУЫ: ШАРАЛАРЫ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Е. ДОСОВ^{*} , А.М. ЕСПЕНБЕТОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*E-mail: dossov.nurbek@mail.ru

Андатпа. Ұсынылып отырған мақала Ақтөбе өңіріндегі большевиктік режимнің жеңісі және оның жүргізген саясатына арналған. Ресейдегі қазан төңкерісінің жеңісі Қазақстанда да, Кеңес өкіметінің орнауын жеңілдетті. Бұл ретте Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы әлеуметтік-экономикалық артта қалу, қазақ ауылында патриархаттық қатынастардың үстемдігі, большевиктік ұйымдардың аздығы мен әлсіздігі, ұлтаралық қатынастардың күрделілігі сияқты бірқатар қосымша қиындықтармен байланысты болды. Мақалада автор, мәселе төңірегіндегі зерттеулер мен деректерге шолу жасай отырып, XX ғасырдың басында Ресейде пайда болған большевиктік диктатураның жүргізген әрекеттері, сондай-ақ Қазақстандағы оның ішінде Ақтөбе аумағында Кеңес үкіметінің орнауының ерекшеліктерін қарастырады. 1917 жылғы Қос төңкерістің нәтижелері және өлкенің ішкі, саяси-экономикалық өмірінде орын алған өзгерістер облыстық архивтік құжаттар негізінде талданады. Мақалада Кеңес үкіметінің орнауы және оны жүзеге асырудағы саяси, әлеуметтік қиыншылықтар мен кедергілерде назардан тыс қалмады. Сонымен қатар, большевиктік диктатураның үстемдігі кезіндегі өлкенің азамат соғысына тартылуын бейнелеуде архивтік деректер сарапталады. Қос төңкеріс аралығындағы елдің саяси дамуын сипаттауда алаш қайраткерлерінің қызметіне назар аударылған.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі, Алашорда, революция, большевиктер, диктатура

Қазіргі таңда Отандық тарихнаманың дамуында өлке тарихының мәселелері маңызды рөлге ие. Осындай маңызды мәселелер қатарында XX ғ. басындағы тарихи оқиғаларды жатқызуға болады. Әсіресе Кеңес өкіметінің орнауы және оның ерекшеліктерін мәселесіәліде зерттеуді қажет етеді. Көрсетілген тақырып аясында Ақтөбе облыстық архиві құжаттары ғылыми айналымға енді. Өлкенің геосаяси жағдайы сол кезеңдегі тарихи оқиғалардан тыс қалдырмады. Сондай-ақ аталған кезеңдегі оқиғалардың басында жүрген Алашордашылардың да әрекеті баяндалады. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезінен өрістей бастаған қазақ қауымына тән қоғамдық қозғалыс өз алдына буржуазиялық-демократиялық мәні бар жалпы ұлттық мақсат-міндеттерді, ұлттық тең құқылық, халықтың мәдениет көтеру, оқу-ағарту ісін жетілдіру, әйел теңдігін қамтамасыз ету, көшпенділерді отырықшыландыру сияқты міндеттер қойды. Бір сөзбен айтқанда бұл істің басы-қасында болған жаңадан қалыптаса бастаған қазақтың ат төбеліндей аз ғана тұңғыш интеллигенттері жалпы ұлттық сұраныстарға жауап беруге және туындаған кез келген мәселелерді шешуге тырысты. Материал және зерттеу әдістемесі

Ақтөбе өңіріндегі большевиктік режим және оның саясатын талдауда тарих ғылымының тарихилық, объективтілік басшылыққа алынды. Ақтөбе қаласының жұмысшылар, шаруалар, солдаттар және мұсылман депутаттары Ақтөбе уездік кеңесінің атқару комитеті хаттамаларын талдай отырып, мәселеге қатысты тарихи деректер сараланды. Большевиктің қоғамдық қозғалыс ретінде пайда болуы әлемдік тарихта да, бұрынғы КСРО елдерінің саяси тарихында да маңызды рөл атқарғандығы және большевиктің саяси идеологиясы көптеген жылдар бойы 1917 жылы қазанда патша автократиясын құлату және

«пролетариат диктатурасын» орнату нәтижесінде бірқатар елдердің, соның ішінде Беларусьияның мемлекеттік идеологиясына айналуы сынды мәселелер тарихи салыстырмалы әдістер арқылы анықталды. Мақаланың өн бойында тарихи оқиғалар тарихи ретпен қарастырылған, яғни Кеңес үкіметінің орын алған кезеңі Ақпан революциясының жеңісі негізінде басталып, Республика аумағында Уақытша үкіметтің орын алуы, кең көлемде саяси бостандықтардың берілуі, қоғамдық өмірдің демократиялануы және азаматсоғысы негізінде біте

қайнасып жалғасты.

Нәтижелер және оны талқылау

Кеңестік тарихнамада буржуазиялық революциялар және Уақытша үкіметтің құрылуын жағымсыз жақтарын көрсетсе, қазіргі таңда Отандық тарихнамада бұл мәселе өзгеше көзқарастар тұрғысында баяндалады. Атап айтатын болсақ, академик М.Қ. Қозыбаев Ақпан буржуазиялық-демократиялық революцияның жеңісін және Уақытша үкіметтің жүргізген әрекеттерін Қазақстан өңірі үшін жағымды нәтижелерге қол жеткізгендігін баяндайды[1].

Алашордашылармен А.Байтұрсынов пікірінше «Қазақстан жұрты Ақпан төңкерісін зор қуанышпен қарсы алса, Қазан төңкерісін үлкен үреймен қарсы алды» деген пікір қалдырды.

1960-1980 жылдардағы Орта Азия тарихшылары Қазақстандағы Кеңестік режимге өтуі мәселесінде елеулі табыстарға қол жеткізді. Бұл тұста С.Н. Покровский, Т.Е.Елеуов, В.К. Григорьев, К. Нұрпейсов, С.З. Зимановтардың еңбектерін атап айтсақ болады[2]. Біз бұл авторлардан Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнау процесі оң нәтижелерге жеткенін байқауымызға болады.

Кеңестік биліктің орнауы, қос революцияның орын алуы және Азамат соғысы тарихнамасының мәселелерін академик И.И. Минц «Ұлы қазан социалистік

революциясының тарихы» атты кешенді еңбегінде көрініс тапты. Бұл еңбек КСРО шеңберінде «марксизм-ленинизм» институты қызметкерлерінің бірігуі нәтижесінде жарыққа шықты[3].

Ақтөбе облысы тарихын зерттеуші тұлғалар арасында ерекше орын алатын М.Қ.Тәжібаев «Ақтөбе обылысының тарихы (1864-1991)» еңбегінде Кеңес үкіметінің өлкедегі әлеуметтік саясатының алғашқы қадамдары және қол жеткізген нәтижелері көрсетілген [4]. Өңірдің тарихына арналған, ұжымдық авторлар Султанғалиева Г.С. Ерофеева, И. В. Бисембаев, А. А. Медеубаев, Е. И. Кобенова «История Актюбинской области» еңбегін атауға болады [5]. Ғылыми басылымда Қазақстанның, Өзбекстанның, Ресейдің орталық мұрағат қоймаларының қорларынан алынған дереккөздердің кең ауқымы, сондай-ақ ғылыми айналымға алғаш тартылған археологиялық экспедициялардың материалдары негізінде Ақтөбе облысының ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихын ашып көрсетеді.

1917 жылдың көктем-күз кезеңі Ресей империясының ыдырауымен Ақтөбе, Торғай өңірлеріндегі саяси жағдайлары шиеленіске түсе бастады. Сол жылдың басында Ресейде бүкіл қоғамның біртұтас оппозициялық-революциялық майданы қалыптасты. Ақпан төңкерісінің жеңісі елдегі әлеуметтік-саяси жағдайға түбегейлі өзгерістер енгізді. Патша үкіметінің құлауы және Уақытша үкіметтің орнауы жаңа оқиға ретінде қабылдады. 1917 жылғы 24 ақпандағы «Қазақ» газетінде А. Бөкейхановтың қолы қойылған Минскіден жеделхат жарияланды, онда: «Ресейдің барлық халықтарының бостандығы, теңдігі, бауырластығы күні көтерілді. Қырғыздар Үкіметтің жаңа жүйесін қолдау үшін ұйымдасуы керек». Бұл жерде қазақ қоғамында болып жатқан саяси жағдай үшін 1916 жылғы халық көтерілісі оқиғалары принципті рөл атқарғанын атап өткен жөн, оның тікелей себебі патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы Жарлығы болды. Қазақстан мен Орталық Азияның байырғы тұрғындарын тыл жұмыстарына шақыру туралы қазақ қоғамының саяси және адамгершілік негіздерін елеулі сынау болды[6, 96.].

1917 жылғы 12 наурыздағы «Орынбор жер ісі» газеті Ақтөбеде сол жақтанда халық билігі комитеті ұйымдастырылғанын хабарлады. 1917 жылы наурызда Ақтөбеде және өлкенің басқа уездік қалаларында жұмысшылар мен солдат депутаттарының Кеңестері құрылды. 1917 жылдың күзіне дейін Ақтөбе кеңесінің құрамында Социалистік революционерлер мен меньшевиктер басым болды, олардың бағдарламасы көпшілікке ұнады. 1917 жылғы маусымда Ақтөбе жұмысшылар мен солдат депутаттары кеңесінің құрамы өткізілген сайлау нәтижесінде түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Шілде айында

Ақтөбе уездік шаруа және қазақ депутаттар Кеңесі сайланды, содан кейін оның

жұмысшылар және солдат депутаттар кеңесімен бірігуі болды. Бұл кеңестің құрамында В.Ф. Зинченконың басшылығымен большевиктердің шағын тобы құрылды. Алайда, 1917 жылдың күзінің соңына дейін большевиктер бұқараға әсер ете қойған жоқ. Сонымен қатар, Петроградтағы шілде оқиғаларынан кейін Ақтөбе большевиктерінің қызметіне іс жүзінде тыйым салынды. 1917 жылы 3-4 шілдеде бүкіл Петроград толқуларға толы болды, қала көшелеріне бес жүз мың адам шықты. Петроградтағы тәртіпсіздіктерді басу нәтижесінде 700-ден астам адам қаза тауып, жараланды. Билік бұл толқуларды тудырушы идеологы ретінде Ленинді айыптады. Жалпы, шеткі аймақтарда революциялық Петроградтағы қарулы көтерілісті Ресейдің шеткі аймақтары тарапынан қолдау таппады. В.Ф. Зинченко бұйрығы бойынша большевиктерді «бірнеше рет ұрып-соғып, мінбеден сүйреп, аяғымен таптап, таяқпен ұрған». Сондай-ақ 1917 жылғы 18 шілдедегі Ақтөбе жұмысшы депутаттар Кеңесі отырысының қарарында: «Ақтөбе кеңесі жасаған қателіктері туралы мәлімдеді, таптық келіспеушіліктер туралы ұмытуға, большевиктерді насихаттауға тыйым салуға, большевиктердің саяси ұйымдарға қатысуына жол бермеуге шақырады», – делінген [7]. Осындай хабарламалардың негізінде сол кезеңдегі Ақтөбеде большевиктерді қудалау әрекетінің басталғанын және оларға саяси жағдайда қысым көрсеткенін байқауымызға болады.

Бұл кезеңде Қазақстанның әрбір аймақтарында социалистік партиялар өз қызметін жандандыру үстінде болды. 1917 жылғы 5 қыркүйектегі Ақтөбе жұмысшылар және солдат депутаттары кеңесінің отырысында Орынбордағы Торғай облыстық социал-демократтар арасынан делегаттар таңдалды. 1917 жылғы 22 қыркүйекте Ақтөбе жұмысшылар және солдаттар депутаттары кеңесінің отырысында Кеңестің жаңа төрағасын таңдау туралы мәселе қойылды. Сонымен бірге Ақтөбенің бұрынғы қалалық басшысы Гамбашидзенің іс- әрекетін тергеу басталады. 1917 жылы 26 қыркүйекте Ақтөбе кеңесінің төрағасы болып Никонов сайланды. Қалалық Милиция Комиссары – Демин, Ақтөбе әскери комиссары – Фатеев, Ақтөбе уезінің уақытша комиссары – Лобов, Ақтөбе аймақ басшысы – Михайлов, Коваль – Қызыл Армия комиссары болып тағайындалады. Ақтөбе Кеңесі отырысының 1918 жылғы 8 қаңтардағы хаттамасында түпкілікті сайлау жұмысшылар, сарбаздар, шаруалар, қырғыз депутаттары Кеңесінің жалпы жиналысына ұсынылатыны атап өтілді [7]. Осындай жәйттардың барлығы сол кезеңдегі қоғамдық саяси жағдайларға байланысты екеніне ескергеніміз жөн. Патшалық биліктің жойылуы негізінде большевиктер тарих сахнасына ене білді және өздерін бұрын-соңды болмаған саяси ұйым ретінде танытып, «дұрыс жерде және дұрыс уақытта келдік», – деп атап көрсетілді. Бұл оқиғалардың бәрі большевиктердің танымалдылығының бұрын-соңды болмаған өсуіне әкелді.

1917 жылғы қарашадан 1918 жылғы сәуірге дейін Қазақстан мен Түркістанның бүкіл аумағында Кеңес өкіметі орнады. «Кеңес өкіметі Қазақстан мен Орталық Азияға теміржол арқылы келді», – деген тұжырым кездейсоқ емес. Өйткені сол кезеңдегі Қазақстан қалаларының барлығы дерлік теміржол магистральдарында орналасуына байланысты болды. Қалаларда буржуазиялық мемлекеттік қызметкерлер, зиялы қауым, жеке кәсіпкерлер болды. Өңірдегі революциялық оқиғалардың алдыңғы қатарында Орынбор-Ақтөбе және Орынбор-Ташкент темір жолының басқа станцияларының теміржолшылары болды, олар қазан айындағы идеялар мен ұрандардың ең қызу жақтаушылары болды. Ақтөбедегі теміржолшылар қаладағы ең білімді және ықпалды әлеуметтік топтарының бірі болды. Большевиктер Ақтөбе, Бірғыз және Темір уездерінің аудандары мен ауылдарында кеңестер құру және нығайту жұмыстарын өрістетті. Қарулы Қызыл Армия отрядтары құрылды. Сонымен, 1917 жылдың қараша айында темірдегі билікті большевик М.Т. Ряхов бастаған жұмысшылар мен солдат депутаттары Кеңесі өз қолына алды. Ең алдымен Кеңес қалалық басқарманың жұмысын бақылауға алды және бұрынғы ескі билік органы және оны барлық мәселелерді шешуден шеттетіп, осылайша қаладағы толыққанды қожайынға айнала бастады. 1918 жылы 26 ақпанда жаттықтырушылар кеңесінің отырысында уездегі барлық билікті

жұмысшылар, шаруалар және қазақ депутаттарының кеңестеріне беру туралы шешім қабылданды. Келесі күні М.Т. Ряхов кеңестің бұл шешімін «Жер туралы» жиналысының отырысында жариялады. 1917 жылы 12 желтоқсанда Шалқарда Кеңес өкіметі танылды. Шалқар кеңесінің алғашқы төрағасы кейіннен белгілі кеңестік геолог ғалым, академик– Дмитрий Васильевич болды. Біздің өлкеміздің қазан айынан кейінгі тарихының бірінші кезеңінің басты нәтижесі кеңес мемлекеттілігін құру және большевиктердің биліктің негізгі тетіктерін игеруі болды. Бұл билік әлсіз болды және Ақтөбелік большевиктер оны солшыл социалистік революционерлермен, салыстырмалы түрде тәуелсіз кеңестермен және Алашорданың қазақ комитеттерімен бөлісуге мәжбүр болды[8].

Осы кезеңде қазақ халқының саяси белсенділігінің өсуі байқалды. Бұл қозғалыстың басында Алаш басшылары тұрды. Алаш қозғалысының жалпыұлттық құбылыс ретіндегі тарихы қазіргі заманғы отандық тарихнамада кеңінен жарияланды. Сонымен қатар, Алаш қозғалысының тарихы және біздің өңірдегі оның қайраткерлерінің саяси өмірбаяны әлі де зерттеуді қажет ететіндігін атап өткіміз келеді[8, 76.]. 1917 жылы Орынборда 300-ден астам делегат жиналды. А. Байтұрсынов жаңа билікті қолдап, Бірінші дүниежүзілік соғысты жеңіс соңына дейін жалғастырып, жергілікті басқарудың ескірген жүйесін жойып, земствоны енгізуді жақтады. Ана тілінде жалпыға бірдей міндетті тегін оқыту, халықтың діни қажеттіліктерін қанағаттандыру және жер мәселесі шешімдері де ерекше орын алды. Қазақтардың жерлерін қайтару ұсынылды. Осы және басқа да мәселелер 1917 жылы 21-28 шілдеде Орынбор қаласында өткен I Жалпықазақ сиезінде қаралды. Торғай облысынан төмендегі тұлғалар қатысты: Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Ахмет Бірімжанов, Есенғали Тұрмұхамедов, Елжан Оразов, Тель Жаманмұрынов, Сейтқазы Қадырбаев. 1917 жылдың соңында өткен Дала өлкесі мен Түркістандағы Құрылтай жиналысына сайлауда Алаш партиясын құру туралы мәселені жергілікті халықтың басым көпшілігі қолдап, 75% дауыс жинады[9, 276.].

Орыс революциясының қарама-қарсы лагерлеріне жататын қазақ саяси қайраткерлері халық алдында қарсыластарының беделін түсіруге тырысты. Соның дәлелі, 1917 жылдың 18 шілдесінде Ақтөбе жұмысшылар мен солдат депутаттарының Кеңесі Торғай облыстық Уақытша үкімет комиссары Бөкейхановтан «Ә. Жангелдинге ренегат және алаяқ ретінде оны мандаттарынан айыру керек» – деген хат алады. Өз кезегінде Ә. Жангелдин Орынбордағы қызыл гвардияшылар басып алғаннан кейін, 1918 жылы 25 қаңтарда Торғай халық комиссары ретінде жіберілді. Ақтөбеге «Халық Комиссарлары Кеңесінің атымен Орынбордан Бөкейханов, Байтұрсынов, Омаров пайда болған жағдайда қамауға алынсын», – деген мазмұндағы жеделхат жарияланды[7, 73 б.]. Сонымен қатар, Ташкент темір жолы желісінің барлық аудандары Большевик Кеңес үкіметінің өкілі П.А. Кобозевті жол бастығы және үкіметтік төтенше комиссар деп танығандары туралы хабарлады. Орынбор губерниясы мен Торғай облысына қоршау жағдайы енгізілгені және бүлікшілерді заңсыз деп жариялағаны туралы телеграф арқылы хабарланды. Бұл жағдайда контрреволюциялық күштер Самара мен Иваново қызыл гвардияшыларымен бірге аймаққа эшелондардың келуінен қорқып, Самара мен Орынбор провинцияларының шекарасындағы теміржол учаскесін жарып жіберді.

1918 жылғы 18 маусым Ақтөбе уездік атқару комитеті Дутовтың қаланы тапсыру туралы шешіміне жауап ретінде қаруды тастауды және Кеңес өкіметіне қарсы күресті тоқтатуды талап ететін жеделхат жіберді. Ал 1918 жылы 23 маусымда Ақтөбеден Орскуездік атқару комитетіне шұғыл түрде атаман Дутовпен даңққа бөленген 5 пулемет және 600 жауынгерден тұратын қазақ әскері Шалқардан шығып, Орынборға қарай бағыт алғандығы туралы телеграф жіберілді [7, 33 б.]. Бұл деректер, Ақтөбе өлкесінің маңызды аймақ болғанын көрсетеді.

Жаңа контрреволюциялық қозғалыстың қалың тобына түскен қызыл отрядтар Торғай облысынан кетуге мәжбүр болды. Блюхер отрядтары Оңтүстік Оралға, ал түрік отрядтар Ақтөбе арқылы Түркістанға оралды. Осылайша, Ақтөбе ұзақ уақыт бойы контрреволюция күштерімен

қоршалған қызылдардың кішкентай аралы болып қала берді.

1918 жылы 3 шілдеде Дутов Орынборды қайта қабылдап, өз күштерін қажетті қайта топтастырғаннан кейін Ақтөбеге көшті. Ақ гвардия қолбасшылығы Орынбор-Ташкент магистраліндегі ірі теміржол тораптарының бірі – Ақтөбені басып алу жолымен Орталық Ресейден азық-түлік, шикізат және отын аудандарын кесіп тастауға, сондай-ақ, Дутовтың контрреволюциялық отрядтарының басталуына байланысты Мәскеу мен Петроград одан әрі шабуыл жасау үшін тірек базасын құруға ұмтылды. «Актюбинский Вестник» газетінің 1918 жылғы 23 маусымдағы алғашқы нөмірлерінің бірінде – «Жолдас, Шаруалар мен жұмысшылар! Дереву Ақтөбеге контрреволюционерлерге қарсы күресу үшін қолыңа қару алып, күрсеке шығу үшін жиналды. Уездің ауылдарында қарусыз жұмысшылар бостандығы мен мүлкін тонаудан қорғауға дәрменсіз, бірақ кеңестік халық билігінің туы астында бостандық пен революцияның жауларымен оңай күресесіз. Батыл алға, шаруа мен жұмысшыжолдастар! Халық бостандығы мен Кеңес өкіметі халықтарын қорғаңыздар!» – деген үндеухаттар жіберіле бастады. Сол күні 23 маусымда Ақтөбе қоршау жағдайында екендігі жарияланды. Атқару комитетінің өкімімен: Ақтөбе Кеңесі қалада кешкі сағат 11-ден бастап коменданттық сағат жарияланды, барлық ойын-сауық және басқа да қоғамдық іс-шаралар кешкі сағат 10.30 дан кешіктірілмей аяқталуы тиіс еді. 31-і қаланың өзінде большевиктің жақтастары жасырын әрекет етті. Мәселен, Ақтөбе майданының штаб-пәтерінде түнде аңшы мылтықтарынан белгісіз жарқыраған зымырандар қоршаудағы қаланы атқылау үшін Дутов казактарына сигнал беретіні байқалды. Осыған байланысты Ақтөбе уездік атқару комитеті аңшылық мылтықтары бар барлық адамдарға дереву қаланың әскери комиссарына тапсыру туралы бұйрық шығарды [7, 13 б.].

1919 жылы 5 қаңтарда Ақтөбеде төтенше жағдай орын алды. Өлкенің ішкі, саяси және экономикалық өмірі саласындағы барлық мекемелерді басқаратын өкілетті ұйым қажет болды. Төтенше жағдай осындай органды құрды, оған биліктің барлық толқынын берген Ақтөбе жоғары әскери - саяси кеңесі деген атау берді. Кеңес құрамына Торғай облыстық атқару комитетінің өкілдері – Шаповалов, Орск атқару комитетінің өкілдері –Селиванов, Степанов және Ковалев, 4 дивизия штабынан – Малишевский және Зинцов, Большевик- коммунистер партиясынан – Чапля кірді. Кеңес төрағасына қызметіне Шаповалов, хатшылыққа Чапля сайланды. Жоғары әскери-саяси кеңестің қаулысы бойынша қалада пайдаланған барлық күштер жауынгерлік әзірлікке келтірілді. Ақтөбеде әскери бөлімдерге көмек ретінде коммунистер бастаған қарулы жауынгерлік жасақ ұйымдастырылды. Оның құрамына теміржолшылар мен қаланың басқа да жұмысшылары мен кеңестік мекемелерінің қызметкерлері кірді. Ақтөбені қорғауға дайындау туралы өз агенттігі арқылы хабардар болған ақ-казактар сол кезде қалаға шабуыл жасаудан бас тартты. Сонымен қатар, 1919 жылы 29 қаңтарда Симбирск дивизиясының 24-армиясының бірлескен соққысы немесе оны Темір деп те атайды, Шығыс майданының бірнеше армиясы мен Түркістан әскерлері Орынборды қызылдар басып алды. Бұл оқиға большевиктердің аймақтағы жалпы жетістігінде үлкен әскери-саяси маңызға ие болды. Ол Түркістанға шаруашылық және әскери көмекті ұлғайтуға, тәжірибелі партия және кеңес қызметкерлерін жіберуге, өнеркәсіптік тауарларды, отынды, азық-түлікті, қару-жарақ пен оқ-дәрілерді тасымалдауға мүмкіндік берді. Орынбордан айырылғаннан кейін Дутов Ақтөбені екінші рет алып, Түркістанның орталықпен тікелей байланысын үзуге тырысады. Дутовтардың алдағы шабуылы туралы білген Ақтөбе қаласының жоғары әскери-саяси кеңесі қала азаматтарын жұмылдыру туралы қаулы қабылдағанын айтуымызға болады [10, 86.].

Тұжырым

Сонымен, Қазақстандағы оның ішінде Ақтөбе аумағында Кеңес үкіметінің орнау үрдісі Азамат соғысымен біте қайнасып жалғасты. Азамат соғысы барысында жергілікті халықтың еркімен құрылған, халықтың мүддесін көздеген «Алашорда» өкіметі талқандалып, Кеңес үкіметі орнады. Кеңестік билік орнағаннан кейін де ұлт мәселесі дұрыс шешімін таба алмады. Сол

кезеңдегі қаулы, қарарлар және ұлттық бағыттағы үндеулер шығып жатқанымен бұрмалаушылықтар көп болды. Кеңестік билік Ақтөбе жерінде 70 жылдан астам уақыт дәуірледі. Кеңес үкіметінің халқы үшін жақсылығы мен озбырлығы қатар жүрген себепті, басымыздан өткізген бұл кезең туралы санамызда сантүрлі пікірлер қалыптасты.

Әдебиеттер тізімі

1. Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. - Алма-Ата: Рауан, 1990.– 136 с.
2. Установление Советской власти в областях Казахстана (1917-1918): Сборник статей / Акад. наук Казах. ССР. Институт истории, археологии и этнографии; [Ред. коллегия: Т. Е. Елеуов, С. Н. Покровский (отв. ред.) И. В. Русаков]. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – 238 с.
3. Минц И.И. История Великого Октября: Коллектив авторов (Наумов В.П., Поспелов П.Н., Трукан Г.А., Молоцыгин М.А., Федосеев П.Н., Поляков Ю.А., Инояттов Х.Ш., Сумбатзаде А.С. и др.). Т.1. М. -1967.– 930 с.
4. Тәжібаев М.Қ. Ақтөбе облысының тарихы (1864-1991). Ақтөбе, 1999.–80 б.
5. Султанғалиева Г.С., Ерофеева И.В., Бисембаев А.А. и др. История Актыубинской области. – Ақтөбе, 2006. – 698 с.
6. Хрестоматия по новейшей истории Казахстана 1917-1939 гг. / Под ред. К.Каражанова. - Алматы: Санат, 2002. – 408 с.
7. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 1-қор,1-тізбе, 2-іс.
8. Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы I том.Алматы, «Санат», 1995. – 368 б.
9. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия., 1994. – 216 с.
10. Әбжанов Х., Алаш қозғалысындағы ұлттық идея эволюциясы, «Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Семей, 2008. – Б.9.

References

1. Kozybayev I.M. (1990). Istoriografiya Kazakhstana: uroki istorii. [Historiography of Kazakhstan: history lessons]. - Alma-Ata: Ravan, – 136 s. [In Russian].
2. Ustanovleniye Sovetskoy vlasti v oblastiakh Kazakhstana (1917-1918): Sbornik statey / Akad. Nauk Kazakhskiy. SSR. Institut istorii, arkheologii i etnografii; [Red. Kollegiya: T. E. Yeleuov, S. N. Pokrovskiy (Otv. red.) I. V. Rusakov]. [Establishment of Soviet power in the regions of Kazakhstan (1917-1918): Collection of articles]. - Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957 – 238 s. [In Russian].
3. Mints I. I. (1967). Istoriya Velikogo Oktyabrya: Tom 1. [The Story of the Great October]. Kollektiv avtorov (Naumov V.P., Pospelov P.N., Trukan G.A., Molotsigin M.A., Fedoseyev P.N., Polyakov YU.A., Inoyatov KH.SH., Sumbatzade A.S. i drugiye). - Moskva. – 930 s. [In Russian].
4. Täjibaev M.Q. (1999). Aqtöbe oblysinıñ tarixı (1864-1991). [History of Aktobe region (1864-1991)]. - Aqtöbe. – 80 b. [In Kazakh].
5. Swltangalïeva G.S., Erofeeva İ.V., Bïsembaev A.A. (2006). İstorïya Aktyubïnskoï oblasti. [The history of Aktobe region]. - Aktobe, 2006. – 698 s. [In Russian].
6. Xrestomatïya po noveyşey istorïi Kazaxstana 1917-1939 gg. [A textbook on the modern history of Kazakhstan 1917-1939.] - / Pod red. K.Karajanova. - Almatı : Sanat, 2002. – 408 s. [In Russian].
7. Aqtöbe oblistıq memlekettik arxivi [Aktobe Regional State Archive]. - 1-qor,1-tizbe,2- is.[In Kazakh].
8. Qoygeldïev M.K. (1995). Alaş qozğalıı I tom. [Alash movement volume I]. - Almatı. –368 b. [In Kazakh].
9. Amanjolova D.A. (1994). Kazaxskïy avtonomizm i Rossiya. [Kazakh Autonomism and Russia]. –216 b. [In Russian].

10. Äbjanov X. (2008). Alaş qozğalıındaǵı ulttıq iǵdeya évolıyucıyası, «Alaş qozğalıı iǵdeyasınıñ Ewrazıya keñistigindegi ıqpalı: tarıx jáne qazirgi kezeñ» xalıqaralıq ǵılımi- praktikalıq konferencıya materıaldarı, [The evolution of the National idea in the Alash movement, materials of the international scientific and practical conference " the influence of the idea of the Alash movement in the Eurasian space: history and modern stage "]. – Semey, 2008. – 9 b. [In Kazakh].

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В АКТЮБИНСКОМ РЕГИОНЕ: ПРИНЯТЫЕ МЕРЫ, ОСОБЕННОСТИ

Н. Е. ДОСОВ* , А. М. ЕСПЕНБЕТОВА

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

*E-mail: dossov.nurbek@mail.ru

Аннотация: Предлагаемая статья посвящена победе и проводимой политике большевистского режима в Актюбинском регионе. Победа Октябрьской революции в России способствовала установлению советской власти и в Казахстане. При этом установление советской власти в Казахстане было связано с рядом дополнительных трудностей, таких как социально-экономическая отсталость, господство патриархальных отношений в казахском селе, малочисленность и слабость большевистских организаций, сложность межнациональных отношений. В статье автор, проводя обзор исследований и данных по проблеме, рассматривает действия большевистской диктатуры, возникшей в России в начале XX века, а также особенности установления советской власти в Казахстане, в том числе на территории Актюбе. Результаты двойной революции 1917 года и произошедшие изменения во внутренней, политико-экономической жизни края анализируются на основе областных архивных документов. В статье не обошлось без внимания установление советской власти и политические, социальные трудности и препятствия в ее осуществлении. Кроме того, будут проанализированы архивные данные, отражающие вовлеченность края в гражданскую войну при господстве большевистской диктатуры. В описании политического развития страны в период двойной революции основное внимание уделялось деятельности деятелей Алаша.

Ключевые слова: Советская власть, Алашорда, революция, большевики, диктатура

THE ESTABLISHMENT OF SOVIET POWER IN THE AKTOBE REGION: MEASURES, FEATURES

N. E. DOSSOV* , A. M. YESPENBETOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: dossov.nurbek@mail.ru

Abstract: The proposed article is devoted to the victory and the policy of the Bolshevik regime in the Aktobe region. The victory of the October Revolution in Russia contributed to the establishment of Soviet power in Kazakhstan. At the same time, the establishment of Soviet power in Kazakhstan was associated with a number of additional difficulties, such as socio-economic backwardness, the dominance of patriarchal relations in the Kazakh village, the small number and weakness of Bolshevik organizations, and the complexity of interethnic relations. In the article, the author, conducting a review of research and data on the problem, examines the actions of the Bolshevik dictatorship that arose in Russia at the beginning of the twentieth century, as well as the peculiarities of the establishment of Soviet power in Kazakhstan, including on the territory of Aktobe. The results of the double revolution of 1917 and the changes in the internal, political and economic life of the region are analyzed on the basis of regional archival documents. The article did not ignore the establishment of Soviet power and the political, social difficulties and obstacles in its implementation. In addition, archival data reflecting the involvement of the region in the civil war under the rule of the Bolshevik dictatorship will be analyzed. In describing the political development of the country during the period of the double revolution, the main attention was paid to the activities of Alash figures.

Keywords: Soviet government, Alashorda, revolution, Bolsheviks, dictatorship

XVIII-XIX ҒҒ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

М.О. ЖҰМАҒАЛИЕВА *, Г.Б. ИЗБАСАРОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*E-mail: moldir_zhumagaliyeva01@mail.ru

Андатпа. Бұл мақалада батырлар институтының қалыптасуы қарастырылып, институт ретінде даму тарихы талданады. Батырлар институтының тарихнамасына шолу жасалып, қарастырылып отырған мәселе зерттеулерінде кездесетін авторлардың еңбектерін талдай отыра, батырлар институтының қазақ қоғамындағы рөліне, қызметіне баға беріледі. Батырлар институты революцияға дейін және кеңестік кезеңде, қазіргі авторлардың зерттеулерінде де қарастырылған зерттеу тақырыбы. А.И.Левшин еңбегі, А.И.Тевкелевтің кіші жүзеге жасаған елшілік сапарындағы күнделігі, М.П.Вяткин және т.б. авторлардың еңбектері батырлар институтына қатысты алғашқы деректер беретіндігіне байланысты мақалада осы еңбектердегі авторлардың негізгі ойлар мен пікірлерін талдауға басымдылық берілді. Әр кезеңдегі авторлардың еңбектеріндегі батырлар институтына қатысты пікірлерді талдай отырып, XVIII-XIX ғғ қазақ қоғамындағы батырлар институты және оның трансформациясының барысы тарихы көрсетіледі. Батырлар институтының трансформацияның алғышарттары талданып, оның негізгі себебі ретінде Қазақстанның Ресейге қосылуы көрсетіледі. Институттағы өзгерістердің салдарлары мен қоғамға әсері талданады. Батырлар институты артына мол тарих қалдырған ұзақ даму жолдарынан өтті. Қай кезеңде де ол елінің, жұртының біртұтастығы үшін, тәуелсіздігі үшін қызмет етті деп анық айта аламыз. Батырлар институты тарихын зерттеу арқылы оның жаңа беттерінің нәтижесінде бүгінгі еліміздің тәуелсіздігінің іргесінің бекуіне септігін тигізетіндігі анық.

Түйін сөздер: батыр ұғымы, батырлар институты, тарихнама, трансформация.

XVIII ғасырдың аяғында батырлар институтының қазақ қоғамындағы саяси-қоғамдық өміріндегі рөлі айтарлықтай өзгерді. Бұл өзгеріс бірінші кезекте қазақ қоғамының Ресей империясының құрамына кіруімен тығыз байланысты болды. Осы кезеңде батырлар институтының дербестігі билік жүйесінде көрінді және бұрын қалыптасқан шеңберден бөліну құбылысы байқалды. Зерттеудің мәнін тереңірек түсіну үшін "батыр" ұғымының мазмұнына баға беру қажет. Батыр – бұл жекпе-жекке шыққан және қарсыластарын жеңген жауынгерлерге берілген атақ. Біздің көзқарасымыз бойынша, батырлардың көшпелі қоғамдағы қызметі XVIII ғасырдың аяғына дейін екі әрекетпен сипатталады: 1) керуен жолдарына немесе басқа аймақтарға тонау рейдтерін жасау және сол арқылы өзіндік әлеуметтік қажеттіліктерді қамтамасыз ету; 2) сыртқы жаумен күресте дала отрядтарына басшылық жасау.

Әрі қарай қоғамдық-саяси жағдайлардың өзгеруіне байланысты батырлардың қоғамдағы қызметі мен рөлі өзгерді. Егер XV–XVIII ғасырларда саяси билік үшін батырлар қарақшылық және әскери мақсаттардың құралы болса, онда XVIII ғасырдың аяғында олардың қызметінің бағыты өзгерді. Патша үкіметі хандар мен сұлтандардың қоғамдағы абсолютті билігінің әсерін азайту үшін батырлар институтының өкілдерін қолдады. Бұл өзгеріс батырлардың саяси-дипломатиялық қатынастарға араласуына әкелді.

Материал және зерттеу әдістемесі

Батырлар институтының тарихнамасын хронологиялық қағидат шеңберінде үш кезеңге бөлуге болады: революцияға дейінгі, кеңестік және қазіргі. Революцияға дейінгі кезеңге А.И.Левшин, А.И.Тевкелев, М.П.Вяткин және т.б. авторлардың еңбектері жатады. Кеңестік кезеңде батырлар институты зерттеу тақырыбы болған авторлар: Е.Бекмаханов, Н.Г.Аполлова, С.К.Ибрагимов, И.В.Ерофеева және т.б. Тәуелсіздік кезеңінде зерттеу мәселесі Т.К.Алланязов, А.Сейдімбек, З.Е.Қабылдинов және т.б. көптеген бірқатар авторлардың зерттеулерінде қарастырылып, кеңінен зерттелуіне мүмкіндік алды.

Батырлар институтына қатысты деректер РФ, Орынбор мемлекеттік архивінде және ҚР

Орталық мемлекеттік архивінде сақталған.

Мақалада сипаттамалық, салыстырмалы және жүйелік әдістер қолданылады. Сондай-ақ, кейбір фактілерді зерттеу кезінде ретроспективті әдіс және тарихи кезеңдеу әдісі қолданылды.

Нәтижелер және оны талқылау

Революцияға дейінгі кезеңнің тарихнамасында батырлардың рөлі әскери тарих саласына қатысты егжей-тегжейлі талданды. Белгілі орыс зерттеушісі А.И.Левшин қазақ-жоңғар соғыстарының барысын зерттей отырып, оларда танылған жекелеген батырларға баға берді. Мысалы, оның зерттеуінде Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек және т.б. қазақ батырларының есімдері аталды [1].

А.И.Тевкелевтің Кіші жүзге жасаған елшілік сапары кезінде жазған күнделігін зерделеу арқылы қазақ қоғамындағы батырлар рөлін қандай дәрежеде болғандығын білуге болады. Ресей елшісінің миссиясының сәтті аяқталуында және Әбілқайыр ханның Ресейлік елшілердің өмірін аман алып қалуда қазақтың ірі руларына сөздері жүріп, солардың қолдауына ие белгілі батырлар үлкен рөл атқарды. Бұлар – табын руынан шыққан Бөкенбай батыр, оның ағасы Құдайназар мырза, тама руынан шыққан Есет батыр және шақшақтан шыққан Жәнібек. Олар Тевкелевтің өміріне жасалған бірнеше қастандықтың бетін қайтарып, оның жоспарларына қарсы бағытталған арандатушылықтардың алдын алады. Ең шешуші сәттердің бірі 1731 жылы 10 қазанда орын алды, бұл уақытта шындығында Әбілқайыр хан

мен Тевкелев үстінен қозғалған сот іспетті оқиға орын алды. Ақсақалдар қандай мақсатпен келдің деп Тевкелевке тап береді. Тевкелев оларға өз миссиясы туралы айтып береді. Ал бұл, дала заңын бұзған Әбілқайыр ханды айыптауға негіз болады. Күтпеген жерден Әбілқайырхан еш ақталмастан, бодандық сұрағанда өз мүддесін көздегендігін айтады. Осыдан соңызаланған билер Тевкелевті де өлім жазасына кеседі, олардың ойынша ол елшінің емес, Ресейдің қазақтарға қарсы соғыс ашуы үшін «қырғыз-қайсақ әскерлерін көріп, барлау» мақсатында жіберілген барлаушы рөлін атқарған. Тевкелев өзін лайықты ұстап, елінің қазақтар сияқты боданға мұқтаж еместігін, керісінше қазақтар оның қамқорлығына мұқтаж екендігін мәлімдейді. Сөзінің аяғында ол ақсақалдардан, егер Ресей бодандығынан үзілді-кесілді бас тартатын жағдайда, оны шұғыл түрде отанына жіберулерін сұрайды. Өз шешімдерін шығарып қойған билерге бұл сөздердің әсер етуі екіталай еді. Бірақ келіссөздер барысын күтпеген жерден Бөкенбай батыр өзгертті. Ол өз руы атынан Ресей империясына адалдыққа ант еткісі келетіндігін мәлімдеді және бұл рәсімді бірінші боп өтуді Әбілқайыр ханға ұсынады. Хан кідірместен Құранды ұстап ант етеді, одан соң Бөкенбай, Есет, Құдайназар және өз жақтарына шығарып алған 27 старшындар ант береді [2].

А.И.Тевкелев күнделігіндегі жазылғандарды талдай келе, батырлар қазақ тарихындағы маңызды саяси шешімдерді қабылдауда негізгі шешуші рөл атқарғандығын түсінуге болады.

Кеңес кезеңінің тарихнамасында батырлардың бейнесі біржақты сипатталған. Сол жылдардағы идеология қағидаттары бойынша батырлар таптық күрестің шиеленісуінің негізгі қозғаушы күштерінің бірі ретінде танылды: тарихшылар батырлар институтының қызметін хандар мен сұлтандардың абсолютті билігіне қарама-қарсы күш ретінде сипаттады. Зерттеушілердің еңбектерінде хандар мен сұлтандар қоғамның қанаушылары, батырлар қарсы таптың жақтаушылары ретінде бейнеленген.

Тарихшы М.П.Вяткиннің айтуынша, батыр-әскери өнерді жақсы меңгерген, ақылдылығы, тектілігі, батылдығы бар адам. Батыр атағы сабақтастықты көздемеді, әр адам оны жеке иеленді. М.П.Вяткин өзінің зерттеуінде "батырлар атағының кең таралуы көшпелі қоғамның айрықша белгілерінің бірі" деп түсіндіреді [3]. Тарихшы Е.Бекмаханов батырлардың әлеуметтік, саяси күш ретінде қалыптасуына қоғамдағы әділетсіздік пен теңсіздік құбылыстары әсер еткенін атап өтті [4].

Н.Г.Аполлованың көзқарасы бойынша батырлар көшпелі қоғамның тұрақтылығын сақтауда үлкен рөл атқарды. Олар саяси билік пен қарапайым қоғам арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын механизм ретінде қызмет етті. С.К.Ибрагимов орта ғасырлардағы және

қазіргі замандағы батырлар институтының қызметіне салыстырмалы талдау жүргізді. Жаңа заманда батырлардың езгіге ұшыраған таппен жақындасуы қоғамның дамуына ықпал етті.

Қазіргі тарихнамада осы институт қызметінің әскери-саяси және мәдени-әлеуметтік аспектілері жан-жақты қарастырылған. Бірқатар жұмыстарда жеке батырдың бейнесін мадақтау фактілері кездеседі.

Т.К.Алланиязовтың пікірінше, XIX ғасырдың басында қоғамда батырларды өзекті саяси-әлеуметтік мәселелерді шешуде танылған тұлғалар ретінде қабылдау процесі қалыптаса бастады. Мысалы, болашақ батыр тайпалар арасындағы жер-су қақтығыстарын бейбіт жолмен шешуде байқалуы мүмкін [5].

Ресей империясы кезеңіндегі қазақ батырларының саяси-тарихи қызметі туралы жаңа деректерді И.В.Ерофееваның жұмысынан табуға болады, оның зерттеу объектісі негізінен кіші жүздегі қазақ хандарының тарихы болды.

Батырлар институтының қызметіне дербес саяси-әлеуметтік жүйе ретінде назар аударған ғалымдардың бірі - А.Қ.Көшкімбаев. Оның көзқарасы бойынша, Орталық Азиядағы әскери қақтығыстар қазақ қоғамының Ресей империясының құрамына кіруіне байланысты біршама тынышталды. Бұл факторлар батырлардың қоғамдағы функциясының өзгеруіне ықпал етті: олардың әскери қызметіне сұраныс төмендей бастады.

А.Сейдімбектің еңбегі де құнды, ол ауызша халық шығармашылығын зерттеу арқылы батырлардың бейнелеріне ғылыми түсініктеме беруге тырысады. Оның жұмысында батырларды жырлаған Дина Нұрпейісованың шығармашылығына жан-жақты баға берілді.

Қазақ даласындағы саяси факторлар осы уақытта сұлтан Абылай мен оған жақын батырлардың есімімен тығыз байланысты болды. Ол Ресей империясының көмегіне сүйене отырып, қазақ қоғамының бейбітшілігін сақтауға ұмтылды. Оның Цинь империясымен саяси ұстанымы әсіресе сәтті нәтижелерге қол жеткізді. Абылай Ресейдің саяси билігі мойындаған қазақ билеушісі болып саналды. Патша әкімшілігімен қарым-қатынаста Абылай-сұлтан батырларды елші ретінде пайдалануға жиі жүгінетін. Шынында да, жоңғар шапқыншылығы кезінде олардың халықты қорғаудағы ерліктерін патша әкімшілігі жақсы білетін еді. Батырлар институтының саяси-әлеуметтік тұрғыдағы рөлі артты. Бұрын олар соғыс қимылдары мен рейдтерге қатысқан, ал жоңғар соғыстарынан кейін тарихта батырлардың дипломатиялық миссияларға қатысу фактілері де көрініс табады. Бұған мысал ретінде біз 1760 жылдары Қабанбай батыр Қытайға елшілік сапармен келген кезде көреміз [6].

XVIII ғасырдың ортасында Ертіс өңірінде Ресей империясының әскери желілерінің нығаюымен көшпелі қазақтар арасындағы шекаралық қақтығыстар жиілеп кетті. Батыс Сібір аймағындағы қазақтардың шекаралық аймақтарды бұзуы архив құжаттарында жиі тіркелді. Осы мәселелер бойынша Абылай Сібірдегі Ресей империясының өкілдерімен жиі хат алмасып тұратын. Оның басты мақсаты қазақтардың шекара ережелеріне бағынуын жүзеге асыру және Ресей әскери гарнизондарымен қақтығыстардың алдын алуды бақылау болды. Мысалы, 1748 жылы 15 маусымда Абылай Ертіс әскери межесінің бастығы Я.Павлуцкийге Атығай Әлімбет руының атақты батырының отбасы мен адамдарының оралуы туралы хат жазады: "Патшайымнан мейірімділік күтудеміз. Сол үшін полковник Яков Степанович мырзаға Абылай-сұлтан Орта ордасынан тағзым етемін. Сонымен қатар, менің сұрайтыным: қырық сегіз адам тұтқынға алынып, олардың он біреуі қайтыс болды, жиырма төрт бас мал қуылды, он үш киіз үйдің іші алынды, мың екі жүз жылқы ұрланды; төрт жүз қайтарылды, ал сізде бәрі бар. Біз барлық мейірімді патшайымның адамдары болдық, және біздің адамдарымызды, малдарымыз бен жылқыларымыздың көптеген өтініштері бойынша берулерін сұраймыз. Ал берілмеу себебін білмедім" [7].

Абылай Ресей билігімен бірлесіп шекара маңындағы мәселелерді шешу бойынша үлкен жұмыс атқарды. Айта кету керек, патша әкімшілігі тату көршілік қатынастардың принциптерін

де ұстанды. Себебі, бірқатар ұрпақтардың көші-қон маршруттарында шекара сызықтарының бұзылуының көріністері байқалды. Шекара бекіністерінің тәртібін бақылау мәселелері бойынша Абылай сұлтан патша әкімшілігінің өкілдерімен тығыз байланыста болды. Қазақ батырлары үшін XVIII ғасырдың ең маңызды оқиғаларының бірі қазақ-жоңғар (қалмақ) соғысы және соған байланысты туындаған сыртқы саяси қайшылықтар болды. XVIII ғасырдың 50-жылдарында бір жарым ғасырға созылған қазақ-жоңғар соғысының соңғы кезеңі өтті. Бір жағынан, осы уақытта Жоңғар мемлекеті билік үшін күрес пен ішкі жанжалдың салдарынан құлдырай бастады. Осы позицияны тиімді пайдаланып, Цин империясы Жоңғар иеліктеріне басып кіріп, оларды өзіне бағындырды. 1756 жылы Цинимпериясы Жоңғар мемлекетін жойғаннан кейін оның халқы Ресей империясының құрамында болған қазақ жеріне қоныс аудара бастады. Жоңғар көсемі Амурсанды қуған қытайлар да Орталық Азия жеріне көшті. Осы уақытта Абылай сұлтан жоңғарды қазақ жерінде емес, қазақ-қытай шекарасында ұстауға тырысты [8].

Абылай сұлтан бастаған қазақ батырлары жоңғар билеушілерінің ішкі дауларына араласып, оларды өз пайдасына пайдалана білді. Абылай-сұлтан Ресей империясымен тұрақты қарым-қатынас орнатты, сондай-ақ елшілікке өзінің сенімді серіктестерін жіберді. Ресей билігі де қазақ сұлтандарымен тығыз қарым-қатынаста болуға ниетті. Абылайдың серіктері негізінен батырлар болды және ол оларды дипломатиялық қызметке тартты.

Мысалы, ол Атығай руынан Құлеке батырды Ертістің оң жағалауында орналасқан орыс бекіністеріне жіберді. Мақсат олардан оқ-дәрі сатып алу туралы келісімге қол жеткізу болды.

Сол кездегі батырлардың қоғамдық-саяси қызметінің көп бөлігі Сұлтан Абылайдың саясатымен тікелей байланысты болды. Ресей империясының мойындауымен ол Орта жүздің билігі кезінде батырлар институтының қызметін тиімді пайдалануға ұмтылды. Патша үкіметіде оның әрекеттеріне айтарлықтай қолдау көрсетті. Бірқатар батырлар тархан лауазымына жетті. Солардың бірі-Жәнібек-батыр-1742 жылы қазақ батырларының арасында бірінші тархан болды. 1742 жылы Орынбор губерниясының генерал-губернаторы И. Неплюев Сыртқы істер алқасына жазған хатында Шақшақ Жәнібек-батыр туралы айтады: "ол өзінің беделі мен ықпалымен тіпті хандар мен сұлтандардан да асып түседі. Қазақ халқы оныңәрбір сөзін тыңдайды. Ол Шыңғыс емес, бірақ ол өте ақылды, сондықтан ол өзін ең жақсы деп санайды"[9].

Орта жүздің Ресейге, оның ішінде Орынбор мен Орскіге жақындығы үлкен сәттілік деп атауға болады, бұл осы қалалардың архив қоймаларындағы қазақтардың тарихына қатысты мәліметтердің сақталуына әсер етті. Осы кезеңде батырлар институтының әскери- саяси беделі бұрын-соңды болмаған деңгейге жетті. Олардың әрекеттері Цинь мен Жоңғар хандығымен әскери қақтығыстарда айқын көрінді. Жоңғарларды тезірек жеңу және округтегісаяси жағдайды реттеу үшін Цин патшалығының өкілдері Абылай бастаған қазақ әскери отрядтарын біріктіріп, өз жағына тартуды ұйғарды. Бірақ Абылай қазақ батырларының отрядтарының Қытаймен одақтасуына жол бермеді: қазақ даласына шашылған жоңғар әскерлерінің қалдықтарын жоюға келген Қытай қазақтарды бағындырып, нығая бастайды деп қорықты. Қытай әскерлері қазақ отрядтарының жанында қашып кеткен жоңғарларға шабуыл жасағысы келді. Ал қалмақтарды тезірек жеңу үшін қытай әскері қазақтарды оларға қосылуға үгіттеді. Бірақ Құлсары батыр мен Абылайды басқарудың шебер және ұтымды жүйесін негізге ала отырып, бірде-бір қазақ батыры Қытай армиясына қосылмады. Батырлар Қытайдың ықтимал шабуылын болжап, жақындап келе жатқан қытай армиясына қарсы шабуылға шығатын отрядтар ұйымдастырып, өз жерлерін қорғай бастайды. Бұл дайындықты Құлсары-батыр ұйымдастырып, басқарды. Қытай әскері Ресей билігіндегі қазақ жерлеріне кіргенде, Абылай да өз әскерімен оларға қарсы шықты. Бірақ әскери отрядтар сұлтанның бұйрығынсыз ешқандай әрекет жасаған жоқ.

Қытай әскерлері азық-түлік тапшылығына байланысты өз жерлеріне оралуға мәжбүр болды, ал Абылай-сұлтан оларды өзі шығарып салуға барды. Осы жерден сұлтан қазақ-қытайшекарасына жеткенше қытайларды өзінің әскери отрядымен қадағалап, бақылап отырғанын көруге болады. Ресей әкімшілігі сондай-ақ қазақ әскерлерінің қозғалыс барысын бақылап отырды, осыған

байланысты олар қытай әскерлеріне тактикалық тұрғыдан басымдық бермеді.

Сол кезде Орта және Кіші жүз қазақтары мен Ресей арасындағы қарым-қатынас жақсы болды, бұл мемлекетаралық шекарамен байланысты болды. Қазақ-орыс шекарасында және Ресей әкімшілігі салған әскери бекіністер ауданында өмір сүрген қазақтардың бір бөлігі Ресей империясының аймақтағы билігін мойындады. Батыс Сібір қазақтарының Ресейге қосылу процесі баяу, бірақ тұрақты қарқынмен жалғасты. XVIII ғасырдың аяғында жергілікті қазақ батырлары мен старшиналары Ресей билігін тани бастады. Мұның бәрі шекаралас аймақтардың халықтары бір билікке бірігіп, бейбіт өмір сүруі керек деген ұранмен аймақтағы бірлікті қамтамасыз ету үшін жасалды. Осындай саяси ұстанымдарға байланысты кейбір қазақ батырлары XVIII ғасырдың соңғы ширегінде Батыс Сібір мен Арал өңіріндегі Ресей билігін өз еркімен мойындады. Олардың қатарында Тоқтағұл Сейітов, Қазақбай Дербісалиев, Сүгір Құлниязов, Саты Мырзақұлов патша әкімшілігін тану туралы өтініш білдірген батырлар болды. Осылайша, Ресей билігінің танылуы батырлар арасында кең таралды. Олардың көпшілігі, барлық жүздерге немесе барлық қазақтарға белгісіз болса да, өз тайпаларының арасында өте танымал болды. Ресей билігіне қосылудың тиімділігін түсінген қазақ руларының билеушілерінде батырлардың рөлі жоғары болды.

XIX ғасырдың басында батырлардың қазақ қоғамындағы өмірі біртіндеп өзгерді, алайда олардың институты өзінің дала дәстүрлерін сақтап қалды. Қазақ даласының бір бөлігінің халқы Ресей империясының қол астындағыларға айналғаннан кейін барлық облыстарда өзгерістер болды, бұған орта және кіші жүздердегі ескі хандықтың жойылуы ықпал етті. 1822-1824 жылдары жүргізілген әкімшілік-саяси реформалар қазақ жерінде Орта жүздегі хандық институтының жойылуына, сондай-ақ Сұлтан билігінің отарлық басқарудың жергілікті аппаратына қосылуына әкелді. Осылайша, әкімшілік реформа барысында қазақ орта жүзі аға сұлтандар (аға-сұлтандар) басқаратын әкімшілік аудандарға, ал Кіші жүз үшке бөлінді: Батыс, орта және шығыс, сұлтандар басқарды. Осы реформадан кейін әскери жүйеге бұрын батырлар деп саналған, бірақ оқу орнын бітіргені туралы бірде-бір қағазы жоқ адамдарды мемлекет те, қоғам да мойындамаған кезде өзгерістер енгізілді. Сондықтан мемлекеттік атақ алуға үміткер батыл, батыл адамдар үшін оқу орнын құру қажеттілігі туындады.

Бірте-бірте қоян-қолтық ұрыстарда немесе әскери шайқастарда немесе рейдтерде жеңіске жету арқылы қоғамның назары мен құрметіне ие бола алатындығы туралы өткен

түсінік пайда бола бастады. Осылайша, генерал-губернаторлықтың астанасы – Орынбор қаласында - 1825 жылы 2 қаңтарда асыл қазақтардың делегациясы орналасқан Неплюев әскери училищесі құрылды. Ашылу салтанатына Кіші жүз ханы Шерғазы Айшуақов бастаған делегация шақырылды. Бұл мектеп негізінен әскери болды, ол армияға офицерлер дайындады, бірақ студенттер азаматтық пәндер бойынша жан-жақты білім алды. Осыған ұқсас әскери мектеп Омбы қаласында – Батыс Сібір генерал-губернаторлығының орталығында ашылды, онда олар Орта жүз дворяндарының балаларын қабылдай бастады. 1826-1845 жылдары ол Сібір сызықтық казак мектебі, ал 1845-1866 жылдары Сібір кадет корпусы деп аталды. Омбы және Орынбор оқу орындарын бітіргеннен кейін түлектер жан-жақты еуропалық білім алып, іс жүргізу тілін меңгеріп, жазбаша орыс және араб, Шет және шығыс тілдерін, сондай-ақ әскери және азаматтық мамандықтарды оқыды. Сонымен қатар, түлектер әскери немесе азаматтық Мемлекеттік қызметке кіру құқығымен әскери атақтар алды.

Қолда бар мәліметтерге сәйкес, Омбы әскери училищесін бірнеше көрнекті қазақ қайраткерлері бітірген: Шоқан Уәлиханов, оның ағасы Махмұт және Гази-Болат Губайдуллин. Олардың барлығы мемлекеттік қызметте болды және офицерлік шендерге ие болды. Олардың ішінде Орталық Азия мен Шығыс Түркістанның тарихын, географиясын мен этнографиясын зерттеуге елеулі үлес қосқан көрнекті саяхатшы, ғалым Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов ерекше орын алады. Сондай-ақ, Орынбордағы Неплюев әскери мектебінің қабырғасынан қазақ тарихы мен мәдениетінде танымал болған ағайынды Әли Мұхаммед пен Тілеумұхаммед Сейдалиндер,

Мұхамбет-Салық Бабажанов және басқалар шықты [10]. Қазақ хандары мен Кіші жүз сұлтандарының әулеттерінен шығып, олар Неплюев кадет корпусында оқуды бітіргеннен кейін мемлекеттік қызметте одан әрі мансаптық ілгерілеумен қалды және Кіші жүз қазақтарының тарихы мен этнографиясын зерттеуге елеулі үлес қосты.

Батырлардың қоғамдық-саяси қызметі әлі де кейбір облыстарда сақталған. Арнайы оқу орнын бітіргені туралы біліктілік құжаты болмаса да, олардың қоғамдағы беделі мен ықпалы жоғары болды. Бұл, әрине, халық жадында сақталған дәстүрмен байланысты болды. Бірақ Ресей империясының әскери оқу орындарында білім алған және арнайы атақтар алған әскери мамандардың қызметі басқаша болды. Олар сондай-ақ халық арасында қызмет етіп, заң аясында барлық жұмыстарды атқарып, Ресей билігі мен қазақ халқы арасындағы байланыстырушы тетікке айналды.

Тұжырым

Батырлар институты қызметінің бағыттары Ресей империясына қосылғаннан кейін айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Батырлар жауынгерлік миссияның құралы ретінде ғана емес, қоғамның саяси-әлеуметтік мәселелерін шешетін істерге тартыла бастады. Ресей империясының әкімшілігі қоғамдық пайдалы істерде ерекшеленген батырларды мемлекеттік наградалармен марапаттады және оларға қызметтің жаңа бағыттарын ұсынды. Қазақ батырлар институтының қызмет жүйесіндегі өзгерістер, жоғарыда айтылғандай, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті жоюға алып келді. Бұрын қоғамда авторитарлық биліктің қайнар көзі болған хандар мен сұлтандардың беделі әлсіреп, батырлар институты әкімшілік басқарудың бірқатар міндеттерін өз мойнына алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 75-бет;
2. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. III том. Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731- 1759 гг). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 56-57 бет;
3. Вяткин М.П. Батыр Сырым. М.: Издательство АН СССР, 1947. 110-бет;
4. Бекмаханов Е. К вопросу о социальной природе батыров (XIX век) // Вестник АН КССР. 1947. № 1. 62-64-бет;
5. Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 12-20 бет;
6. Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.). Сборник документов /Под. ред. З.Е. Кабульдинова. Составитель: В.А. Сирик. Алматы: Литера-М, 2020. 145-бет;
7. ҚР ОМА. 11-қор, 1-тізім, 24-іс, 47-бет;
8. Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: Аркаим, 2001. 66-бет;
9. Даланын дара ділмарлары. Алматы: ЖШС Қазақстан баспа үйі, 2001. 145-бет;
10. ҚР ОМА. 25-қор. 1-тізім, 19-іс, 18-бет.

References

1. Levshin A. I. description of Kirgiz-kazachikh, or Kirgiz-kaisatskikh, Ord and stepey. Almaty: Category, 1996. page 75;
2. History of Kazakhstan in Russian history XVI-XX centuries. Volume III. Journal and servants of the diplomat A. I. Tevkeleva on history and Ethnography of Kazakhstan (1731-1759). Almaty: Dyke-Press, 2005. pp. 56-57;
3. Vyatkin M. P. Batyr Syrym. M.: Izdatelstvo an USSR, 1947. p. 110;
4. Bekmakhanov E. K. on the issue of the social front of Batyrov (XIX VEC) // Vestnik of the USSR. 1947. No. 1. pp. 62-64;

5. Allaniyazov T.K. Essays on the war of the kochevnikov of Kazakhstan. Almaty: fund"XXI Vek", 1997. pp. 12-20;
6. history of the Great Steppe (after the fourth XVIII century). "I'm sorry," he said. Ed. Z. E. Kabuldinova. "I Don't Know," He Said. Almaty: Litera-m, 2020. page 145;
7. SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. Fund 11, List 1, case 24, page 47;
8. Erofeeva I. V. symbol of the Kazakh state (present middle and new time). Almaty: Arkaim, 2001. Page 66;
9. Individual dilemmas of the Steppe. Almaty: Kazakhstan publishing house LLP, 2001. p.145;
10. SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 25-Foundation. List 1, case 19, page 18.

ИНСТИТУТ БАТЫРОВ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ XVIII-XIX ВВ.

М.О. ЖУМАГАЛИЕВА* , Г.Б. ИЗБАСАРОВА

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*E-mail: moldir_zhumagaliyeva01@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается становление института героев и анализируется история развития как института. Дается обзор историографии института героев, дается оценка роли и деятельности института героев в казахском обществе с анализом работ авторов, встречающихся при изучении рассматриваемой проблемы. Институт героев-предмет исследования, рассматриваемый в исследованиях современных авторов как в дореволюционный, так и в советский период. Труд А. И. Левшина, дневник посольского визита А. И. Тевкелева, М. П. Вяткина и др. поскольку работы авторов дают первые сведения об Институте героев, в статье приоритет отдавался анализу основных мыслей и мнений авторов в этих произведениях. Анализируя мнения об Институте героев в трудах авторов разных периодов, показана история института героев в казахском обществе XVIII-XIX веков и ход его трансформации. Проанализированы предпосылки трансформации института героев, основной причиной которой является присоединение Казахстана к России. Анализируются последствия изменений в институте и влияние на общество. Институт героев прошел долгий путь развития, оставив после себя богатую историю. Можно однозначно сказать, что в какой-то период он служил для единства, независимости своей страны, народа. Благодаря изучению истории Института героев, в результате его новых страниц становится ясно, что это способствует укреплению независимости нашей страны.

Ключевые слова: понятие батыр, институт батыров, историография, трансформация.

THE INSTITUTE OF BATYRS IN KAZAKH SOCIETY AND ITS TRANSFORMATION OF THE XVIII-XIX CENTURIES.

M.O. ZHUMAGALIEVA* , G.B. IZBASAROVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: moldir_zhumagaliyeva01@mail.ru

Annotation. This article examines the formation of the Institute of heroes and analyzes the history of development as an institution. An overview of the historiography of the Institute of Heroes is given, an assessment of the role and activities of the Institute of heroes in Kazakh society is given with an analysis of the works of the authors encountered in the study of the problem under consideration. The Institute of Heroes is a subject of research considered in the research of modern authors both in the pre-revolutionary and Soviet periods. The work of A. I. Levshin, the diary of the embassy visit of A. I. Tevkelev, M. P. Vyatkin, etc. Since the authors' works provide the first information about the Institute of Heroes, the article gave priority

to the analysis of the main thoughts and opinions of the authors in these works. Analyzing the opinions about the Institute of Heroes in the works of authors of different periods, the history of the institute of heroes in the Kazakh society of the XVIII-XIX centuries and the course of its transformation are shown. The prerequisites for the transformation of the Institute of heroes, the main reason for which is the accession of Kazakhstan to Russia, are analyzed. The consequences of changes in the institute and their impact on society are analyzed. The Institute of Heroes has gone a long way in development, leaving behind a rich history. We can definitely say that at some point he served for the unity and independence of his country and people. Thanks to the study of the history of the Institute of Heroes, as a result of its new pages, it becomes clear that this contributes to strengthening the independence of our country.

Key words: the concept of batyr, the institute of batyrs, historiography, transformation.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ АДАТ ПЕН ШАРИҒАТ (XVIII-XIX ҒҒ)

З.Қ.МАТЕНОВА ^{*id}, Г.Б. ИЗБАСАРОВА ^{id}

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*E-mail: matenova.z@mail.ru

Аңдатпа. Мақала қазақ қоғамындағы XVIII-XIX ғғ адат пен шариғат тақырыбына арналған. Қазақ даласы Ресей империясының құрамына енгеннен кейін билік аймақты отаршылдық басқару қажеттіліктеріне бейімдеу үшін түрлі шаралар қабылдады. Осындай шаралардың бірі ресейлік шенеуніктер қазақтардың талап арызын талдау үшін қолдануға үміттенген адатты кодификациялау болды. XIX ғасырдың ортасына дейін қазақ қоғамындағы басқару жүйесінде әдет-ғұрып құқықтары басым болды. Патша үкіметі қазақтардың әдет-ғұрып заңдарының өміршендігін көріп, отаршылдық саясатын жүргізу мақсатымен адатты бірте-бірте әлсірету жолына көшеді. Қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып нормаларының өзгеріске ұшырауының басты себептерінің бірі Қазақстанның Ресейге қосылуы. Қазақтың әдеттегі құқығын қабылдаудағы қайшылықтар тек саяси интрига емес еді - олар Ресейдің отаршыл әкімшілігі жағдайында жергілікті құқық туралы әртүрлі деңгейдегі идеяларды көрсетті. Мақалада тақырыпқа қатысты отандық және шетел тарихшылардың тұжырымдарына, революцияға дейінгі орыс шенеуніктерінің рапорттары мен этнограф ғалымдарының жинақтарына талдау жасалынады. Сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы адат пен шариғаттың атқарған рөлі мен маңыздылығы, айтылады. Сонымен бірге патша үкіметінің ислам құқығы шариғатқа қатысты жүргізген саясатының себептері мен нәтижесі көрсетіледі.

Түйін сөздер: адат, шариғат, ислам, қазақ қоғамы, әдет-ғұрып, отаршылдық.

Тарихтың бүкіл кезеңінде қазақ көшпенділері адатты өзгермелі әлеуметтік- экономикалық және мәдени жағдайларға сәйкес келетін, сонымен бірге оның мәдени маңызын туыстық қатынастармен және көшпелі мал шаруашылығымен байланысты дәстүрлерде сақтай отырып, оның барлық көріністерінде қолданып келді. XV ғасырда ислам діні ене бастағанда, содан кейін XVIII ғасырда қазақтар адат қағидаттарын толықтыратын және көшпелі қоғамдастық шеңберінде моральдық мінез-құлықтың неғұрлым қатаң нормаларын қамтамасыз ететін Ислам құқығы (шариғат) қағидаттарын қабылдады. XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында қалмақтардың (ойраттардың) жойқын шабуылдары Тәуке ханды (1680-1718) «Жеті жарғы» атауын алған заңдар жинағын, қазақтардың мемлекеттік құрылымының әлі де әлсіз тұстарын нығайту үшін жариялауға итермеледі. Ал XIX ғасырда, Ресей империясы өзінің құқықтық әкімшілік жүйесін құрған кезде, Ресей құқығы адатқа заңды балама болды. Бұл жағдайда қазақтардың алдында жаңа проблема - адатты құқықтық отаршылдық жүйесі шеңберінде практикалау, бір мезгілде әлеуметтік-көшпелі өмір салтын өзгеріске ұшыраған саяси және экономикалық жағдайларға бейімдеу болды [1]. Материал және зерттеу әдістемесі

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының тарихилық, объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Негізгі дерек ретінде С.В.Юшковтың басшылығымен жарияланған революцияға дейінгі қазақтың әдеттік құқығы туралы орыс этнографиялық жинақты атауға болады. Сонымен қатар Ресей мемлекеттік тарихи архивінде сақталған құжаттарды жариялаған батыс ғалымдарының еңбектері қолданылды.

Нәтижелер және оны талқылау

XVIII ғасырда қазақ жерінің Ресей империясының құрамына енуі патша үкіметі үшін қазақ қоғамын, соның ішінде көшпенділер арасында маңызды рөл ойнаған дәстүрлі институттарды зерттеу міндетін өзектендірді. Қолда бар аз этнографиялық материалдар империя құрамына кірген халықтың өмірінің объективті бейнесін толығымен ашуға және өлкеде әкімшілік-құқықтық іс-шараларды өткізу бойынша жұмысты қиындатты [2]. Орталық Азия тарихы және Ресей империясындағы ислам құқығы бойынша белгілі мамандар Паоло Сартори мен Павел Шаблейдің

«Эксперименты империи. Адат, шариат и производство знаний в Казахской степи» атты монографияларында авторлардың айтуынша «патша үкіметі адатты кодификациялауы үшін ең алдымен жиналған материалдар түсінікті және практикалық болуы үшін жергілікті құқықтың әртүрлі көздерін талдау қажет болды. Алайда шенеуніктер адат пен шариғатты жиі шатастырды немесе оларды жасанды түрде бөлуге тырысты. Уақыт өте келе бұл шатасушылық шариғаттың кейбір шенеуніктердің надандығына байланысты ғана емес, сонымен бірге саяси себептерге байланысты адатқа қарсы тұра бастауымен қиындады. Ислам Ресей империясының қазақ даласындағы реформаларын жүзеге асыру жолында қауіп төндірді» [3]. Қазақтардың XIX ғасырда әдет - ғұрып құқығында болған өзгерістері туралы айтпас бұрын әдет - ғұрып құқығының қайнар көзі ретіндегі бидің билігі мен Ереженің маңызына тоқталып өткен жөн. Патшалық шенеунік Д'Андре өзінің қазақ даласын зерттеген жазбаларында билер жөнінде «күллі соттау, жазалау немесе ақтау ісін билер жүргізеді. Олар халық атынан сөйлеп, ел атынан кесім айтады», «би деген құрметті атты тек тумысынан ақылды, парасатты, өмірден көрген-түйгені мол адамдар ғана алып жүре алады» деп көрсеткен [4]. Д'Андренің бидің мәртебесіне қатысты ойды Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф.Баллюзек те жалғастырып оған мынадай анықтама берген «би атағы халық санасында, табиғи ақылмен және шешендік сыйымен халықтың байырғы әдет-ғұрыптары мен ол туралы тарихи аңыздарда терең білімді біріктіретін аз адамдарға тиесілі» [5]. Бидің өкілеттіктері мен оның беделінің мәдени тамыры

оның дауды шешу кезінде ұстанған процедурасынан көрінді. Би өз шешімдерін ашық көпшілік алдында және ауызша түрде кем дегенде үш куәгердің қатысуымен шығарды [6]. XVIII-XIX ғасырларда «би» ұғымы ескіріп, билер соты әлсіреді. 1822 – 1824 жылдары «Сібір қазақтары туралы», және «Орынбор қазақтары туралы» жарғылар шығарып, Орта және Кіші жүздегі хандық билікті жойды. Аталған ережеге сәйкес би лауазымына сайлау жолымен қол жеткізуге болатын болды. Ендігі уақытта би мәртебесіне тек халыққа абыройлы, жұртқа сыйлы, атакты адамдар ғана емес, малы көп байлар да сайлана алды. Патшалық үкімет жүргізген отаршылдық саясат нәтижесінде қазаққа тән би мен билік айту дәстүрі бірте-бірте жойылды. Ресейдің қазақ әдет-ғұрып заң нормаларына негізделген билер сотын жойып, оның орнына Ресейлік заңдарын енгізуге қазақ халқының ойшылдары қарсы болды. Солардың алдыңғы қатарында Ш.Уәлиханов пен А.Құнанбаевтарды ерекше атауға болады. Ш.Уәлиханов «Сот реформасы жайлы жазбалар» , Абай «Билер ережесін» жазды. Орыс заңдарының қазақ қоғамына сәйкес келмейтінінің себептері мен салдарларын көрсетіп берді.

Өз еңбегінде XIX ғасырдағы қазақ құқықтық және саяси мәдениетін батыстық методологиялық тәсілдерімен зерттеген америкалық тарихшы Вирджиния Мартин қазақтардың империялық отарлауға бейімделу дәрежесі туралы мәселені жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Автор отаршылдық кезеңдегі қазақ даласының құқықтық тарихын күш қолданбай жергілікті заң тәжірибелерінің трансформациясы ретінде қарастыруға тырысты. Әдет-ғұрыптың көптеген нормаларын сақтай отырып, империя сонымен бірге 1868 және 1891 жылдардағы реформалардың арқасында империялық қайта құруларды құқықтық баламаларды жүзеге асырудың нақты мүмкіндігі ретінде қабылдай алатын жергілікті қоғаммен байланыс орнатуға ұмтылды. Ғалымның адатқа берген анықтамасы бойынша: «Кең мағынада адат көшпелі қауымдастық ішіндегі жеке тұлғалардың мінез-құлқы мен өзара әрекеттесу жүйесін басқарудың нұсқауларын және күнделікті тәжірибеде қабылданған міндеттемелермен, жауапкершілікпен және жазалау түрлерімен қолдау тауып, жүзеге асырылған байланысты құрылымдарды білдіреді. "Адат" сөзінің өзі араб тілінен шыққан және әдет-ғұрып дегенді білдіреді. Ислам дін ретінде Арабияда тамыр жайған кезде, шариғат - мұсылман дінінің қасиетті Заңы адатқа жүктелді және адал мұсылмандар арасындағы қоғамдағы этикалық мінез-құлық пен қоғамдық тәртіпті бағалаудың жоғарғы сатысы болды» деп көрсетеді [1].

XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтардың ислам діні кең тараған көрші халықтармен байланыстарының дамуына орай қазақ әдет-ғұрып құқығына шариғаттың әсері

күшейе түсті. Шариғат нормаларының алғашқы жазбаша кодификациясы Сібір комитетінің жинағында (1824) және А. И. Левшиннің (1832) жұмысында кездеседі. Онда мұсылман құқығының нормалары тек күпірлік сияқты қылмыстарға қатысты және Құдайдан бас тарту, сондай-ақ осы қылмыстар үшін жазалау шаралары (тас лақтыру, мұрадан айыру) көрсетілген [2]. Билер соты тек Құранның айтқанымен жүре бермейді. Халықтың күнделікті тіршілігінде әрқилы жағдайлар болып жатады, оның бәрін Құранға бағындыру мүмкін емес. Дау- шараларды шешкенде, би өзінің өмір тәжірибесіне, ақылына жүгінеді [4].

Шариғаттың аймақтағы позицияларының күшеюі, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы империяның құқықтық реформалары (Ресей заңдарының қолданылу аясы өте шектеулі болды: сатқындық, қарақшылық және т. б.) мен жергілікті адаттың нормативтік плюрализмнің құқықтық жүйе ретінде пайда болуына әкелді. Империяның шариғатқа деген көзқарасын Н.Максимовтың сөзімен айтуға болады, ол адат «халықтың көкжиегін одан әрі дамыта отырып, өмірлік және дамуға қабілетті өнім. Шариғат, негізі бар қозғалмайтын Құран, құрамында альфа және омега мұсылман даналығы бар, өлі, дамуға да, концессияға да қабілетсіз, сонымен қатар кез-келген христианға қарсы болып келеді». Бұл жерден шариғат өзінің "құндылық" принциптерімен Ресейдің құқықтық плюрализм тұжырымдамасына сәйкес келмейтінін, сондықтан биліктің адатқа бейтарап қатынас жүргізгенін байқаймыз [7].

Отандық тарихшы ғалым Ж.С.Мажитованың тұжырымдауы бойынша құқықтық плюрализм қазақ даласының аумағында XIX ғасырдың басында пайда болады. Параллельді даму процесінде адат пен шариғат араласып, бірін-бірі толықтырып отырды. Нақтырақ айтқанда, шариғат бойынша дін мен отбасылық қатынастарға қатысты істер шешіле бастады, ал қалған мәселелер әдеттегі құқық нормалары бойынша реттелді. Алайда бұл жағдай империя саясатымен қарама-қайшы келді. Сондықтан реформаларды жүргізу кезінде Ресей патшалығы қазақтарға адатты қалдырып, сонымен бірге шариғаттың ықпалынан қорқып, оны біртіндеп қазақтардың құқықтық тәжірибесінен ығыстыра бастады [2].

Тұжырым

Қорытындылай келе, империяның орыс емес халықтарының заңдары мен әдет-ғұрыптарын зерттеу І Николай патшаның (1825-1855) кезінде басталды, сол кезде оларды кодификациялау Ресей империялық заңдарын кодификациялаудың үлкен жобасының бір аспектісі ретінде жүзеге асырылды. Ресейлік отарлаушылар адаттық нормаларды өзінің империялық мүддесі үшін пайдаланды. Қазақ даласының әдет-ғұрып нормалары ғасырлар бойы түрлі елдер тарапынан қысым көрсе де, өзінің керемет өміршеңдігін көрсетті. Қазақ қоғамының құқықтық мәдениеті қиын кезеңдерде тек өзін-өзі сақтап қана қоймай, сонымен бірге іштей күшке ие болып, нығайып отырған.

Әдебиеттер тізімі

1. Вирджиния Мартин. Закон и обычай в степи: Казахи Среднего жуза и российский колониализм в XIX веке. – Алматы: Центр оперативной печати КазАТиСО, 2012. 16-40 бет;
2. Мажитова Ж.С. Шариат и/или адат в казахском праве (первая половина XIX в.) // Исламоведение. – 2015. Том 6. № 3. 25-33 бет;
3. П.Сартори, П.Шаблей. Эксперименты империи. Адат, шариат и производство знаний в Казахской степи. - Новое литературное обозрение, 2019. 5 бет;
4. Д'Андре. Описание киргизских обычаев, имеющих в орде силу закона [1844 г.] // С.В.Юшков (ред.). Материалы по казахскому обычному праву. Алма-ата, 1948. 119-158 бет;
5. Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи имевшие, а отчасти и ныне имеющие, в Малой Киргизской Орде силу закона // ЗапОренИРГО, 1871, вып. II. Перепеч. в: С.В.Юшков, ред. Материалы по казахскому обычному праву. Алма-Ата, 1948. 161-222 бет;
6. Красовский. Область Сибирских киргизов, 3 том. СПб, 1868. 54 бет;
7. Максимов Н. Народный суд у киргизов // Журнал юридического общества. 1897. 48-80

бет;

References

1. Martin V. Law and Custom in the steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. Almaty: KazATiSO Operational Printing Center, 2012. page 16-40.
2. Mazhitova J.S. Sharia and/or adat in Kazakh law (the first half of the XIX century) // Islamic Studies. – 2015. Volume 6. №3. page 25-33.
3. P. Sartori, P. Shablay. Experiments of the Empire. Adat, Sharia and the production of knowledge in the Kazakh steppe. - New Literary Review, 2019. page 5.
4. D'Andre. Description of Kyrgyz customs having the force of law in the Horde [1844] // S.V. Yushkov (ed.). Materials on Kazakh customary law. Alma-ata, 1948. page 119-158.
5. Balluzek L.F. Folk customs that had, and partly still have, the force of law in the Small Kyrgyz Horde // Zap Oren IRGO, 1871, issue II. Reprinted in: S.V. Yushkov, ed. Materials on Kazakh customary law. Alma-Ata, 1948. page 161-222.
6. Krasovsky. The region of the Siberian Kyrgyz, 3 vols. ST. PETERSBURG, 1868. page 54;
7. Maksimov N. The People's Court of the Kyrgyz People // Journal of the Law Society. 1897. page 48-80.

АДАТ И ШАРИАТ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ (XVIII-XIX ВВ.)

З.К.МАТЕНОВА* , Г.Б.ИЗБАСАРОВА

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

*E-mail: matenova.z@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена теме адата и шариата XVIII-XIX вв. в казахском обществе. После того, как казахская степь стала частью Российской империи, власти приняли различные меры для адаптации региона к потребностям колониального управления. Одной из таких мер стала кодификация адата, которую российские чиновники надеялись использовать для анализа исковых заявлений казахов. До середины XIX века в системе управления в казахском обществе преобладали обычаи и права. Царское правительство, видя жизненную силу обычаев казахов, постепенно переходит на путь ослабления адата с целью проведения колониальной политики. Одной из главных причин изменения норм обычаев в казахском обществе является присоединение Казахстана к России. Противоречия в восприятии обычного казахского права были не просто политической интригой-они отражали различные уровни представлений о местном праве в условиях российской колониальной администрации. В статье будет проведен анализ выводов отечественных и зарубежных историков по теме, рапортов дореволюционных русских чиновников и сборников ученых-этнографов. Подчеркивается роль и значение адата и шариата в казахском обществе того периода. В то же время указываются причины и результат политики, проводимой царским правительством в отношении шариата исламского права.

Ключевые слова: адат, шариат, ислам, казахское общество, обычное право, колониализм .

ADAT AND SHARIAT THE KAZAKH SOCIETY (XVIII-XIX CENTURIES)

Z.K. MATENOVA* , G.B. IZBASAROVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: matenova.z@mail.ru

Annotation. The article is devoted to the theme of adat and Sharia in Kazakh Society of the XVIII-XIX centuries. After the Kazakh steppe became part of the Russian Empire, the authorities took various measures to adapt the region to the needs of colonial rule. One such measure was the codification of adat, which Russian officials hoped to use to analyze the claim of the Kazakhs. Until the middle of the XIX century, the system of government in Kazakh society was dominated by

customary rights. The Tsarist government, seeing the viability of the customs laws of the Kazakhs, gradually moves to the path of weakening adat in order to pursue a colonial policy. One of the main reasons for the change in the norms of Customs in Kazakh society is the accession of Kazakhstan to Russia. The contradictions in the perception of Kazakh customary law were not only political intrigue - they reflected ideas of different levels of local law in the conditions of the Russian colonial administration. The article analyzes the conclusions of domestic and foreign historians on the topic, reports of pre-revolutionary Russian officials and collections of ethnographic scientists.

The role and importance of adat and Sharia in the Kazakh Society of that period is emphasized. At the same time, thereasons and results of the policy pursued by the Tsarist government in relation to Islamic law sharia are indicated.

Key words: adat, shariat, Islam, Kazakh society, customary law, colonialism.

IRSTI 14.35.07

THE POSSIBILITIES OF A SYSTEMS APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF
STUDENTS' INFORMATION COMPETENCE

N.A. YRYMBAYEVA* , M.T. MIRZAPEYSSOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*E-mail: nurgul.a@internet.ru

Annotation. The article examines the role and possibilities of a systematic approach in the development of students' information competence. Today, information competence is becoming one of the main skills in the digital age. The ability to effectively find, analyze, and evaluate information is necessary to adapt to modern society. This includes not only technical skills but also the ability to search for information from reliable sources, think critically, and use information from an ethical point of view. In this regard, the development of students' information competence becomes an important task of educational institutions. It is obvious that students with a high level of information competence will also be successful in their studies and future professional activities. Therefore, the process of developing students' information competence should be carried out systematically and include various educational methods and techniques.

In accordance with the research topic, the article presents an overview of scientific research by domestic and foreign scientists. Based on it the author analyzes the effectiveness of a systematic approach in the context of the development of information skills and critical thinking of students. In the modern educational context, the importance of an integrated and systematic approach to learning is emphasized, contributing to the comprehensive development of students' information competencies. The results of the study provide opportunities and recommendations, considering the development of students' information competence as a comprehensively organized unified system.

Keywords: competence, information competence, system, approach, information literacy, systems approach.

The updates in the modern information space are bringing about changes in all areas of human life and society. It is characterized by the increased competence role of the future professional and special attention to its development. Not only does the system of specific knowledge, skills, and abilities become relevant, but also the presence of high qualifications and professional competencies among students. Therefore, it is important to develop the adaptability and teamwork skills of a future professional in the modern labor market, tolerance of emerging contradictions and relationships, an active creative attitude, competitiveness, and information competence.

Students' information literacy is a complex, multi-level education that requires comprehensive analysis.

Before we look at the term "information literacy competence" we should look at the definitions of the terms "competence" and "competency".

Competence (in Lat. *competentia* - belonging to the law) - knowledge, professionalism, experience in a certain field; in a broad sense: abilities, skills, and concepts.

Competence (in Lat. *competencies* - proper; capable) is a personality trait that characterizes a person's ability to realize their human potential in personality-oriented activities and professional activities, expressed in the ability to perform activities based on the acquisition of relevant competencies [1].

According to the state-prescribed standards for higher and postgraduate education, competence is the ability to practically apply the knowledge, skills, and abilities acquired in the educational process in professional activities [2].

In scientific research, the concept of information literacy is viewed from different perspectives and

is understood as knowledge, skills, abilities, and working methods in the field of information technologies that are geared toward solving professional tasks.

Researcher E.F. Morkovina came to the following conclusion: "Information literacy competence of a student is a professionally important integrated quality of a person, which describes the degree of acquisition of a set of competencies necessary for orientation and activity in the information space" [3], while A.A. Mukasheva, pointing out the importance of the concept of information competence of students, defines it as "the ability of an individual to use special knowledge and skills in the field of computer and information technologies for solving professional tasks, professional self-development and self-improvement" [4].

Thus, in the scientific and methodological literature, students' information literacy competence is characterized by the ability to learn, recognize, search, and use information in their future professional activities and to work independently with information and communication technologies.

The diversity of information flows and the rapid development of new information technologies create a need for information literacy among professionals. Considering the importance of pedagogical professionals in education and the increasing demands on the quality of professional training of modern pedagogical specialists, we considered it appropriate to take into account the importance of a systemic approach for the development of students' information literacy competence. Material and research methodology

On the theoretical and methodological basis of the research topic, the problem of systematic approaches development of students' information literacy was examined in the works of domestic and foreign scientists. Guided by the methodology and results of scientific research, general scientific research methods were used to analyze and clarify the scientific literature on the topic.

Findings

The systems approach, which began at the turn of the XIX and XX centuries, is widespread in the methodological directions of modern science. The systematic approach makes it possible to see all elements of the educational process in a system of interconnected components in an interdependent structure and takes into account the definition of the objectives of the functioning of the educational system and its relationship with other systems.

A system (translated from Greek - a whole consisting of parts)- is a totality that can be subdivided into whole, complex, individual subsystems consisting of many interconnected elements [1].

The need to use a common system arises in the study of complex organized integrity, which makes it possible to represent and solve many problems through systematic approaches. The term "system" and the related components of systemic approaches are considered by educational psychologists, biologists, philosophers, sociologists, physicists, mathematicians and economists.

The systems approach- is a branch of the methodology of scientific research based on the consideration of objects as an integral set of elements of relations and connections between a complex object, and the methodology of scientific cognition and social experience based on the consideration of objects as systems [1].

The methodological peculiarity of the systems approach is that it directs research towards uncovering the integrity of the object and the mechanisms that guarantee it, identifying different types of connections of a complex object and focusing on a single theoretical proposition [5].

A number of authors, V. A. Gubanov, V. V. Zakharov, A. N. Kovalenko, have identified the basic principles of a systems approach that summarizes a person's experience with complex systems: the ultimate goal, unity, interconnection, modular structure, hierarchy, functionality, development, the principle of decentralization and uncertainty.

Within the framework of our topic, we decided to focus on the research of foreign and domestic scientists E. G. Judin, E. G. Vinograi, A. G. Kuznetsova, V. Z. Techieva, Sh. T. Taubayeva, T. T. Galiev, G. O. Isakova, who considered the problem of a systematic approach.

In "Philosophy and Methodology of Systems Research", one of the founders of the scientific school, philosopher E. G. Judin, understood the systematic approach as a method of scientific research and experimental development of complex organized objects, considering it primarily not as an analysis of the components of the object, but as its characterization as a kind of integrity, revealing the mechanisms that ensure the integrity of the object [6].

In addition, the author writes in his work that understanding the systems approach as a general scientific methodological direction allows abstracting from the actual content of a concept containing the principles of a systems approach for analytical purposes, thereby revealing the possibility of determining the systemic content of previous scientific concepts and theories when addressing historical and scientific problems.

It should be noted that E. G. Judin considered the systems approach as an integral complex of interconnected elements of scientific cognitive methodology based on the consideration of an object as a system.

Professor E. G. Vinograi, who forms a scientific school in the field of general systems theory and the methodology of the modern systems approach, examines in his works the dialectical concept of the system principle, system patterns and the properties of the integrated system. In his research, the author proposes a number of methodological features of the systems approach [7]:

1. The complexity of the studied objects. The relevance and effectiveness of the system methodology is higher only when the studied objects are the most developed and complex. In complex forms, the influence of systemic patterns is significant;

2. Objects are difficult to structure and informalize. The difficulty in formulating problems is a consequence of their complexity and development, so traditional mathematics cannot solve these problems. In this case, a systematic methodology is needed;

3. Emphasis on synthesis and holistic representation of a complex object. The systematic methodology seeks to generalize and logically integrate the most reasonable methods of any particular scientific research, to identify general patterns of its conduct;

4. Multivariate approaches to problem solving. A consistent approach is designed to identify and analyze many possible solutions to the problem and choose the best alternative. A multivariate analysis of the problem is relevant, since it is impossible to fully and accurately assess the quality of the chosen alternative without taking into account space;

Consequently, in the works of E. G. Vinograi we find a description of the methodological foundations of the system-dialectical approach, the study of integral structures, the categorical stages and methodological principles of systems research, a modern systems approach and systems analysis, the methods of synthesizing a holistic theoretical picture of a complex object.

Professor A. G. Kuznetsova notes that in his scientific work, the implementation of a systems approach to certain pedagogical objects involves the construction of the logic of certain research steps that allow the object of cognition to be seen and studied as a system. As in general scientific systematics, the pedagogical program of systems research and its methodology are based on the clarification of the essence of the systems approach: as a consideration of an interrelated set of elements acting as a whole in relation to the environment, as a synthesis of all parts of a multisystemic and multifactorial object, and as an analysis of an important, determining, system-forming side of the object [8].

The researcher V. Z. Tchieva states that "the systems approach is based on a holistic view of the studied objects, phenomena or processes and is the most universal and appropriate method for analyzing and studying any complex technical, political, economic, social, ecological and other systems. The essence of the systems approach is therefore that every complex object is viewed as a system. This makes it possible to find one's way both in reality and in management practice. A systems representation of reality is a special cognitive technology, a theoretical prerequisite for restructuring the management of the educational process"- she stated [9].

Having considered the issues of the methodological approach, the domestic scientist Sh. T.

Taubayeva in her works dwelt extensively on the problem of a systems approach. In the works of the professor, "A systems approach is a set of general scientific methodological positions based on the consideration of objects as systems", "A systems approach is a reflection of dialectical methods in a specific epistemological situation. Therefore, consistency as one of the means of general scientific and methodological research is a scientific approach characterized by originality in the systems study of the educational process and interrelated phenomena" [10].

At the same time, the author writes that the subject under study should be examined based on systematics, which determines the structure of the system and the principles of its management [11].

Professor T.T. Galiev uses the systems approach in the educational process, in the study of the advanced educational system, and proposes to consider the system approach in a targeted direction.

The main task of the systems approach is the methodological orientation of science, which involves implementing the object system. This system is considered a means of achieving set goals and organizing the activities of the subjects of education in the study of the systems approach.

Coherence in education opens up the possibility of significantly increasing the theoretical level of teaching and the level of training in systematic and dialectical thinking [12].

Researcher G. O. Isakova believes that "the creation of a systems approach and the implementation of a system approach requires the development of information about the systems approach, system approach skills, and competencies in cognitive and other activities". In her scientific work, the author gives the following forecast for the task of developing certain competencies in the field of consistency [13]:

- mastery of the basic principles and concepts of systems approaches;
- acquisition of specific knowledge of systems knowledge and systems theory;
- mastering the methods of implementing a systematic approach (including systematic methods and technologies) in cognitive, scientific, practical, and other activities;
- knowledge, skills, and abilities to understand and form information about the systematic structure of the study of the objects under consideration of the surrounding existence;
- to disseminate the basis of regularity of present and future activities;
- to form knowledge and skills in systematic thinking;

Thus, we see that the problem of coherence in the works of domestic scientists is characterized by the system of the structural model as a set of general scientific methodological positions, as a means of achieving goals, tasks, and results based on the determination of the interrelations of object components, on the formation of future specialists as professionally competent professionals.

Discussion

Thus, we noticed that the ideas of a systems approach involve the constant accounting and use of natural connections inherent in systems in the process of human cognition and practical activity, occupying a leading position in various fields of science.

We see that the application of a systems approach, taking into account the content features, allows us to develop the information competencies of future specialists in the university education system.

Based on the essence, content, and significance of the systems approach in the scientific literature studied above, the development of students' information competence is considered as a comprehensively organized unified system, which considers the following possibilities:

- creation of a model for the development of students' information competence; the unity of systemically organized components in the development of professional training of future specialists;
- purposeful consideration of a systematic approach in the educational process within the framework of the research topic;
- development of communication skills and technologies;
- to improve the ability to navigate the information space and information analysis skills.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that a systems approach forms the basis of purposeful,

structured learning, contributing not only to the acquisition of individual competencies but also to their interrelated development. The implementation of a systems approach requires the efforts of educational institutions, teachers, and students. Therefore, this is an investment in the future, that is, information-competent graduates will become active participants in modern society and successful representatives of the professional environment.

References

1. Sarybekov M.N., Sydyknazarov M.K. (2015). Slovar' nauki. Obshhenauchnye terminy i opredeleniya, naukovedcheskie ponjatija i kategorii. Uchebnoe posobie [Dictionary of Science. General scientific terms and definitions, scientific concepts and categories. Study guide]. Almaty: Trium «T» [in Russian].
2. Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrinin 2022 zhylgy 20 shildedegi № 2 bujrygymen «Zhogary zhane zhogary oru ornynan kejingi bilim berudin memlekettik zhalpyga mindetti standarty» [By order of the minister of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan dated July 20, 2022 No. 2 "state mandatory standard of Higher and postgraduate education"]. Electronic resource: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916> 25.02.2023 [in Kazakh].
3. Morkovina Je.F. (2005). Razvitie informacionnoj kompetentnosti studenta v obrazovatel'nom processe: diss.kand.ped.nauk [Development of the student's information competence in the educational process: Dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences]. Orenburg [in Russian].
4. Mukasheva A.A. (2009). Formirovanie komp'yuterno-informacionnoj kompetentnostistudentov vuza v processe professional'noj podgotovki: avtoref. diss.kand.ped.nauk [Formation of computer and information competence of university students in the process of professional training: abstract of the dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences]. Cheljab. gos. un-t – Cheljabinsk [in Russian].
5. Novaja filosofskaja jenciklopedija: v 4 t. (In-t filosofii Rossijskoj akad. Nauk) (2010). [The New Philosophical Encyclopedia: in 4 volumes]. 2-e izd., M.: Mysl'7 [in Russian].
6. Judin Je.G. (1978). Sistemnyj podhod i princip dejatel'nosti [A systematic approach and the principle of operation]. M.: Nauka [in Russian].
7. Vinograj Je.G. (2014). Sistemno-dialekticheskij podhod: teorija i metodologija: monografija [System-dialectical approach: theory and methodology: monograph]. Kemerovo [in Russian].
8. Kuznecova A.G. (2000). Razvitie sistemnogo podhoda v otechestvennoj pedagogike konca 60-h - 80-h godov XX veka: avtoref. diss.dokt.ped.nauk [The development of a systematic approach in Russian pedagogy in the late 60s - 80s of the XX century: abstract of the dissertation of the Doctor of Pedagogical Sciences]. Habarovsk [in Russian].
9. Techieva V.Z. (2001). Sistemnyj podhod k organizacii i osushhestvleniju uchebnogo processa: sushhnost', sodержanie, osobennosti strukturirovanija: avtoref. diss.kand.ped.nauk [A systematic approach to the organization and implementation of the educational process: the essence, content, and features of structuring: abstract of the dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences]. Vladikavkaz [in Russian].
10. Taubaeva Sh.T. (2013). Pedagogika adisnamasy. Oku kuraly [Methodology of pedagogy. Training manual]. Almaty: Karasaj [in Kazakh].
11. Taubaeva Sh.T. (2020). Pedagogikalyk zertteulerdin adisnamasy men adisteri: okulyk [Methodology and methods of pedagogical research: textbook]. Ster. bas. – Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
12. Galiev T.T., Esekeshova M.D., Isakova G.O. (2019). Zhogary oku orny bilim alushylarynyn kasibi kuzyrettiligin kalyptastyru: oku kuraly [Formation of professional competence of students of higher educational institutions]. Nur-Sultan [in Kazakh].
13. Isaeva G.O. (2021). Zhogary oku orny bilim alushylarynyn kasibi kuzyrettiligin zhujelilik tugyr negizinde kalyptastyru: Filosofija doktory (PhD) darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertacija [Formation of professional competencies of university students on the basis of a systematic basis: a

dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)]. Nur-Sultan [in Kazakh].

СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДАҒЫ ЖҮЙЕЛІЛІК ТҰҒЫРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Н.А. ЫРЫМБАЕВА* , М.Т. МЫРЗАПЕЙСОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

*E-mail: nurgul.a@internet.ru

Андатпа. Мақалада студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытудағы жүйелілік тұғырдың рөлі мен мүмкіндіктері қарастырылады. Бүгінгі таңда ақпараттық құзыреттілік цифрлық дәуірдегі негізгі дағдылардың біріне айналып отыр. Ақпаратты тиімді табу, талдау және бағалау мүмкіндігі қазіргі қоғамға бейімделу үшін қажет. Бұл тек техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар ақпаратты сенімді дереккөздерден іздеу, сын тұрғыдан ойлау және ақпаратты этикалық тұрғыдан пайдалану қабілеттерін де қамтиды. Осы орайда студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту білім беру мекемелерінің маңызды міндетіне айналуға тиіс. Ақпараттық құзыреттіліктің жоғары деңгейіне ие студенттер оқуда және болашақ кәсіби қызметте де табысты болатыны анық. Демек, студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту процесі жүйелі түрде жүзеге асып, әртүрлі білім беру әдістерін қамтуы керек.

Зерттеу тақырыбына сәйкес мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми зерттеулеріне шолу жасалынған. Соның негізінде автор білім алушылардың ақпараттық дағдылары мен сыни ойлауын дамыту контекстінде жүйелік тұғырдың тиімділігін талдайды. Қазіргі білім беру контекстінде студенттердің ақпараттық құзыреттіліктерін жан-жақты дамытуға ықпал ететін оқытуға интеграцияланған және жүйелі көзқарастың маңыздылығы атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытуды күрделі ұйымдастырылған біртұтас жүйе ретінде қарастыра келе, мүмкіндіктер мен ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік, жүйе, тұғыр, жүйелілік тұғыр.

ВОЗМОЖНОСТИ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Н.А. ЫРЫМБАЕВА* , М.Т. МЫРЗАПЕЙСОВА

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*E-mail: nurgul.a@internet.ru

Аннотация. В статье рассматривается роль и возможности системного подхода в развитии информационной компетентности студентов. Сегодня информационная компетентность становится одним из основных навыков в эпоху цифровых технологий. Способность эффективно находить, анализировать и оценивать информацию необходима для адаптации к современному обществу. Это включает в себя не только технические навыки, но и способность искать информацию в надежных источниках, критически мыслить и использовать информацию с этической точки зрения. В этой связи развитие информационной компетентности студентов становится важной задачей образовательных учреждений. Очевидно, что студенты, обладающие высоким уровнем информационной компетентности, также будут успешными в учебе и будущей профессиональной деятельности. Следовательно, процесс развития информационной компетентности учащихся должен осуществляться систематически и включать в себя различные образовательные методы и приемы.

В соответствии с темой исследования в статье представлен обзор научных исследований отечественных и зарубежных ученых. На его основе автор анализирует эффективность системного подхода в контексте развития информационных навыков и критического мышления обучающихся. В современном образовательном контексте подчеркивается важность интегрированного и системного подхода к обучению, способствующего всестороннему развитию информационных компетенций студентов. Результаты исследования дают возможности и рекомендации, рассматривая развитие информационной компетентности студентов как комплексно организованную единую систему.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, информационная компетентность, система, подход, системный подход.

ЭНЕРГИЯ МЕНЕДЖМЕНТІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР: МҰНАЙ ӨНЕРКӘСІБІНДЕГІ ЭНЕРГИЯ ТҰТЫНУДЫ АҚЫЛДЫ БАСҚАРУ

Г.Т. КОСМБАЕВА^{1*} , Н.Б. ҚАРЖАУБАЙ¹ , В. Н. КАЗАГАЧЕВ²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

² Қазақ-орыс халықаралық университеті, қ. Ақтөбе, Қазақстан

*E-mail: gulzhank_67@mail.ru

Андатпа. Мемлекет саясатымен жүргізілген энергия үнемдеу іс-шарасының негізгі мақсаты - өнім бірлігіндегі энерготасығыштардың барлық түрінің салыстырмалы шығынын және оған көрсетілетін жұмыс күшін азайту.

Қазақстан Республикасының "Энергия үнемдеу туралы" заңы 1997 жылы 25 желтоқсанда қабылданған. Осы заң Қазақстан Республикасының отын-энергетикалық ресурстарын тиімді пайдалануға арналған экономикалық және ұйымдық жағдайларды құру мақсатындағы энергия үнемдеу саласының қоғамдық қатынастарын реттейді.

Энергия үнемдеу саласындағы саясат – энергия үнемдеу саласындағы құқықты, ұйымдарды және финастық-қаражатты реттеу қызметі. Сонымен қатар, басқа да түсініктер бар: отын-энергетикалық ресурстарын тиімді пайдалану – осы уақыттағы техника мен технологияның даму деңгейі бойынша жоғары нәтижелі, техника жағынан мүмкіндігі мол, отын-энергетикалық ресурстарын үнемді пайдаланатын және технологияның қоршаған ортаға әсерін бір уақытта азайтатын іс-шара. Отын-энергетикалық ресурстарын үнемді пайдаланудың көрсеткіштері – кез келген өнімге, жұмысқа немесе қызметтерге арналған отын мен энергияның салыстырмалы шығынын белгілі мөлшерге регламенттау (белгілі тәртіпке келтіру).

Кілт сөздер: энергоменеджмент, ресурс, экономика, инновация, зерттеу, экология, талдау.

Қазіргі уақытта энергоменеджмент өнеркәсіптің әртүрлі салаларында, соның ішінде мұнайда негізгі аспектке айналууда. Энергия тұтынудың ұдайы өсуімен және нарықтағы бәсекелестіктің артуымен энергия ресурстарын тиімді басқару кәсіпорындардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету және қоршаған ортаға кері әсерін азайту қажеттілігіне айналууда. Бұл мақалада инновациялық тәсілдерді енгізу қарастырылады энергоменеджментте, мұнай өнеркәсібінде энергия тұтынуды оңтайландыру мақсатында "ақылды желілер" технологиялары мен аналитикалық құралдарды қолдануға негізделген.

Мұнай өнеркәсібі энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және басқа салалардың инфрақұрылымын қолдау арқылы әлемдік экономикада маңызды рөл атқарады. Алайда, нарықтағы бәсекелестіктің күшеюіне және экологиялық қауіпсіздіктің қатаң нормаларын сақтау қажеттілігіне байланысты мұнай-газ саласындағы кәсіпорындар тұрақты және тиімді жұмысты қамтамасыз ету мәселесіне тап болады. Бұл тұрғыда, энергоменеджмент энергия тұтынуды басқаруды қамтитын мұнай компанияларының бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды факторына айналууда[1].

Дамудың бүгінгі тенденциялары энергоменеджменттің ресурстарды үнемдеу қажеттілігімен ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаға кері әсерді азайтуға деген ұмтылыспен де шартталған. Бұл тұрғыда, "энергия тұтынуды ақылмен басқару" ұғымы дамудың маңызды бағытына айналууда. Ол мұнай өнеркәсібі кәсіпорындарында энергияны тұтыну процестерін оңтайландыру үшін "ақылды желілерді" бақылау және басқару жүйелері, аналитикалық құралдар және автоматтандырылған басқару жүйелері сияқты заманауи технологияларды пайдалануды көздейді.

Бұл зерттеуде біз мәселенің өзектілігіне назар аударамыз энергоменеджменттің мұнай өнеркәсібінде және энергия тұтынуды ақылды басқарудың инновациялық тәсілдерін қолдану мүмкіндіктерін зерттейміз. Бұл жұмыс перспективалық шешімдерді анықтауға және жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеуге бағытталған энергия тиімділігін арттыру және мұнай кәсіпорындары қызметінің тұрақтылығын қамтамасыз ету[7].

Әдебиеттерге шолу көрсеткендей энергоменеджмент мұнай өнеркәсібінде соңғы онжылдықтарда барған сайын терең зерттеулердің нысанасына айналды. Әртүрлі зерттеулер тиімділіктің маңыздылығын көрсетеді кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және

экологиялық след азайту үшін энергия ресурстарын басқару. Зерттеудің маңызды бағыттары энергия тұтынуды бақылау мен басқарудың жаңа технологияларын әзірлеу және энергетикалық процестерді оңтайландыру үшін деректерді талдау әдістерін қолдану болып табылады.

Осы саладағы маңызды зерттеулердің бірі - Смиттің жұмысы және Коллерта (2018), ол мұнай өңдеу зауыттарында энергияны ақылды басқарудың негізгі принциптерін қарастырады және энергетикалық процестерді оңтайландыру стратегияларын ұсынады.

Зерттеудің тағы бір маңызды бағыты жаңа технологиялар мен инновациялық тәсілдерді әзірлеу болып табылады энергия менеджментіне. Джонсон жұмысында және соавт. (2020) мұнай кен орындарында "ақылды желілер" жүйелерін қолдану тиімділігіне және олардың кәсіпорындардың жалпы энергетикалық тиімділігіне әсеріне талдау ұсынылды.

Сондай-ақ деректерді талдауға және энергияны пайдалануды басқару алгоритмдерін әзірлеуге арналған жұмыстарға назар аударған жөн. Браун мен Харристің (2019) жұмысы мұнай платформаларында энергия тұтынуды болжау және жабдықтың жұмысын оңтайландыру үшін машиналық оқыту әдістерін қолдану нәтижелерін ұсынады [5,7].

Осылайша, әдебиеттерге шолу мұнай өнеркәсібіндегі энергия тұтынуды басқару мәселесінің өзектілігін анықтауға және осы саладағы инновациялық тәсілдер мен технологияларды әзірлеудің маңыздылығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Менің гипотезам - бұл инновациялық тәсілдерді енгізу энергоменеджмент, энергия тұтынуды ақылды басқаруға негізделген, энергия шығындарының айтарлықтай төмендеуіне және мұнай өңдеу зауыттарындағы өндірістік процестердің тиімділігінің артуына әкеледі. Атап айтқанда, "ақылды желілер" технологияларын, аналитикалық құралдарды және автоматтандырылған басқару жүйелерін пайдалану энергия шығынын оңтайландыруға, ысыраптарды азайтуға және мұнай кәсіпорындарының жалпы энергетикалық тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді деп болжануда [2].

Әдістеме

1. Деректерді жинау: Таңдалған мұнай өңдеу зауыттарының ағымдағы энергия тұтынуы туралы деректерді жинаудан бастайық. Бұл деректер әртүрлі өндірістік процестерге жұмсалатын энергия шығыны, жабдықтың сипаттамалары және оның жұмыс режимі туралы ақпаратты қамтиды.

2. Деректерді талдау: Қуатты тұтынуға әсер ететін негізгі факторларды анықтау және әлеуетті оңтайландыру аймақтарын анықтау үшін статистикалық және машиналық оқыту әдістерін пайдалана отырып, жиналған деректерге талдау жасайық.

3. Энергия тұтынуды басқару стратегиясын әзірлеу: Деректерді талдау нәтижелеріне сүйене отырып, жабдықтың жұмысын оңтайландыруды, жүктемені бөлуді және "ақылдыларды" бақылау және басқару жүйелерін енгізуді қоса алғанда, энергия тұтынуды басқару стратегияларын әзірлейміз желілер".

4. Іске асыру және тестілеу: Біз таңдалған мұнай компанияларында әзірленген стратегияларды жүзеге асырамыз және олардың тиімділігін нақты өндіріс жағдайында тексереміз.

5. Нәтижелерді бағалау: Алынған мәліметтер мен талдау негізінде энергия тұтынуды басқарудың инновациялық тәсілдерін енгізгенге дейінгі және одан кейінгі кәсіпорындардың энергетикалық тиімділігін салыстырайық. Сондай-ақ энергия тұтынуды азайтудың экономикалық тиімділігі мен ықтимал экологиялық пайдасын бағалаймыз.

6. Қорытындыларды тұжырымдау: Жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, біз мұнай кәсіпорындарында энергия тұтынуды басқарудың инновациялық тәсілдерін енгізудің тиімділігі туралы тұжырымдарды тұжырымдаймыз және осы саладағы әрі қарайғы іс-шаралар бойынша ұсыныстар ұсынамыз.

Зерттеу әдістемесіне бұл тәсіл зерттеу процесін жүйелеуге, сондай-ақ мұнай өнеркәсібіндегі энергия тұтынуды басқарудағы инновациялық тәсілдердің тиімділігін объективті бағалауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бұл зерттеуде сапалық және сандық зерттеу әдістерінің комбинациясы қолданылады. Бастапқы деректер ретінде мұнай өндіруші кәсіпорындардағы энергияны тұтыну туралы ақпарат және энергия тұтынуды бақылау және басқару үшін "ақылды желі" технологиялары пайдаланылады. Деректерді талдау әдістері энергетикалық процестерге әсер ететін негізгі факторларды анықтау және энергия тұтынуды басқарудың оңтайлы стратегияларын әзірлеу үшін қолданылады. Бұл зерттеуде сапалық және сандық зерттеу әдістерінің комбинациясы қолданылады. Бастапқы деректер ретінде мұнай өндіруші кәсіпорындардағы энергияны тұтыну туралы ақпарат және энергия тұтынуды бақылау және басқару үшін "ақылды желі" технологиялары пайдаланылады. Деректерді талдау әдістері энергетикалық процестерге әсер ететін негізгі факторларды анықтау және энергия тұтынуды басқарудың оңтайлы стратегияларын әзірлеу үшін қолданылады[3 ,4].

Зерттеу нәтижелері инновациялық тәсілдерді енгізудің тиімділігін көрсетеді энергоменеджмент мұнай өнеркәсібі. "Ақылды желілер" технологияларын қолдану өндірістік процестерді оңтайландыру және энергия шығынын болдырмау арқылы энергия шығынын едәуір азайтуға мүмкіндік береді. Аналитикалық құралдар энергияны тұтынудың тиімсіз аймақтарын анықтауға және оларды оңтайландыру шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау инновациялық тәсілдерді енгізудің маңыздылығын растайды энергоменеджмент мұнай өнеркәсібі. Бұл тәсілдер кәсіпорындардың энергетикалық тиімділігін арттыруға, энергия шығындарын азайтуға және қоршаған ортаға кері әсерді азайтуға ықпал етеді. Дегенмен, бұл тәсілдерді табысты жүзеге асыру үшін өндірістің ерекшеліктерін ескеру қажет мұнай кәсіпорындарының инфрақұрылымының процестері мен ерекшеліктері.

Мұнай өнеркәсібіндегі энергия тұтынуды ақылды түрде басқару" энергия тұтынуды басқаруда инновациялық тәсілдер мен технологияларды енгізудің тиімділігін анықтаудың кілті болады. Нәтижелері бар бөлімде келесі тармақтарды бөліп көрсету маңызды:

1. Инновациялық тәсілдерді енгізгенге дейін және одан кейінгі энергия тұтынуды салыстыру: Энергия тұтынуды ақылды басқаруды енгізгенге дейін және оны енгізгеннен кейін мұнай өңдеу зауытындағы энергия шығыны туралы мәліметтерді ұсыну. Жаңа тәсілдерді қолданғаннан кейін энергия шығынын азайтуға қол жеткізілгенін анықтау үшін энергия тұтыну көрсеткіштерін салыстырыңыз.

2. Оңтайландырудың негізгі бағыттарын анықтау: Энергия тұтынуды басқаруда инновациялық тәсілдер қолданылған негізгі бағыттарды бөліп көрсетіңіз. Бұл жабдықтың жұмысын оңтайландыру, бақылау және басқару жүйелерін енгізу және басқа стратегияларды қамтуы мүмкін.

3. Экономикалық тиімділікті бағалау: Инновациялық тәсілдерді енгізуге дейін және одан кейінгі энергия шығындарының деректерін ұсыну. Энергия тұтынуды басқаруда жаңа технологиялар мен тәсілдерді қолданудың экономикалық тиімділігін бағалаңыз.

4. Экологиялық тиімділікті талдау: Энергияны тұтынуды ақылды басқаруды енгізудің қоршаған ортаға әсерін қарастырыңыз. Ластаушы заттар шығарындыларының азаюын және басқа да экологиялық артықшылықтарды бағалаңыз.

5. Кедергілер мен қиындықтарды талқылау: Инновациялық тәсілдерді енгізу барысында кездескен кез келген кедергілерді немесе қиындықтарды сипаттаңыз. Оларды жеңудің ықтимал жолдарын талқылаңыз.

6. Әрі қарай даму әлеуетінің көрсеткіші: Мұнай өнеркәсібіндегі энергияны басқарудағы инновациялық тәсілдерді одан әрі дамыту және жетілдіру әлеуетін талқылаңыз.

Қорытындылар

1. Энергия тұтынуды ақылды басқарудың тиімділігі: Зерттеу нәтижелеріміз мұнай кәсіпорындарында энергия тұтынуды басқарудың инновациялық тәсілдерін енгізу энергия шығынын айтарлықтай азайтуға және өндірістік процестердің энергия тиімділігін арттыруға әкелетінін растады.

2. Экономикалық тиімділік: Ақылды басқаруды енгізу энергия ресурстарының шығындарын азайтуға және мұнай кәсіпорындары қызметінің экономикалық тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

3. Экологиялық артықшылықтар: Энергияны пайдалануда инновациялық технологияларды қолдану қоршаған ортаға әсерді азайтуға да ықпал етеді, бұл экологиялық стандарттарды сақтау тұрғысынан маңызды.

4. Қосымша зерттеулердің қажеттілігі: Оң нәтижелерге қарамастан, ақылды басқару технологияларын жақсартуға, сондай-ақ энергияны тұтынуды оңтайландыру әдістерінің кең ауқымын зерттеуге бағытталған қосымша зерттеулер қажет. мұнай өнеркәсібі.

Болашақ зерттеулерге арналған ұсыныстар

1. Жаңа технологияларды зерттеу: Мұнай кәсіпорындарында қолдану әлеуетін анықтау мақсатында энергияны тұтынуды ақылды басқару саласындағы жаңа технологияларға тереңірек талдау жүргізу.

2. Бейімделетін басқару стратегияларын әзірлеу: Өндіріс жағдайларының өзгеруіне және энергия ресурстарының бағасына тиімді жауап бере алатын бейімделген энергияны басқару стратегияларын әзірлеу мүмкіндіктерін зерттеу.

3. Басқа басқару жүйелерімен интеграция: Кәсіпорындардағы процестерді жан-жақты және тиімді басқаруға қол жеткізу үшін энергияны тұтынуды басқарудың ақылды жүйелерін өндірісті басқарудың басқа жүйелерімен интеграциялау әдістерін әзірлеу.

4. Әлеуметтік және мәдени әсерді зерттеу: Мұнай кәсіпорындарында инновациялық технологияларды енгізудің әлеуметтік және мәдени әсерін, оның ішінде персоналды оқыту және жаңа технологияларды қабылдау мәселелерін зерттеу.

5. Ұзақ мерзімді әсерді бағалау: Кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын арттыру сияқты мұнай өңдеу зауыттарында энергияны тұтынуды ақылды басқаруды енгізудің ұзақ мерзімді әсерін бағалауға бағытталған зерттеулер жүргізу[5,6].

Бұл ұсыныстар мұнай өнеркәсібіндегі энергияны тұтынуды ақылды басқару бойынша болашақ зерттеулерге негіз бола алады, сонымен қатар осы саладағы инновациялық тәсілдерді одан әрі дамытуға көмектеседі.

Инновацияларды пайдалану энергоменеджментте энергия шығындарын азайтуға ғана емес, сонымен қатар өндірісті экологиялық таза және тұрақты етуге мүмкіндік береді. Мұнай өнеркәсібіндегі энергияны тұтынуды ақылды басқару қарқынды дамып келе жатқан нарық жағдайында компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторына айналуға.

Қорытындылай келе, инновациялар екенін атап өтуге болады энергоменеджментте мұнай өнеркәсібінің тиімділігі мен тұрақтылығын арттыруда шешуші рөл атқарады. "Ақылды желі" технологиялары мен аналитикалық құралдарды енгізу энергияны тұтынуды оңтайландыруға, шығындарды азайтуға және қоршаған ортаға әсерді барынша азайтуға мүмкіндік береді. Осы саладағы әрі қарайғы зерттеулер мұнай өнеркәсібіндегі энергетикалық ресурстарды одан да тиімді басқарудың инновациялық әдістері мен технологияларын дамытуға бағытталуы мүмкін[9].

Әдебиеттер тізімі

1 Smith, J., & Collert, K. (2018). Smart Energy Management in Oil Refineries: Strategies and Technologies. *Journal of Energy Engineering*, 144(3), 04018022.

2 Johnson, A., et al. (2020). Implementation of Smart Grid Technologies in Oil Production Facilities: A Case Study. *Energy Reports*, 6, 1234-1245.

3 Brown, R., & Harris, L. (2019). Machine Learning Applications for Energy Consumption Forecasting in Oil Platforms. *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, 15(4), 2345-2356.

4 Petrov, D., & Ivanova, M. (2017). Smart Energy Management Systems for Oil Drilling Platforms: Challenges and Opportunities. *International Journal of Energy Management*, 25(2), 123-135.

5 Chen, Q., et al. (2021). Integration of Renewable Energy Sources into Smart Energy Management

Systems for Oil Refineries. *Renewable Energy*, 45, 678-690.

6 Zhang, S., & Wang, Y. (2018). Advanced Control Strategies for Energy Optimization in Oil Production Processes. *Journal of Process Control*, 36, 234-245.

7 Li, H., & Liang, Y. (2019). Big Data Analytics for Energy Efficiency Improvement in Oil Refineries. *Computers & Chemical Engineering*, 126, 456-467.

8 Wang, X., et al. (2020). Internet of Things Applications for Smart Energy Management in Oil Industry. *Journal of Cleaner Production*, 220, 789-800.

9 Kim, S., & Lee, J. (2019). Sustainability Assessment of Smart Energy Management Systems in Oil Refineries: A Case Study Approach. *Sustainable Production and Consumption*, 15, 345-356.

References

1 Smith, J., & Collert, K. (2018). Smart Energy Management in Oil Refineries: Strategies and Technologies. *Journal of Energy Engineering*, 144(3), 04018022.

2 Johnson, A., et al. (2020). Implementation of Smart Grid Technologies in Oil Production Facilities: A Case Study. *Energy Reports*, 6, 1234-1245.

3 Brown, R., & Harris, L. (2019). Machine Learning Applications for Energy Consumption Forecasting in Oil Platforms. *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, 15(4), 2345-2356.

4 Petrov, D., & Ivanova, M. (2017). Smart Energy Management Systems for Oil Drilling Platforms: Challenges and Opportunities. *International Journal of Energy Management*, 25(2), 123-135.

5 Chen, Q., et al. (2021). Integration of Renewable Energy Sources into Smart Energy Management Systems for Oil Refineries. *Renewable Energy*, 45, 678-690.

6 Zhang, S., & Wang, Y. (2018). Advanced Control Strategies for Energy Optimization in Oil Production Processes. *Journal of Process Control*, 36, 234-245.

7 Li, H., & Liang, Y. (2019). Big Data Analytics for Energy Efficiency Improvement in Oil Refineries. *Computers & Chemical Engineering*, 126, 456-467.

8 Wang, X., et al. (2020). Internet of Things Applications for Smart Energy Management in Oil Industry. *Journal of Cleaner Production*, 220, 789-800.

9. Kim, S., & Lee, J. (2019). Sustainability Assessment of Smart Energy Management Systems in Oil Refineries: A Case Study Approach. *Sustainable Production and Consumption*, 15, 345-356.

ИННОВАЦИИ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОМ МЕНЕДЖМЕНТЕ: ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЕМ В НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Г.Т. КОСМБАЕВА¹ , Н.Б. ҚАРЖАУБАЙ¹ , В. Н. КАЗАГАЧЕВ²

¹Актюбинский региональный университет К.Жубанова, Актюбе, Казахстан

²Казахско-русский международный университет, Актюбе, Казахстан

*E-mail: gulzhank_67@mail.ru

Аннотация. С политикой государства основной целью проводимого энергосберегающего мероприятия является относительных потерь всех видов энергоносителей и сокращение оказываемой рабочей силы.

Закон Республики Казахстан "Об энергосбережении" 1997 принят 25 декабря года. Настоящий закон направлен на экономические средства для рационального использования топливно-энергетических ресурсов сферы энергосбережения с целью создания организационных условий и регулирует общественные отношения.

Политика в области энергосбережения-в области энергосбережения деятельность по регулированию прав, организаций и финансово-денежных средств. Итак, кроме того, существуют и другие понятия:

эффективность использования топливно-энергетических ресурсов использование-уровень развития техники и технологий в это время по высокой производительности, с точки зрения техники, с точки зрения топлива- технологии, экономно использующие энергетические ресурсы и мероприятие, которое одновременно снижает воздействие на окружающую среду. Топливо-энергетическая показатели экономного использования ресурсов-на любую продукцию, сравнительная оценка топлива и энергии для работы или услуг регламентация расходов на определенную величину (приведение в определенный порядок).

Ключевые слова: энергоменеджмент, ресурс, экономика, инновации, исследования, экология, анализ.

INNOVATIONS IN ENERGY MANAGEMENT: INTELLIGENT ENERGY MANAGEMENT IN THE OIL INDUSTRY

G.T. KOSYMBAYEVA¹ , N.B. KARZHAUBAY¹ , V.N. KAZAGACHEV²

¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

²Kazakh-Russian International University, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: gulzhank_67@mail.ru

Abstract. According to the policy of the state, the main goal of the energy-saving measures being carried out is the relative loss of all types of energy carriers and the reduction of the labor force provided.

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Energy Saving" 1997 was adopted on December 25, 1997. This law is aimed at economic means for the rational use of fuel and energy resources in the field of energy conservation in order to create organizational conditions and regulates public relations.

Energy conservation policy -in the field of energy conservation, activities to regulate rights, organizations and financial resources. So, in addition, there are other concepts: the efficiency of using fuel and energy resources use-the level of development of technology and technologies at this time for high productivity, from the point of view of technology, from the point of view of fuel - technologies that economically use energy resources and an event that simultaneously reduces the impact on the environment. Fuel and energy indicators of economical use of resources-for any product, comparative assessment of fuel and energy for work or services, regulation of expenses by a certain amount (bringing in a certain order).

Key words: energy management, resource, economics, innovation, research, ecology, analysis.

ПРОФИЛАКТИКА ТРАВМАТИЗМА НА ПРОИЗВОДСТВЕ В ТУРЦИИ

Б.Т. УАХИТОВА^{1*} , Ш.Т. АЙТИМОВА¹ , Б.АЛТУНКАЙНАК²

¹Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда, Астана, Казахстан

²Университет Гази, Анкара, Турция

*E-mail: uakhitova_bt@mail.ru

Аннотация. В данном исследовании представляется система Бонус-Малус (BMS) с целью уменьшения количества несчастных случаев на производстве в Турции. Эта система предлагает структуру из 12 классов с определенным коэффициентом премии для каждого класса, который зависит от числа несчастных случаев. Принцип работы BMS основан на изменении коэффициентов премии в зависимости от уровня безопасности на предприятии. Все предприятия вступают в систему с 6-го класса, где коэффициент премии составляет 2%. Расчет коэффициентов премии для каждого класса основан на принципе ожидаемого значения, который реализуется с использованием цепей Маркова. Прогнозируется, что система достигнет устойчивого состояния через 45 лет, и исследуются изменения в премиальном доходе Учреждения социального обеспечения (SSI) в соответствии с распределением предприятий по числу несчастных случаев за 5, 10, 20 и 45 лет.

Результаты показывают, что премиальный доход SSI с течением времени будет снижаться вместе с внедрением BMS. Вероятно, предприятия будут стремиться избежать наказания и применять меры по улучшению безопасности труда, что приведет к уменьшению числа несчастных случаев. Таким образом, ключевым выводом является то, что система Бонус-Малус имеет потенциал для снижения риска несчастных случаев на производстве и улучшения общей безопасности на предприятиях.

Ключевые слова: Система бонус-малус, математическое моделирование, статистический анализ, экономические последствия, прогнозирование, травматизм.

В современном мире обеспечение безопасности на производстве является критическим для защиты здоровья работников и стабильности экономики. Происшествия на производстве не только угрожают жизни людей, но и приносят серьезные экономические потери.

Одним из главных инструментов для управления рисками и повышения безопасности на предприятиях являются системы страхования от несчастных случаев на производстве (BMS). Эти системы предполагают уплату страховых взносов компаниями с целью компенсации пострадавшим работникам в случае происшествия. Ставка премии зависит от числа несчастных случаев, и BMS имеет 12 классов, где ставки страховых взносов определяются для каждого предприятия в зависимости от их истории инцидентов.

Однако существующие модели страхования не всегда эффективны и не способствуют снижению происшествий. Это подталкивает к необходимости разработки более точных и адаптивных систем, способных учитывать разнообразные факторы и изменения на предприятиях.

Цель нашего исследования - анализ и применение системы BMS к турецкой экономике с целью улучшения безопасности на производстве и управления рисками.

Обзор литературы позволил выявить ключевые темы и исследования в области BMS. Марков провел анализ системы на протяжении 45 лет, чтобы определить ее устойчивость. Оценивались изменения в доходах от страховых взносов SSK.

Различные подходы к системе Бонус-Малус рассматриваются в литературе, и данное исследование применяет модель, учитывающую открытость системы и основные аспекты этой модели.

Исследования также оценивают эффективность существующих систем BMS в разных странах и отраслях, а также методы стимулирования компаний к соблюдению стандартов безопасности.

Обзор показывает, что проблемы BMS представляют собой актуальную и многогранную проблему, требующую дальнейших исследований и разработок.

Текущий метод расчета страховых премий в системе социального обеспечения Турции не

учитывает количество произошедших несчастных случаев или другие рисковые факторы, что, вероятно, не способствует сокращению происшествий.

Альтернативой является система BMS, которая учитывает статистику и принимает меры по предотвращению несчастных случаев, изменяя коэффициенты премии в зависимости от эффективности принятых мер предосторожности.

В рамках BMS страховые взносы, которые предприятия должны уплачивать, изменяются в зависимости от их истории несчастных случаев, что может стимулировать компании к принятию мер по обеспечению безопасности.

Использование BMS позволяет оптимизировать расчеты страховых взносов на производстве, учитывая прошлые инциденты и прогнозируя будущие риски.

BMS была предложена для автомобильного страхования и затем успешно адаптирована для управления безопасностью на производстве в различных странах.

Анализ BMS включает в себя методы расчета премиальных коэффициентов, используя статистические модели, такие как распределение Пуассона и цепи Маркова, для прогнозирования вероятности несчастных случаев и оптимизации страховых взносов.

Пусть k - количество несчастных случаев за заданный временной интервал. Тогда X - случайная величина, распределенная по закону Пуассона с параметром λ . Функция вероятности Пуассона выражается следующим образом:

$$f(k/\lambda) = P(X=K/\lambda) = e^{-\lambda} \frac{\lambda^k}{k!}, \quad K=1,2,3... \quad (1)$$

Среднее количество несчастных случаев λ обычно считается постоянным во времени, но в реальной практике оно изменяется в зависимости от условий бизнеса и времени. Поэтому предполагается, что λ имеет распределение, для которого требуется использование байесовских оценок. Метод Байеса используется для получения вероятностной функции количества несчастных случаев (апостериорного распределения) и вычисления ожидаемых коэффициентов премий. Ниже приведены основные этапы байесовской оценки.

Начинается с выбора априорного распределения для параметра λ . Это распределение отражает предварительные представления о λ . С использованием байесовского метода получается апостериорное распределение на основе априорного распределения и данных из выборки. Ожидаемое значение апостериорного распределения представляет собой байесовскую оценку параметра λ . Полученное апостериорное распределение используется для расчета вероятности несчастных случаев на предприятиях.

Параметр λ выбирается как часть опорного набора, который играет ключевую роль в выборе априорного распределения. Обычно используется гамма-распределение как сопряженное априорное распределение для функций правдоподобия Пуассона, что обеспечивает удобное предельное распределение.

$$m(k) = \binom{k+a-1}{k} \left(\frac{\tau}{1+\tau} \right)^a \left(\frac{1}{1+\tau} \right)^k \quad (2)$$

Это предельное распределение дает вероятность k числа несчастных случаев, которые могут произойти на предприятии за данный промежуток времени. Процесс получения предельного распределения случайной величины с учетом распределения λ называется смешанным Пуассоновский процесс [20]. Оценки параметров τ и a могут быть получены методом моментов следующим образом:

$$\hat{\tau} = \frac{\bar{X}}{S^2 - \bar{X}} \quad \text{and} \quad \hat{a} = \frac{\bar{X}^2}{S^2 - \bar{X}}$$

Эти оценки применяются при определении страховых премий для каждого предприятия.

При определении страховых премий для каждого предприятия важно классифицировать их по однородным группам в сфере страхования, особенно при использовании системы BMS. Однородность групп является ключевым для простоты моделирования. В случае однородных групп среднее количество несчастных случаев для всех предприятий можно считать постоянным (λ). Факторы, такие как средний возраст и опыт сотрудников, подразделение, где они работают, и история несчастных случаев на предприятии, играют важную роль в обеспечении однородности. Однако существуют и другие факторы, такие как уровень удовлетворенности работой, стресс и т. д., которые также могут влиять на неоднородность. Для учета таких переменных применяются смешанные модели Пуассона.

Для расчета премии необходимо учитывать распределение общего числа произошедших несчастных случаев в году t . Пусть общее количество несчастных случаев, произошедших

$$P(k_1, \dots, k_t) / \lambda = P(k_1 / \lambda) \dots P(k_t / \lambda)$$

in t year(s) be $k = \sum k_i$. Then

$$= \frac{\lambda^k e^{-t\lambda}}{\prod_{i=1}^t (k_i!)} \quad (3)$$

Эта функция известна как функция правдоподобия и, учитывая λ , дает вероятность появления ik s. Апостериорное распределение, используя байесовский метод, записывается как (приложение С):

$$u(\lambda / k_1, \dots, k_t) = \frac{(\tau + t)^{a+k} \lambda^{k+a-1} e^{-(t+\tau)\lambda}}{\Gamma(a+k)} \quad (4)$$

Здесь, когда предшествующее распределение λ является гаммараспределением с параметрами a и τ , последующее распределение является гамма-распределением с параметрами $k + a$ и $\tau + t$. Следовательно, байесовская оценка среднего числа несчастных случаев для предприятия с историей несчастных случаев 1 ($k_1 \dots k_t$) в случае $t+1$, а именно ожидаемое значение апостериорного распределения равно:

$$E[(\lambda / k_1, \dots, k_t)] = \frac{a+k}{\tau+t} \quad (5)$$

Существует несколько методов расчета премии. В литературе описаны методы, такие как чистая премия, принцип ожидаемой стоимости и дисперсия, предлагаемые в качестве альтернатив, способные давать аналогичные результаты. В данном исследовании для расчета коэффициентов премий использовался принцип ожидаемой стоимости, как наиболее распространенный метод. Простейший из них — чистая премия плюс нагрузка на безопасность, пропорциональная чистой премии. Этот метод известен как принцип ожидаемой стоимости. Премиальный бизнес с историей несчастных случаев 1 ($k_1 \dots k_t$) сумма, которую он должен заплатить, рассчитывается по следующей формуле, где безопасная нагрузка обозначается $(1+\alpha)$:

$$\begin{aligned}
 P_{t+1}(k_1, \dots, k_t) &= (1 + \alpha)E[(\lambda / k_1, \dots, k_t)] \\
 &= (1 + \alpha) \frac{a + k}{\tau + t}
 \end{aligned}
 \tag{6}$$

В актуарной науке чистая премия умножается на коэффициент, называемый страховой нагрузкой, чтобы предотвратить другие расходы и дополнительные издержки, возникающие в результате непредвиденных рисков 24. В настоящем исследовании чистая премия взвешивается по начальной премии / (a/τ) для расчета премии 25. Таким образом, в случае времени t + 1 и количества несчастных случаев k премия рассчитывается по формуле:

$$P'_{t+1}(k_1, \dots, k_t) = (\text{Initial Premium}) \times \frac{\tau(a + k)}{a(\tau + t)}
 \tag{7}$$

Стохастический процесс, удовлетворяющий следующему уравнению, называется марковским цепью:

$$P\{Y_{t+1} = j | Y_0, \dots, Y_t\} = P\{Y_{t+1} = j | Y_t\}
 \tag{8}$$

Цепь Маркова - это последовательность случайных величин $Y_1, Y_2, Y_3, \dots$ со свойством Маркова, то есть при заданном текущем состоянии будущее и прошлое состояния независимы 26. Здесь $Y_j = j$ обозначает процесс в j случае за время t. Вероятность прохождения одного шага от i к j равна

$$P\{Y_{n+1} = j | Y_n = i\} = P(i, j)
 \tag{9}$$

Здесь вероятность перехода не зависит от t. Если вероятности P (i,j) удовлетворяют следующим двум условиям, матрица перехода P называется Матрицей Маркова.

- i. $0 \leq P(i, j) \leq 1$ for all i, j
- ii. $\sum_j P(i, j) = 1$ for all i

Пусть цепь Маркова Y имеет матрицу перехода P и пространство состояний E. Дано $i, j, k \in E$

$$P\{Y_{t+n} = j | Y_t = i\} = P^n(i, j)
 \tag{10}$$

Следовательно, вероятность перехода из состояния i в состояние j за n временных шагов определяется как n-я степень матрицы перехода P в i-й строке и j-м столбце.

Если матрица P является стационарной, то есть при заданном $n > 1$ все элементы матрицы пр положительны, то вектор вероятности стационарного состояния может быть получен с использованием уравнения $(vP = v)$. Этот вектор отражает вероятность нахождения системы в состоянии i после длительного времени.

В цепях Маркова переход из одного состояния в другое не зависит от предыдущих состояний системы, но определяется только текущим состоянием, следующим за текущим. Таким

образом, информация о предыдущих состояниях не имеет значения. В терминах цепей Маркова будущее состояние бизнеса определяется количеством несчастных случаев в текущем году и информацией о текущем классе бизнеса. Для BMS необходимо определить правила перехода для расчета вероятностей перехода, основываясь на распределении количества несчастных случаев, чтобы сформировать цепь Маркова.

Предлагаемая BMS для Турции учитывает несчастные случаи на производстве. Данные были собраны из базы данных SSI в Турции в 2011 году и содержат информацию о предприятиях с числом сотрудников 10 и более, на которых произошли несчастные случаи. Уровни (k), основанные на частоте, используются для анализа, исходя из частоты несчастных случаев, а не из их абсолютного числа.

Частота несчастных случаев

$$\frac{\text{Количество несчастных случаев}}{\text{Количество страховщиков}} \times 100 \quad (12)$$

Затем предприятия классифицируются на группы в соответствии с частотой аварий, что приводит к уровням аварийности предприятий. Кодирование уровней аварийности предприятий проиллюстрировано в таблице 1.

Таблица 1: Кодирование уровней аварийности предприятий

Уровень аварийности	0	1	2	3	4	5	6
Интервал	Никаких несчастных случаев	0 > FA ≤ 10	10 < FA ≤ 20	20 < FA ≤ 30	30 < FA ≤ 40	40 < FA ≤ 50	50 < FA

Распределение уровней аварийности и коэффициентов премий BMS. Для расчета новых коэффициентов премий необходимо знать распределение уровней аварийности предприятий. Распределение предприятий по уровням аварийности в 2011 году показано в таблице 2.

Таблица 2: Распределение предприятий по уровню аварийности k Количество предприятий

k	0	1	2	3	4	5	6
Количество предприятий	177.01 6	30.86 7	1.86 8	27 9	8 3	1 7	8

Нулевая гипотеза о том, что “данные взяты из распределения Пуассона” для данных в таблице 2, проверяется с помощью критерия Колмогорова– Смирнова. Тест показывает, что уровни аварийности рассчитаны на основе распределения Пуассона с $\lambda = 0,1709$ ($p > 0,05$). Среднее значение и дисперсия данных в таблице 2 равны $X = 0,1709$ и $2S = 0,1749$ соответственно. Таким образом, $\hat{\tau}$ и $\hat{A}$ рассчитываются как:

$$\hat{\tau} = \frac{0.1709}{0.1749 - 0.1709} = 43.725 \quad \text{и} \quad \hat{a} = \frac{(0.1709)^2}{0.1749 - 0.1709} = 7.473$$

Для расчета коэффициентов премий необходимо определить коэффициент премий для начального класса. Все предприятия платят одинаковую сумму премий (2%) в соответствии с существующей системой. Соответственно, в исследовании коэффициент премий для начального

класса принят равным 2%. В таблице 3 приведены коэффициенты премий BMS, полученные по формуле чистых премий.

Таблица 3: Коэффициенты премий (%) при уровнях аварийности BMS (k)

		Уровни аварийности (k)					
Год (t)	0	2,00					
	1	1,96	2,22	2,48	2,74	3,26	3,53
	2	1,91	2,17	2,42	2,68	3,19	3,45
	3	1,87	2,12	2,37	2,62	3,12	3,37
	4	1,83	2,08	2,32	2,57	3,06	3,30
	5	1,79	2,03	2,28	2,76	3,00	3,24

Например, если уровень аварийности данного предприятия, начиная с начального класса, равен 0, то коэффициент премии, который оно должно выплатить во второй год, рассчитывается следующим образом:

$$P'_2(0) = (1 + \alpha) \times \frac{\tau(a+k)}{a(\tau+t)} = 2 \times \frac{43.725}{7.473} \times \frac{7.473+0}{43.725+1} = 1.96$$

В BMS предприятия исходят из определенного начального класса, который может изменяться в зависимости от числа несчастных случаев за год. С увеличением числа несчастных случаев коэффициенты премий возрастают, а в противном случае они снижаются. В настоящем исследовании предлагается 12 классов, что соответствует количеству классов, используемых SSI до 2013 года при классификации предприятий по категориям риска. Новые коэффициенты премий для каждого класса определяются с использованием таблицы 3, приведенной ниже в таблице 4:

Таблица 4: Новые коэффициенты премиальных (%) в разбивке по классам

Класс										0	1	2
Коэффициент премиальности	,79	,83	,87	,91	,96	,00	,22	,48	,74	,00	,26	,53

Как показано в таблице 4, предприятия начинают с 6-го класса и сохраняют текущий коэффициент премии (2%). В будущем класс предприятия будет изменяться в зависимости от уровня аварийности, и премия будет рассчитываться с учетом нового класса.

После определения количества классов в BMS следующим шагом является определение правил перехода между ними. В данном исследовании правило переходов между классами определяется следующим образом:

Текущий класс	Уровень аварийности						
	0	1	2	3	4	5	6
1	1	2	3	4	5	6	7
2	2	3	4	5	6	7	8
3	3	4	5	6	7	8	9
4	4	5	6	7	8	9	10
5	5	6	7	8	9	10	11

6	6	7	8	9	10	11	12
7	7	8	9	10	11	12	12
8	8	9	10	11	12	12	12
9	9	10	11	12	12	12	12
10	10	11	12	12	12	12	12
11	11	12	12	12	12	12	12
12	12	12	12	12	12	12	12

1. Если уровень аварийности данного предприятия равен 0, то его класс уменьшается на один уровень.

Если уровень аварийности на предприятии увеличивается, то его класс также увеличивается. Например, если уровень аварийности на предприятии 6-го класса составляет 2, то его новый класс будет 8 (6+2). В противном случае, если уровень аварийности на предприятии 6-го класса равен 0, то его новый класс будет 5 (6-1). Однако следует отметить, что максимальный класс составляет 12 из 12 возможных. В таблице 5 показаны правила переходов между классами.

Таблица 5: Матрица переходов между классами

Матрица переходов. Если распределение уровней аварийности соответствует пуассоновскому, то матрица переходов вычисляется следующим образом:

$$P = \begin{pmatrix} 0.84291 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00070 & 0.00003 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00070 & 0.00003 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00070 & 0.00003 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.0007 & 0.00003 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00070 & 0.00003 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00070 & 0.00003 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00070 & 0.00003 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00070 & 0.00003 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01231 & 0.00073 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.14405 & 0.01304 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0 & 0.15709 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0.84291 & 0.15709 \end{pmatrix}$$

Допустим, начальный момент времени $(t = 0)$ соответствует 2011 году. Значение 0,84291 в пересечении первой строки и первого столбца обозначает вероятность оставаться в том же классе для данного бизнеса при переходе с 2011 по 2012 год, и вычисляется следующим образом:

$$P\{Y_1 = 1 | Y_0 = 1\} = f(0 | \lambda) = P(X = 0 | \lambda) = \frac{e^{-\lambda} \lambda^0}{0!} = 0.84291$$

Аналогично, значение 0,14405 в пересечении первой строки и второго столбца означает вероятность перехода из первого класса во второй класс для данного бизнеса в период с 2011 по 2012 год. С использованием этой матрицы определяются вероятности переходов между классами по годам, которые могут быть использованы для оценки премиального дохода Социального Страхового Института (SSI) до тех пор, пока система не достигнет устойчивого состояния. Предполагается, что в системе не происходит включения или исключения. Установление устойчивого состояния ожидается через 45 лет. Другими словами, распределение числа

предприятий, вероятно, стабилизируется примерно через 45 лет. Для расчета вероятностей стационарного состояния использовался программный модуль Маркова WINQSB. Вероятности стационарного состояния для всех классов представлены в таблице 6.

Таблица 6: Распределение предприятий по классам, когда система находится в устойчивом состоянии

класс	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2
	.7973	.1486	.0400	.0104	.0027	.0027	.0002	.0000	.0000	.0000	.0000	.0000	.0000

В таблице 6 отражается, что примерно 80% предприятий принадлежат к первому классу, 15% - ко второму, 4% - к третьему, а 1% - к четвертому классу, остальные отнесены к остальным классам.

На первом этапе, который начинается с 2011 года, прогнозируются распределения предприятий по классам и премиальные доходы на пяти, десяти, тридцати и сорока пятилетние перспективы (см. Таблица 7). Это требует оценки распределения предприятий по классам на протяжении указанных периодов. Для этого необходимо рассчитать изменения в распределении предприятий по классам в течение указанных лет. Например, чтобы определить распределение предприятий по классам к 2016 году, начиная с исходного распределения вектора, его необходимо умножить на матрицу перехода за пять лет. Поскольку все предприятия начинают с шестого класса, первоначальное распределение предприятий по классам выглядит следующим образом:

$$P\{Y_1 = 1 | Y_0 = 6\} = f(0 | \lambda) = P(X = 0 | \lambda) = \frac{e^{-\lambda} \lambda^0}{0!} = 0.84291$$

Распределение предприятий по классам после умножения вектора на матрицу перехода за пять лет отображено в столбце 2016 года в Таблице 7. Там также представлены данные о распределении на протяжении 10, 30 и 45 лет.

Таблица 7: Распределение предприятий по классам и премиальному доходу на перспективные годы

Класс	Годы			
	2016	2021	2041	2056
1	75,367	156,816	167,512	167,531
2	77,281	40,219	31,226	31,223
3	6,604	10,086	8,147	8,411
4	33,394	8,408	2,201	2,196
5	5,659	2,546	576	573
6	8,087	1,857	151	150
7	1,970	658	40	39
8	1,241	342	11	10
9	358	125	3	3
10	130	50	1	1
11	37	17	0	0
12	10	6	0	0

Премиальный доход (миллиард турецких лир)	65,5	63,7	63,2	63,2

Из анализа таблицы 7 становится понятно, что с течением времени предприятия переходят в более безопасные категории, вероятно, из-за снижения производственных несчастных случаев. Важно также учитывать влияние страховых взносов на Страховое Социальное Обеспечение (SSI) и экономику Турции в целом. Для оценки ожидаемого дохода SSI используются данные о годовом и дневном доходе от страховых взносов, умноженные на соответствующие коэффициенты из таблицы 4, и далее на количество предприятий из таблицы 7. Например, к 2016 году ожидается, что этот доход составит 65,5 млрд турецких лир, в то время как существующая система с фиксированным коэффициентом премии в 2% могла бы принести больше - 70,2 млрд турецких лир. В долгосрочной перспективе доходы SSI уменьшаются, но использование Системы Мониторинга Безопасности (BMS) предположительно снизит число несчастных случаев и, следовательно, страховые взносы предприятий и расходы SSI.

BMS определяет коэффициенты премий на основе производственных несчастных случаев. В настоящее время в Турции предприятия платят фиксированный коэффициент в размере 2%, но предлагается использовать систему поощрений и наказаний на основе недавних происшествий на шахтах. В данном исследовании рассматривается BMS в турецком контексте с предложением использовать коэффициенты премий от 1,79% до 3,53%. Это должно привести к уменьшению дохода SSI, так как большинство предприятий окажется в менее рискованных категориях, что способствует экономическому росту.

Для повышения эффективности BMS необходимо аккуратно собирать данные. SSI должен разработать эффективный механизм наблюдения в реальном времени совместно с Министерством труда и социальной защиты. Также можно ввести дополнительные наказания для предприятий, учитывая пособия по нетрудоспособности и пенсии, связанные с несчастными случаями на производстве, для ускорения возвращения к работе и снижения тяжести последствий.

Прогнозируется, что предприятиям потребуется около 45 лет для достижения устойчивого состояния. Для ускорения этого процесса можно изменить коэффициенты премий так, чтобы разница между категориями увеличилась. Это поможет распределить коэффициенты премий шире и ускорить достижение устойчивости.

Хотя в данном исследовании не учитываются различные типы производственных несчастных случаев, BMS может быть легко адаптирован.

* В статье представлены результаты научных исследований, полученные в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан, ИРН - BR11965728-ОТ-22 в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда МТСЗН РК.

Список использованных источников

- 1 Андреони, Д. (1986). Издержки несчастных случаев на производстве и болезней. Женева: МОТ.
- 2 Миллер, Т. и Гэлбрейт М. (1995). Оценка затрат, связанных с производственным травматизмом в Соединенные Штаты. Анализ и предотвращение несчастных случаев; 27 (6): 741-747.
- 3 Руководитель, Л. и Харкорт, М. (1998). Прямые и косвенные издержки производственного травматизма и болезни в Новой Зеландии. АзиатскоТихоокеанский журнал людских ресурсов; 36 (2): 46-58.
- 4 Ханзоде, В.В., Майти, Дж. и Рэй, П.К. (2012). Производственный травматизм и несчастные случаи Исследование: всесторонний обзор. Наука о безопасности; 50: 1355-1367.
- 5 МОТ (Международная организация труда). (2014). Производственный травматизм, имеется от:

<http://www.ilo.org/ilostat> Доступ к нему открыт 11 мая 2023 года.

6 Министерство труда и социального обеспечения. (2013). Имеющаяся статистика труда от: <http://www.csgb.gov.tr/csgbPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/csgb/> файлы/статистика/Трудовая жизнь-2013 Доступ 29 апреля 2023 г.

7 Совет по охране труда и гигиене труда. (2014). В 2014 году погибло не менее 1886 рабочих он проиграл. Доступно по адресу: <http://www.guvenlicalisma.org/icerik/haber/dosyalar/2014.pdf> Доступ к нему открыт 13 июля 2023 г.

8 Свобода. (2014). Если есть недостатки, штраф большой. Доступно по адресу: <http://www.svoboda.com.tr/ekonomi/27238613.asp> Доступ к нему состоялся 20 сентября 2023 года

9 Сторона. (2014). Вместо безаварийной работы приходит вознаграждение, а за несчастный случай - отягчающее наказание. Доступный от: <http://www.taraf.com.tr/haber-kazasiz-is-yerine-odul-kazaya-agirlastirilmiscezageliyor-163636> Доступ к нему состоялся 12 сентября 2014 года

10 Енисафак. (2014). Передача вознаграждений и наказаний в сфере охраны труда. Доступно по адресу: <http://www.yenisafak.com.tr/ekonomi/isguvenliginde-odul-ve-ceza-devri-684583> Доступ к нему состоялся 13 сентября 2023 года

11 Система социального обеспечения. (2014). Доступно по адресу: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/ru/английский/social_security_system Доступ открыт 03 октября 2023 г.

12 Официальный Закон от 20.06.2012 № 6331 "О гигиене и безопасности труда" от 20.06.2012 г.

13 В Законе о социальном страховании и общем медицинском страховании, а также в некоторых законах Закон о внесении изменений № 6385 от 10.01.2013 г. является официальным

14 Еврогип. (2004). Затраты и финансирование профессиональных заболеваний в Европе. Париж: Eurogip.

15 Лемер, Ж. (1976). Водитель против компании: оптимальное поведение страхователя. Скандинавский актуарный журнал: 209-219.

References

1 Andreoni, D. (1986). Izderzhki neschastnyh sluchaev na proizvodstve i boleznej. ZHeneva: MOT.

2 Miller, T. i Gelbrejt M. (1995). Ocenka zatrat, svyazannyh s proizvodstvennym travmatizmom v Soedinennye SHtaty. Analiz i predotvrashchenie neschastnyh sluchaev; 27 (6): 741-747.

3 Rukovoditel', L. i Harkort, M. (1998). Pryamye i kosvennye izderzhki proizvodstvennogo travmatizma i bolezni v Novej Zelandii. AziatskoTihookeanskij zhurnal lyudskih resursov; 36 (2): 46-58.

4 Hanzode, V.V., Majti, Dzh. i Rej, P.K. (2012). Proizvodstvennyj travmatizm i neschastnye sluchai Issledovanie: vsestoronnij obzor. Nauka o bezopasnosti; 50: 1355-1367.

5 MOT (Mezhdunarodnaya organizaciya truda). (2014). Proizvodstvennyj travmatizm, imeetsya ot: <http://www.ilo.org/ilostat> Dostup k nemu otkryt 11 maya 2023 goda.

6 Ministerstvo truda i social'nogo obespecheniya. (2013). Imeyushchayasya statistika truda ot: <http://www.csgb.gov.tr/csgbPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/csgb/> fajly/statistika/Trudovaya zhizn'-2013 Dostup 29 aprelya 2023 g.

7 Sovet po ohrane truda i gigiene truda. (2014). V 2014 godu pogiblo ne menea 1886 rabochih on proigral. Dostupno po adresu: <http://www.guvenlicalisma.org/icerik/haber/dosyalar/2014.pdf> Dostup k nemu otkryt 13 iyulya 2023 g.

8 Svoboda. (2014). Esli est' nedostatki, shtraf bol'shoj. Dostupno po adresu: <http://www.svoboda.com.tr/ekonomi/27238613.asp> Dostup k nemu sostoyalsya 20 sentyabrya 2023 goda

9 Storona. (2014). Vmesto bezavariyjnoj raboty prihodit voznagrashdenie, a za neschastnyj sluchaj

- otyagchayushchee nakazanie. Dostupnyj ot: <http://www.taraf.com.tr/haber-kazasiz-is-yerine-odul-kazaya-agirlastirilmiscezageliyor-163636> Dostup k nemu sostoyalsya 12 sentyabrya 2014 goda

10 Enisafak. (2014). Peredacha voznagrazhdenij i nakazanij v sfere ohrany truda. Dostupno po adresu: <http://www.yenisafak.com.tr/ekonomi/isguvenliginde-odul-ve-ceza-devri-684583> Dostup k nemu sostoyalsya 13 sentyabrya 2023 goda

11 Sistema social'nogo obespecheniya. (2014). Dostupno po adresu: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/ru/anglijskij/social_security_system Dostup otkryt 03 oktyabrya 2023 g.

12 Oficial'nyj Zakon ot 20.06.2012 № 6331 "O gigiene i bezopasnosti truda" ot 20.06.2012 g.

13 V Zakone o social'nom strahovanii i obshchem medicinskom strahovanii, a takzhe v nekotoryh zakonah Zakon o vnesenii izmenenij № 6385 ot 10.01.2013 g. yavlyaetsya oficial'nyj

14 Evrogip. (2004). Zatraty i finansirovanie professional'nyh zabolevanij v Evrope. Parizh: Eurogip.

15 Lemer, ZH. (1976). Voditel' protiv kompanii: optimal'noe povedenie strahovatelya. Skandinavskij aktuarnyj zhurnal: 209-219.

ТҮРКИЯДА ӨНДІРІСТЕ ЖАРАҚАТТАНУДЫҢ АЛДЫН АЛУ

Б.Т. УАХИТОВА¹ , Ш.Т. АЙТИМОВА¹ , Б.АЛТУНКАЙНАК²

¹ Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан

² Гази университеті, Анкара, Турция

*E-mail: uakhitova_bt@mail.ru

Андатпа. Бұл зерттеу Түркиядағы өндірістегі жазатайым оқиғалардың санын азайту мақсатында Бонус-Малус (BMS) жүйесін ұсынады. Бұл жүйе жазатайым оқиғалардың санына байланысты әр сынып үшін белгілі бір сыйлықақы коэффициенті бар 12 сынып құрылымын ұсынады. BMS жұмыс принципі кәсіпорындағы қауіпсіздік деңгейіне байланысты сыйлықақы коэффициенттерін өзгертуге негізделген. Барлық кәсіпорындар 6-сыныптан бастап жүйеге кіреді, онда сыйлықақы коэффициенті 2% құрайды. Әр сынып үшін сыйлықақы коэффициенттерін есептеу Марков тізбектерін қолдана отырып жүзеге асырылатын күтілетін мән принципіне негізделген. Жүйе 45 жылдан кейін тұрақты күйге жетеді деп болжануда және кәсіпорындардың 5, 10, 20 және 45 жылдағы жазатайым оқиғалар санына бөлінуіне сәйкес әлеуметтік қамсыздандыру мекемесінің (SSI) премиум кірісінің өзгеруі зерттелуде.

Нәтижелер SSI премиум кірісі уақыт өте келе BMS енгізумен бірге төмендейтінін көрсетеді. Кәсіпорындар жазадан аулақ болуға және жазатайым оқиғалардың азаюына әкелетін еңбек қауіпсіздігін жақсарту шараларын қолдануға тырысуы мүмкін. Осылайша, негізгі қорытынды-бонус-Малус жүйесі өндірістегі жазатайым оқиғалардың қаупін азайтуға және кәсіпорындардағы жалпы қауіпсіздікті жақсартуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Бонус-малус жүйесі, математикалық модельдеу, статистикалық талдау, экономикалық салдары, болжау, жарақаттану.

OCCUPATIONAL INJURY PREVENTION IN TURKEY

Б.Т. УАХИТОВА¹ , Ш.Т. АЙТИМОВА¹ , Б.АЛТУНКАЙНАК²

¹ Republican Scientific Research Institute for Occupational Safety, Astana, Kazakhstan

² Gazi University, Ankara, Turkey

*E-mail: uakhitova_bt@mail.ru

Abstract. In this study, the Bonus-Malus system (BMS) is presented in order to reduce the number of industrial accidents in Turkey. This system offers a structure of 12 classes with a certain bonus coefficient for each class, which depends on the number of accidents. The principle of operation of BMS is based on changing the premium coefficients depending on the level of security at the enterprise. All enterprises join the system from the 6th grade, where the premium ratio is 2%. The calculation of the premium coefficients for each class is based on the principle of expected value, which is implemented using

Markov chains. It is predicted that the system will reach a stable state in 45 years, and changes in the premium income of the Social Security Institution (SSI) are being investigated in accordance with the distribution of enterprises by the number of accidents over 5, 10, 20 and 45 years.

The results show that SSI's premium income will decrease over time along with the introduction of BMS. It is likely that enterprises will seek to avoid punishment and apply measures to improve occupational safety, which will lead to a decrease in the number of accidents. Thus, the key conclusion is that the Bonus-Malus system has the potential to reduce the risk of accidents at work and improve overall safety at enterprises.

Keywords: Bonus-malus system, mathematical modeling, statistical analysis, economic consequences, forecasting, injuries.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ЭФФЕКТ ОТ ПРИМЕНЕНИЯ СУХОГО УПЛОТНЕНИЯ ДЛЯ ДВИГАТЕЛЕЙ ВНУТРЕННЕГО СГОРАНИЯ

А.К. КАУКАРОВ¹ , Г.Б. БАКЫТ² , В.В. ГРАЧЕВ³ , М.Т. ТУРЕХАНОВ¹

¹Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актюбе, Казахстан,

²Академии логистики и транспорта, г. Алматы, Казахстан,

³Петербургский государственный университет путей сообщения Императора Александра I

E-mail: altynbek-79@mail.ru

Аннотация: В данной статье приводится краткая информация о новой конструкции сухого уплотнения поршня в цилиндре и результаты экспериментального исследования этой конструкции. Получено, что ресурс составляет более 3 тысячи часов. По сути, примерно такой же ресурс имеет стандартное уплотнение. Но в работе стандартного уплотнения и разработанного сухого уплотнения имеются различия. Сухое уплотнение на протяжении всего ресурса обеспечивает плотность и изменения технико-экономических показателей двигателя по причине работы уплотнения поршня не должно происходить. Следует отметить, что в настоящей работе выполнен первый этап освоения конструкции сухого уплотнения. Далее рассчитывается экономический эффект от применения сухого уплотнения. Сначала определены годовые эксплуатационные расходы по статьям, связанным с цилиндро-поршневой группой двигателя. Полная годовая экономия составит 74 518 тенге в год. С учетом оплат услуг на СТО годовая экономия может составить 100 – 150 тысяч тенге в год. Рассмотрение технических результатов и экономического эффекта применения сухого уплотнения поршня в цилиндре показывает, что по этим показателям разработанная конструкция уплотнения имеет большие перспективы.

Ключевые слова: сухое уплотнение, экономический эффект, двигатель нового поколения, компрессионные кольца.

Выполненные исследования по оценке надежности и работоспособности разработанного уплотнения, позволяют сделать оценку эффективности. Такая оценка производилась на основании накопленной в этой области информации [1-12].

Для оценки эффективности некоторые термины в этой области на протяжении ряда лет становления технических наук претерпел изменение и уточнения [13].

Рассмотрим конкретно узел уплотнения поршня в цилиндре. Традиционное уплотнение при помощи С-образных упругих колец известно. Не будем рассматривать возможность их поломки, т.е. будем считать их надежными. Каковы у них работоспособность и ресурс? Компрессия в цилиндрах двигателя начинает снижаться после первых сотен часов наработки двигателя. За 500 мотор-часов компрессия снизилась с 1 МПа до 0,5 МПа, т.е. на 50 %. По этой причине изменяется и технико-экономические показатели двигателя. В частности, эксплуатационный расход топлива за те же 500 мотор-часов на испытываемом двигателе (частота 2400 мин⁻¹) возрос с 47 до 54 кг/ч, т.е. на 15%. Учитывая, что экономический ресурс двигателя определен равным 3000 мотор-часов, можно видеть, что цилиндро-поршневая группа сохранила за этот период работоспособность, но при существенном изменении техникоэкономических показателей двигателя.

Следовательно, работоспособность надо также рассматривать с двух позиций. Первая – вообще обеспечивать работу машины, либо обеспечивать работоспособность при сохранении высоких технико-экономических показателей.

Такой факт, даже в отношении компрессионных колец, известен. Так, в спортивной практике мотоспорта [14], чтобы поддержать мощность двигателя на предельно высоком уровне, поршневые кольца нередко заменяют перед каждым заездом на соревнованиях, обеспечивая их приработку в течении нескольких часов на тренировочных заездах. Таким образом, в данном случае работоспособность рассматривается с позиции поддержания высоких показателей, ограничив ресурс до нескольких мотор-часов. Для транспортной техники общего назначения такой подход оказывается неприменимым, так как экономически он будет не оправдан, требуя большой ремонтной базы [2, 3] и больших затрат на частые ремонты двигателей.

Разработанная конструкция уплотнения поршня основана на другом принципе. При наличии износа полукольца сдвигаются, сохраняя плотное прилегание к зеркалу цилиндра. При этом за счет скользящего контакта параллельных плоскостей в замках полуколец не происходит нарушения газоплотности соединения. При появлении износа на стенке гильзы полукольца притираются к поверхности, т.е. в этом случае также не ожидается нарушения газоплотности. Для снижения интенсивности изнашивания и уменьшения сопротивления трению кольца имеют графитовый пояс. По существу, износ может быть на величину глубины проточки до полного изнашивания графитового пояса и даже более этого.

Поскольку глубина проточки для выполнения графитового пояса составляет 3 мм, предельный износ может составлять такую величину.

Оценка ресурса работы уплотнительного элемента производится аналогично оценке работы подшипников скольжения с внедрением во вкладыши графита [15-18].

Получены экспериментальные данные по ресурсу сухого уплотнения. Получено, что ресурс составляет более 3 тыс. часов. По сути примерно такой же ресурс имеет стандартное уплотнение. Но в работе стандартного уплотнения и разработанного сухого уплотнения имеются различия. Обычное уплотнение по мере наработки мотор-часов постоянно снижает свои качественные показатели и технико-экономические показатели двигателя (компрессия, крутящий момент, эффективная мощность, удельный и эксплуатационный расход топлива) синхронно с изменением зазора компрессионного верхнего кольца изменяются в худшую сторону. Рассматриваемое сухое уплотнение сохраняет плотность на всем протяжении работы вплоть до достижения предельного износа. Так, за период планового ресурса 3000 мотор-часов двигатель со стандартной цилиндропоршневой группой увеличивает эксплуатационный расход в 1,5-2 раза.

Сухое уплотнение на протяжении всего ресурса обеспечивает плотность и изменения технико-экономических показателей двигателя по причине работы уплотнения поршня не должно происходить. Следует отметить, что в настоящей работе выполнен первый этап освоения конструкции сухого уплотнения. Более полные показатели его работы могут быть получены при конструировании двигателя, в котором предусмотрено применение сухого уплотнения и детального проведения испытаний на полноразмерном двигателе на стенде, а затем в полигонных и дорожных условиях [19, 20].

Экономический эффект от применения сухого уплотнения складывается из нескольких составляющих. Последовательно рассмотрим их в расчете на один двигатель мощностью 100 кВт для легкового автомобиля, используемого владельцем для ежедневной поездки на работу.

Сначала определим годовые эксплуатационные расходы по статьям, связанным с цилиндропоршневой группой двигателя.

Средний суточный пробег автомобиля в развитых странах составляет округленно 50 км/сут [21]. При эксплуатации автомобиля 300 суток в год (200- 220 рабочих дней и поездки в выходные дни) средний годовой пробег автомобиля будет равным $50 \text{ км} \times 300 \text{ сут} = 15\,000 \text{ км/год}$. Такая величина годового пробега используется во многих подобных расчетах.

При средней скорости автомобиля в городе 50 км/ч двигатель в год работает $15\,000 \text{ км/год} / 50 \text{ км/ч} = 300 \text{ ч/год}$.

Удельный расход топлива (паспортное значение) сегодня составляет 300 г/кВт.ч [22]. Если предположить, что двигатель имеет мощность 100 кВт, и работает в среднем с нагрузкой 50%, готовый расход топлива составит $100 \text{ кВт} \times 0,3 \text{ кг/кВтч} \times 300 \text{ ч.} \times 0,5 = 4500 \text{ кг/г} \times 0,8 \text{ кг/л} = 3600 \text{ л/год}$.

За счет износа компрессионных колец эксплуатационный расход топлива возрастает, как минимум, на 20%. Следовательно, фактический расход топлива составит

$3600 \text{ л/год} \times 1,2 = 4320 \text{ л/год}$.

Перерасход топлива будет иметь величину

$4320 \text{ л/год} - 3600 \text{ л/год} = 720 \text{ л/год}$.

При применении сухого уплотнения с самоустанавливающимися компрессионными кольцами показатели двигателя будут стабильными и этот перерасход будет представлять собой экономию на топливе, т.е. он равен

$$720 \text{ л/год} \times 100 \text{ тенге/л} = 72\,000 \text{ тенге/год.}$$

Вторая статья расходов будет за счет исключения угара масла. По нормативам и техническим условиям [23, 24] угар масла (нормируемый) составляет 0,2% от расхода топлива. Следовательно, за год потребуется добавок масла для компенсации угара в количестве

$$4320 \text{ л/год} \times 0,002 = 8,84 \text{ л/год.}$$

При стоимости моторного масла 200 тенге/л расходы на покрытие угара составят 8,84 л/год $\times$ 200 тенге/л = 1768 тенге/год.

По техническим условиям [23] замена масла должна производиться через 15 000 км, т.е. ежегодно. В двигателе рассматриваемой мощности 5 л. масла. Затраты на масло составят 5 л $\times$ 200 тенге/л = 1000 тенге/год.

При применении сухого уплотнения масло в картере работает без воздействия на него высокой температуры и не загрязняется продуктами сгорания. Поэтому его замена может проводиться по типу замены масла в коробках скоростей, т.е. через 60-80 тыс. км пробега [23]. Следовательно, замена масла в картере при сухой цилиндро-поршневой группе будет производиться один раз в

$$(60\,000 \dots 80\,000) \text{ км/год} / 15\,000 \text{ км/год} = 4 \dots 5 \text{ лет.}$$

Расход на замену масла сократится, как минимум, в четыре раза, т.е. будет 1000 тенге/год / 4 = 250 тенге/год.

Следовательно, годовая экономия на замену масла будет 1000 тенге/год – 250 тенге/год = 750 тенге/год.

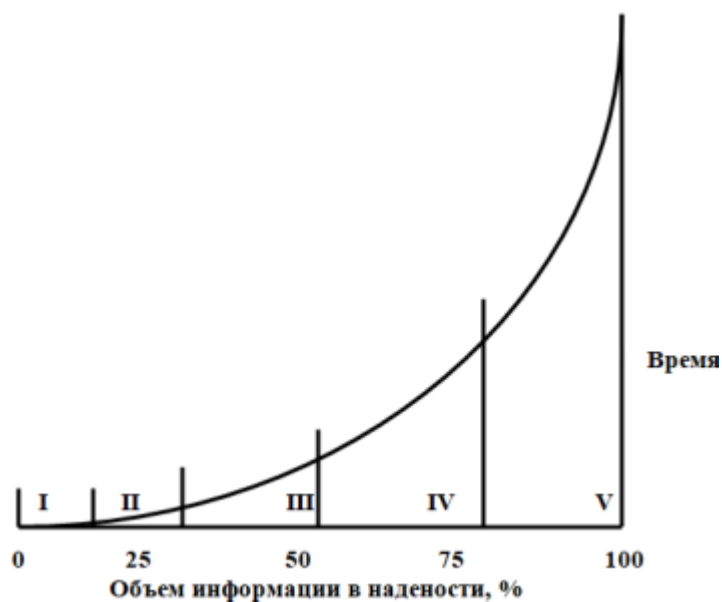
Годовая экономия на ремонт составит 30 000 тенге/год – 5 000 тенге/год = 25 000 тенге/год.

Таким образом, общая годовая экономия составит:

- от экономии топлива – 72 000 тенге/год;
- от исключения угара масла – 1768 тенге/год;
- от сокращения потребления масла – 750 тенге/год;

Полная годовая экономия составит 74 518 тенге в год. С учетом оплат услуг на СТО годовая экономия может составить 100 – 150 тыс. тенге в год.

Здесь необходимо отметить, что приведенная экономия рассчитана, во-первых, весьма ориентировочно. Во-вторых, она не может быть реализована на эксплуатируемых сегодня автомобилях и двигателях, так как предусматривает то, что сухая цилиндро-поршневая группа будет применена на двигателе нового поколения с кинематическим механизмом, не создающим на поршень боковых сил. С этой точки зрения экономический эффект, возможно, целесообразнее оценивать по накоплению информации для создания двигателя нового поколения. Накопление информации растет по степенной зависимости от этапов освоения техники нового уровня [20] (рисунок 1).

I – разработка проекта нового изделия; II – конструирование; III – стендовые испытания и доводка; IV - испытание установочной серии; V – эксплуатация серийного изделия

Рисунок 1 - Изменение объема информации о надежности конструкции на разных стадиях освоения производства изделия.

Но при этом существует обратная связь. Чтобы приступить к проекту нового изделия, и, тем более, к его конструированию, требуется иметь апробированную информацию о надежности узлов и элементов, которые предполагается заложить в конструкцию. Но получение такой информации требует также затрат средств. И чем более надежная информация получена на предварительном этапе создания техники нового поколения, тем меньшие затраты будут при ее доводке. К сожалению, в конкретных денежных единицах такой эффект трудно оценить.

С этой точки зрения приведенная оценка экономического эффекта остается необходимой. Чтобы приступить к проектированию двигателя нового поколения, закладывая в него конструкцию сухого уплотнения, требуется апробированные данные, хотя бы на стендовом уровне. Но чтобы выполнить такую работу, нужны также веские, хотя и предварительные основания. Эти основания и представляют собой приведенную выше экономическую оценку.

По мере освоения сухого уплотнения они будут уточняться количественно, но качественное подтверждение перспективности сухого уплотнения останется.

Рассмотрение технических результатов и экономического эффекта применения сухого уплотнения поршня в цилиндре показывает, что по этим показателям разработанная конструкция уплотнения имеет большие перспективы. Она обеспечивает стабильные показатели двигателя за счет самоустановки компрессионных колец. Возможен существенный экономический эффект за счет экономии топлива, масла, снижения затрат на ремонт. Но наибольшее значение имеет то, что разработка сухого уплотнения цилиндро-поршневой группы является логическим шагом в создании двигателя нового поколения. Двигателестроение стоит перед проблемой перехода на новый качественный уровень, уже сделаны заметные шаги в этом направлении. Разработанное уплотнение является еще одним шагом на пути создания двигателей нового поколения.

Список использованных источников

1. Гурвин И.Б. и др. О расчете износостойкости деталей кривошипношатунного механизма двигателей. //Автомобильная промышленность. Москва, 1972, №2. С.9-10.

2. Алифанов А.Л. Потребность в ремонтных комплексах для автомобилей.// Автомобильная промышленность, Москва, 1997, №12. С. 20-22.
3. Малышев Г.А. Основные проблемы авторемонтного производства.//Автомобильная промышленность, Москва, 1973, №7. С.40—42.
4. Шадричев В.А. Основы технологии автомобилестроения и ремонта автомобилей. Л. Машиностроение, 1976.- 560 с.
5. Методы повышения долговечности деталей машин. Под редакцией В.Н. Ткачева. М. Машиностроение, 1971.-277 с.
6. Погорелов И.П., Чистяков М.Л. Ремонт тракторов. М. Сельхозгиз, 1960. – 460 с.
7. Базовский И. Надежность, теория и практика. М. Мир, 1965. – 249 с.
8. Ждановский Н.С., Николаенко В.Н. Надежность и долговечность авторакторных двигателей. Л. Колос, 1974. – 223 с.
9. Решетов Д.Н. Работоспособность и надежность деталей машин. М. Высшая школа. 1974. – 254 с.
10. Гладков О.В., Лукинский В.С. и др. Определение эксплуатационной надежности автомобилей в опорных автотракторных предприятиях. Л. Колос, 1976. – 48 с.
11. Гурвин И.Б., Сыркин П.Э. Эксплуатационная надежность автомобильных двигателей. М. Транспорт, 1984. – 234 с.
12. Лукинский В.С., Зайцев Е.И. Прогнозирование надежности автомобилей. Л. Политехника, 1991. – 227 с.
13. Кугель Р.В. Долговечность автомобилей. М. МАШГИЗ,1961, 412 с.
14. Бекман В.В. Гоночные мотоциклы. Л. Машиностроение, 1975. 288 с.
15. Давлетов Ж.К., Куанышев М.К., Надиров Н.К., Некрасов В.Г. Исследование и совершенствование подшипников скольжения двигателей внутреннего сгорания.//Вестник Казахской академии транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева, Алматы, 2007. №1. С 84-99.
16. Некрасов В.Г., Куанышев М.К., Надиров Н.К. Совершенствование подшипников скольжения дизельных двигателей привода буровых установок, промысловых электростанций и автомобильных нефтевозов.// Нефть и газ, Алматы, 2007, № 1. С.67-75.
17. Некрасов В.Г., Куанышев М.К. Исследование и решение проблем подшипников скольжения ДВС // Материалы международной конференции «Образование и наука – созданию конкурентноспособного Казахстана». 20 апреля 2007 г. КазАТК им. М. Тынышпаева, Актобе, 2007. С.302-306.
18. Некрасов В.Г. , Куанышев М.К., Надиров Н.К. Исследование и совершенствование подшипников скольжения двигателей внутреннего сгорания.// Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. Алматы, 2007. №4. С. 54-56.
19. Кугель Р.В. О натуральных испытаниях долговечности деталей и агрегатов машин. М. Машиностроение, 1970, 83 с.
20. Испытание на надежность машин и их элементов. М. Машиностроение, 1982. 181 с.
21. Мани Л. Транспорт, энергетика и будущее. Перевод с английского. М. Мир, 1987. - 160 с.
22. Григорьев М.А., Желтяков В.Т., Тер-Мкртчян Г.Г., Терехин А.Н. Современные автомобильные двигатели и их перспективы. // Автомобильная промышленность, 1996, №7. С. 9-16.
23. Химики автолюбителям. Под редакцией А.Я. Малкина. Л. Химия, 1991. - 319 с.
24. Васильева Л.С. Автомобильные эксплуатационные материалы. М. Транспорт, 1986. – 279 с.

References

1. Gurvin I.B. i dr. O raschete iznosostojkosti detalej krivoshipnoshatunnogo mekhanizma dvigatelej.//Avtomobil'naya promyshlennost'. Moskva, 1972, №2. S.9-10.
2. Alifanov A.L. Potrebnost' v remontnyh kompleksah dlya avtomobilej.// Avtomobil'naya promyshlennost', Moskva, 1997, №12. S. 20-22.
3. Malyshev G.A. Osnovnye problemy avtoremontnogo proizvodstva.//Avtomobil'naya promyshlennost', Moskva, 1973, №7. S.40—42.
4. SHadrichev V.A. Osnovy tekhnologii avtomobilstroeniya i remonta avtomobilej. L. Mashinostroenie, 1976.- 560 s.
5. Metody povysheniya dolgovechnosti detalej mashin. Pod redakciej V.N. Tkacheva. M. Mashinostroenie, 1971.-277 s.
6. Pogorelov I.P., CHistyakov M.L. Remont traktorov. M. Sel'hozgiz, 1960. – 460 s.
7. Bazovskij I. Nadezhnost', teoriya i praktika. M. Mir, 1965. – 249 s.
8. ZHDanovskij N.S., Nikolaenko V.N. Nadezhnost' i dolgovechnost' avtoraktornyh dvigatelej. L. Kolos, 1974. – 223 s.
9. Reshetov D.N. Rabotosposobnost' i nadezhnost' detalej mashin. M. Vysshaya shkola. 1974. – 254 s.
10. Gladkov O.V., Lukinskij V.S. i dr. Opredelenie ekspluatacionnoj nadezhnosti avtomobilej v opornyh avtotraktornyh predpriyatiyah. L. Kolos, 1976. – 48 s.
11. Gurvin I.B., Syrkin P.E. Ekspluatacionnaya nadezhnost' avtomobil'nyh dvigatelej. M. Transport, 1984. – 234 s.
12. Lukinskij V.S., Zajcev E.I. Prognozirovanie nadezhnosti avtomobilej. L. Politehnika, 1991. – 227 s.
13. Kugel' R.V. Dolgovechnost' avtomobilej. M. MASHGIZ,1961, 412 s.
14. Bekman V.V. Gonochnye motocikly. L. Mashinostroenie, 1975. 288 s.
15. Davletov ZH.K., Kuanyshhev M.K., Nadirov N.K., Nekrasov V.G. Issledovanie i sovershenstvovanie podshipnikov skol'zheniya dvigatelej vnutrennego sgoraniya.//Vestnik Kazahskoj akademii transporta i kommunikacij im. M. Tynyshpaeva, Almaty, 2007. №1. S 84-99.
16. Nekrasov V.G., Kuanyshhev M.K., Nadirov N.K. Sovershenstvovanie podshipnikov skol'zheniya dizel'nyh dvigatelej privoda burovyh ustanovok, promyslovyh elektrostancij i avtomobil'nyh neftevozov.// Neft' i gaz, Almaty, 2007, № 1. S.67-75.
17. Nekrasov V.G., Kuanyshhev M.K. Issledovanie i reshenie problem podshipnikov skol'zheniya DVS // Materialy mezhdunarodnoj konferencii «Obrazovanie i nauka – sozdaniyu konkurentnosposobnogo Kazahstana». 20 aprelya 2007 g. KazATK im. M. Tynyshpaeva, Aktobe, 2007. S.302-306.
18. Nekrasov V.G. , Kuanyshhev M.K., Nadirov N.K. Issledovanie i sovershenstvovanie podshipnikov skol'zheniya dvigatelej vnutrennego sgoraniya.// Vestnik sel'skohozyajstvennoj nauki Kazahstana. Almaty, 2007. №4. S. 54-56.
19. Kugel' R.V. O naturnyh ispytaniyah dolgovechnosti detalej i agregatov mashin. M. Mashinostroenie, 1970, 83 s.
20. Ispytanie na nadezhnost' mashin i ih elementov. M. Mashinostroenie, 1982. 181 s.
21. Mani L. Transport, energetika i budushchee. Perevod s anglijskogo. M. Mir, 1987. - 160 s.
22. Grigor'ev M.A., ZHelyakov V.T., Ter-Mkrtich'yan G.G., Terekhin A.N. Sovremennye avtomobil'nye dvigateli i ih perspektivy. // Avtomobil'naya promyshlennost', 1996, №7. S. 9-16.
23. Himiki avtolyubatelyam. Pod redakciej A.YA. Malkina. L. Himiya, 1991. - 319 s.
24. Vasil'eva L.S. Avtomobil'nye ekspluatacionnye materialy. M. Transport, 1986. – 279 s.

ІШТЕН ЖАНУ ҚОЗҒАЛТҚЫШТАРЫ ҮШІН ҚҰРҒАҚ ТЫҒЫЗДАҒЫШТЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘСЕРІ

А.К. КАУКАРОВ^{1*} , Г.Б. БАКЫТ² , В.В. ГРАЧЕВ³ , М.Т. ТУРЕХАНОВ¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Логистика және көлік академиясы, г. Алматы, Қазақстан

³Император Александр I атындағы Петербург мемлекеттік байланыс жолдары университеті, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы

*E-mail: altynbek-79@mail.ru

Андатпа: Бұл мақалада цилиндрдегі құрғақ поршеньді тығыздағыштың жаңа конституциясы және осы конструкцияны эксперименттік зерттеу нәтижелері туралы қысқаша ақпарат берілген. Ресурсы 3 мың сағаттан астам уақытты құрайтыны анықталған. Негізінде, стандартты тығыздағышпен шамамен бірдей ресурсқа ие. Бірақ стандартты тығыздағыш пен құрғақ тығыздағыштың жұмысында айырмашылықтар бар. Құрғақ тығыздағыш бүкіл ресурста тығыздықты қамтамасыз етеді және поршеньді тығыздау жұмысына байланысты қозғалтқыштың техникалық-экономикалық көрсеткіштерінің өзгеруі болмауы керек. Айта кету керек, бұл жұмыста құрғақ тығыздағыш конструкциясын дамытудың бірінші кезеңі орындалды. Әрі қарай, құрғақ тығыздағышты қолданудың экономикалық әсері есептелді. Алдымен қозғалтқыштың цилиндр-поршень тобына қатысты баптар бойынша жылдық пайдалану шығындары анықталды. Толық жылдық үнемдеу жылына 74 518 теңгені құрайды. ТҚКС қызметтеріне ақы төлеуді ескере отырып, жылдық үнемдеу жылына 100 – 150 мың теңгені құрауы мүмкін. Цилиндрде құрғақ поршеньді тығыздағышты қолданудың техникалық нәтижелері мен экономикалық әсерін қарастыру осы көрсеткіштер бойынша ұсынылған тығыздағыш конструкциясының перспективасы жоғары екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: құрғақ тығыздағыш, экономикалық әсер, жаңа заман қозғалтқышы, компрессиялық сақиналар.

THE ECONOMIC EFFECT OF USING A DRY SEAL FOR INTERNAL COMBUSTION ENGINES

А.К. КАУКАРОВ^{1*} , Г.Б. БАКЫТ² , В.В. ГРАЧЕВ³ , М.Т. ТУРЕХАНОВ¹

¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

²Academy of logistics and transport, Almaty, Kazakhstan

³St. Petersburg State University of communication roads named after Emperor Alexander I, Sankt-Peterburg, Russian Federation

*E-mail: altynbek-79@mail.ru

Annotation. This article provides brief information about the new design of the dry piston seal in the cylinder and the results of an experimental study of this design. It was found that the resource is more than 3 thousand hours. In fact, the standard seal has about the same resource. But there are differences in the operation of the standard seal and the developed dry seal. A dry seal throughout the entire service life ensures density and changes in the technical and economic indicators of the engine due to the operation of the piston seal should not occur. It should be noted that in this work, the first stage of mastering the

dry seal design has been completed. Next, the economic effect of using a dry seal is calculated. First, the annual operating costs for items related to the cylinder-piston group of the engine are determined. The total annual savings will amount to 74,518 tenge per year. Taking into account the payments for services at the service station, the annual savings can amount to 100-150 thousand tenge per year. Consideration of the technical results and the economic effect of using a dry piston seal in the cylinder shows that according to these indicators, the developed seal design has great prospects.

Keywords: dry seal, economic effect, new generation engine, compression rings.

LANDSCAPE ARCHITECTURE AND MEDICAL GARDENS OF MEDICAL INSTITUTIONS.

S.A.QODIROVA* , L. SH. RAKHIMOV , SH.U.AXMEDOV ,

Tashkent Architecture and Civil Engineering University Explanation, Tashkent, Uzbekistan

*E-mail: hdshj@frotliejournals.com

Annotation: This article is about research and proposals for the development of landscape architecture, which is one of the important problems facing the world community today, which greatly contributes to the reduction of damage to the environment, ecology, and people's health, on the example of the territory of medical institutions. will be The landscape architecture and medical gardens of medical institutions, their place and importance, and the use of gardens with flowers, fruits and ornamental trees in the hospital area, with water, stones and natural elements are discussed. In addition to the internal structure of the building, the environment of the building should be perfectly designed, that is, the main goal is to make every patient and their relatives feel good in the garden and recover faster.

Key words: medical buildings, style, history, landscape, garden, tree, bush, flowers, area, stress, view, medical gardens, functional basis, landscape, form, functional zones.

Introduction: In the territory of Uzbekistan, treatment centers similar to medical associations have existed since ancient times and developed step by step. As a result of the development of the medical field, increased requirements, and the creation of new building materials (reinforced concrete), different relations, problems and different views have arisen in each period and place. One of the most important and urgent problems facing the world's population in the last quarter of the 20th century and the beginning of the 21st century is the issue of preserving the ecology of buildings and the environment.

"Landscape architecture" was first coined 150 years ago in England after the 1850s in connection with the problems of creating a national park in the United States. In Uzbekistan, the science of landscape architecture was formed and is developing mainly during the years of independence. In order to fully understand the development of landscape architecture, it is important to understand the meaning of the term, what landscape architects do, and the field's place in the wider world of architecture. Architects, as you know, are not only engaged in building buildings and structures, creating cities, but also in the architecture of open spatial environments and their organization. These include streets, squares, flower gardens, avenues, beaches, parks within microdistricts, squares, boulevards, special parks, pleasure gardens, national parks, boulevards, wonderful gardens and historical landscapes. The main goal of landscape architecture is the compositional artistic, architectural and landscape formation of such an environment of open spaces with the help of natural landscape.

The purpose of the articles: — to form an architectural landscape in modern health facilities, to improve the skills of architects in landscape design and to give them the ability to design it practically.

The main tasks of the article: 1. To introduce and teach the entire world experience in garden art to architects designing medical institutions; 2. Along with solving the landscape of medical institutions, discover and implement the ways of effective use of the garden in the way of medicine:

Main part: Today, the issue of public health protection in our country occupies an important place in our state policy. In recent years, there have been many changes in the field of health care. Modern centers of specialized medical institutions, established as a product of reforms in the centers of almost all regions of our country, have been providing high-quality medical services to the population. Along with the architectural spatial solutions of medical institutions, the correct organization of environmentally friendly landscape features remains relevant. Today's hospitals should be flexible, not allow rapid aging of the building, and not have a negative impact on the environment. it is desirable to solve along with the necessary problems. Creating hospitals that can provide medical services to people without harming nature is one of the most urgent problems of today. The hospital is a second home for inpatients, environmental psychology does not have a negative effect on patients, does not increase stress and

anxiety, and on the contrary, perceives a clear sky and light, perceives the effects of color and sound with aromas. should be able to provide that.

Designing simple and functional pathways that provide clarity in the landscape solution, are visually well-defined and easily understood, ensures that patients and visitors avoid discomfort. Giving preference to natural light, natural plants, creating a powerful, desirable atmosphere is an additional, important support aimed at increasing the patient's mental security and confidence in life. For example, the color green has been shown to be very effective in distracting the patient from thinking about his condition. arousing the desire for tranquility and relief from the state of impaired health: precisely for this reason, its presence became decisive in the therapeutic experience.

Figure 1. Spandau Hospital. Address: Spandau Hospital address: Stadtrandstraße 555, 13589 Berlin, Germany

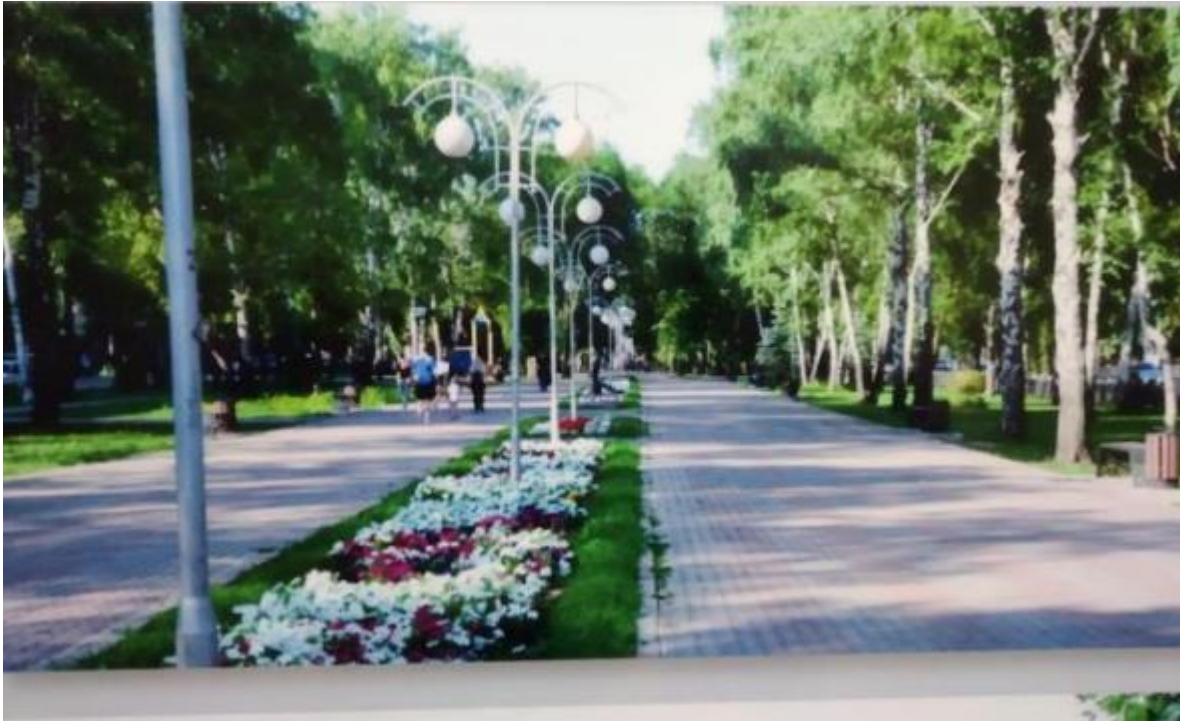
The aesthetic quality of the landscape helps people to relax and become less stressed, to get rid of the miserable, harsh environment "inside" and "outside". At the same time, the building landscape acts as an acoustic barrier around the building, absorbing smoke and mitigating summer temperatures. therefore, its presence became crucial in the therapeutic experience. Helps to find a good psycho-physical condition and well-being. In addition, it is desirable to design medical gardens, i.e. areas for growing medicinal herbs, in the hospital area. They significantly improve people's sense of well-being, reduce stress and promote faster recovery. Areas around hospitals are generally seen by the public as places removed from the city, isolated from the social environment, accessible only in emergencies or out of necessity. However, this psychological perception of their remoteness and separation can be mitigated today by more hospitable approaches to their content and design. As a result of the new, holistic approach to medicine, which aims to eliminate the fear of patients that can prevent them from receiving medical treatment, the hospital today is seen as a more relaxed, comfortable and stress-free environment. With the increasing importance of the physical environment for the health and safety of patients and staff, hospital outdoor spaces, especially in scenic and more green areas, are being considered as effective additions. This means that the indoor and outdoor spaces of hospitals are crucial to the physical, psychological and social recovery and well-being of patients. Appropriately designed active and passive hospital landscapes improve the health of patients, and close interaction with nature reduces stress.

Research shows that rehabilitation structures and procedures increase patients' physical endurance and physical well-being. Interaction with the natural environment has a positive effect on patients' sense of well-being, which in turn has a positive effect on their physical health. Theoretical and practical studies have been conducted that show the positive effects of interaction with nature on blood pressure, cholesterol levels and stress reduction. A study by Robert Ulrich found that patients who recovered from surgeries were discharged earlier, took less pain medication, and nurses had rooms with windows facing

nature rather than facing brick walls. patients in similar rooms were evaluated less negatively than

Everyone, regardless of age or illness, needs recreation and social support; participation in social activities can also be the only means of sharing family and community interactions and similar experiences for people with physical disabilities. Patients with strong social support networks generally experience less stress and better health than isolated patients, as well as better recovery and survival rates in a variety of settings. Social support improves immune function and mood and is a good support for healing. Psychological benefits Green spaces between buildings, primarily used for waiting and eating, connect the architecture with walkways; however, they can be expensive to maintain.

Figure 2. Garden. 2 pictures: from the diploma work of Isakhojayev Akbarkhoja Rustamhoja's son.

The natural environment in healthcare facilities contributes to social integration by providing spaces for social interaction and support; evidence shows that they significantly improve access to social care for patients, families and staff. The courtyards occupy an important place in the complex of hospital buildings due to their proximity to the dining area. They are used more by visitors and patients and should be large enough to prevent overcrowding if they are easily visible. Courtyards can include landscaped tree-shaded areas, water features, flower beds, and movable seating. These open spaces, usually paved and furnished, should allow easy access for wheelchairs, walkers, and canes. They must include the shade of flowering trees or evergreens, and at least one quarter of the trees must be above the specified minimum size. The plaza should have shaded seating areas decorated with plants, colorful shrubs and ground cover, and possibly a water feature. Because these areas are mostly paved, landscaping and gardening maintenance costs are low.

Figure 3. Boston Children's Hospital Rooftop Healing Garden

Rooftop gardens are visually appealing, allowing patients to look out of their rooms and enjoy a comfortable view of grass, paving stones, benches and people. The achievements of landscape architecture are that people know the garden exists and can find, enter and use its space. The garden should have private spaces that cannot be seen from the window and a variety of spaces for users to feel free to choose; If users are also consulted in the design of the garden, this will also increase their sense of control. All or some of the five senses can be selected as focal stimuli in the construction of the garden.

Figure 4. Architecture Norway _ Kronstad Psychiatric Centre, Bergen

A local psychiatric hospital opens its roof gardens and courtyards to include the general public.

Minimizing Gardens: Gardens should be designed to minimize negative factors such as urban noise, smoke and artificial lighting in favor of natural light and sounds. Gardens They are a practical and sustainable way to regulate the amount and speed of water flow, because they hold 65-85% of the rainwater that falls on them in summer, and 30-35% of precipitation in winter. Rooftop gardens provide significant energy savings that cover the costs of construction, structures, waterproofing and landscape maintenance in time; They also reduce the environmental impact of the healthcare facility.

Serving as a safe and meditative environment for healing and wellness, gardens date back to the Middle Ages and have traditionally been a feature of hospitals, hospices, rehabilitation centers, and nursing homes. A wide range of activities related to healing gardens can be passive or active: looking out the window at the garden, sitting, reading, eating, doing paperwork or relaxing in the garden, praying and meditating, walking to a preferred location, gardening, exercise and sports, children's games. Gardens can help relieve stress, alleviate physical symptoms, and increase the sense of well-being of

hospital staff and patients.

Have an abundance of green materials and areas: the patients' sense of wellbeing is enhanced by soft landscapes, so the plant material should be dominant and the least puppet: trees, shrubs and flowers in the garden should be about 70%, with 30% on sidewalks and squares.

Encourage exercise: Designs should provide easy access and independence, and stress-reducing structural elements such as walkways and children's play areas to encourage exercise for patients provide positive distraction. Stress levels have been shown to decrease when patients are surrounded by plants, flowers, and water features, as well as gardening In the Child and Adolescent Mental Health Unit at Great Ormond Street Hospital, growing vegetables has been seen to have therapeutic value for young people with eating disorders; and as mentioned above, the flower and cutting gardens at the Bow Center in London are being used for horticultural therapy is designed with a central hub to help focus and relax as part of the healing process. It is a place for quiet reflection, removed from distractions and personal belongings, that is, not visible from other interior spaces. Meditation gardens are designed as such and purposefully, and their layout is usually simple and minimalistic, incorporating symbols such as the circle to represent life, the square to represent order, or the Celtic knot to represent travel. They usually have a lawn and/or a focal point to encourage meditation, usually a comfortable seating area with a water feature. Plants should be provided with cool colors such as purples, blues and greens rather than bright, warm or contrasting colors.

Some health care facilities that are economically and geographically limited have a small, enclosed garden that is visible but not accessible. Such gardens are relatively inexpensive to maintain, providing some green space, flowers, and perhaps a water feature. In this variation on the view garden, the green area can be access from the corridor or the waiting room as it has limited space and seats. Its remains a quiet area that does not disturb the privacy of nearby rooms or offices, provides a comfortable view for people waiting or passing by on the sidewalk. The main disadvantage is that people who use the space may feel a lack of privacy because they can be watched by others.

If herbs, fruit plants, and vegetables are grown in an easily accessible space along with common plantings, a healing garden can grow to a new dimension. This "food garden" should be simple and balanced, but designed in a repeating pattern with meandering paths separating public and private spaces. Plants prefer annuals to perennials; and the garden may contain many and varied plants, for example, Nasturtium flowers are beautiful.

Figure 4. Boston Children's Hospital Healing Garden

Healthcare environments should be designed to take into account patients' psychological as well as physical needs, disabilities and length of stay. Long-term inpatients or outpatients have more varied requirements than short-term patients, and their holistic treatment is enhanced by access to gardens, protected open spaces, shared social spaces and study resource areas.

Figure 5. Boston Children's Hospital Healing Garden

In addition, patients undergoing different types of treatment can use these areas for different purposes: for example, orthopedic patients need to use walking aids in parks; facilities for the elderly may need handrails and more shaded areas; physical therapy patients may need to tend to plants at different heights; and psychiatric patients may need "memory markers" and planted areas that reduce the risk of injury. Placing a landscape map at the entrance to the building area will help people find their way. The main entrance should logically be accessed via the most direct route and there should be no stairs leading to the outdoor space. Landscaping, artwork, and detailing can emphasize key entry points and create a sense of place, and benches should be available for people arriving or waiting to sit. Entrances must be wide enough to accommodate people with special mobility requirements. Large hospital or medical complexes should be organized within a clear circulation hierarchy: main roads, shopping streets, neighborhood streets and service avenues. Each of them, as well as intersections and addresses, should be indicated by a consistent system of spatial signs. This circulation within the medical facility should be independent of public highways and public and private areas should be separate, preferably with patient reception and outdoor recreation areas in the private area. Traffic should be organized in such a way that people and ambulances can directly access emergency vehicles.

Small walkways should be at least 1.4 m wide, with drainage that quickly gets rid of rainwater. One-way traffic lanes should be at least 1.5 m wide to ensure a turning circle for a wheelchair; the width of two-way traffic routes should be at least 2.1 m. If curbs are raised, there is a tripping hazard; handrails or barriers and wheelchair barriers prevent people from falling over changes in surface or entering uneven ground next to roads and paved areas. In the garden, clear connections with various facilities and direct directions are important. Right-angled corners in roads should be avoided and slopes should be designed as follows: the slope of the road should not exceed 5% (ie 6.1 m long by 30.48 cm high); cross slopes should not exceed 2% (30.48 cm rise in a length of 15.24 m). If the slope exceeds 1/20, there should be a support fence to prevent sliding. Road surfaces must be solid, smooth and level and provide traction; they should reflect the context, the "softer" materials used in informal settings. The pavement surface must be smooth enough for the use of wheelchairs and gurneys. Different materials have different pros and cons: concrete is suitable, but expensive; asphalt absorbs and releases heat, and in summer it can be very hot; crushed granite may be suitable for wheelchairs but not for crutch users. Recently developed rubberized materials are strong enough to support wheelchairs and also absorb the force of falls.

Hearing water running in a fountain or seeing fish in a pond or sunlight reflecting on water may be meaningful to the patient; in particular, the sound of running water can mask other noises that negatively affect the therapeutic value of the space. Such sights and sounds create sensory centers for garden spaces that appeal to all ages and abilities. There should be water, near the garden plot and on the paved area to prevent mudding. The knob should be 61-91cm above the ground, hand grips (not round hose handles) and attachment connectors should be used. Soaker hoses and mulch can reduce a garden's water needs. "Foaming" fountains may be suitable as they are tactile and use shallow water, causing fewer health and safety issues. The main purpose of lighting is to increase safety and security. Outdoor lighting deters

thieves or vandals; lights on stairs, walkways or approaches increase safety from intruders and help prevent accidental falls. Parking lots, access and service roads, as well as secluded or dark areas should be clearly marked and illuminated; Bollards or fences are usually used for this. Lighting along the pedestrian route should be installed at a height where faces are visible and recognizable, and any entrances, intersections or hazards such as changes in road level should be indicated by beacons.

An additional therapeutic benefit of night lighting is that it allows safe use of the space at night and a view of the garden from a closed room. Summary: The following conclusions and suggestions were made as a result of the conducted research and data analysis:

1. The foreign experience of the organization of medical institutions is considered to be the main direction in the design of hospitals. This allows hospital planners and designers to make decisions that are most appropriate and beneficial for a given building site. In Britain, France and Australia). The principles of designing hospitals in foreign countries are different from those in our country. Our main focus is sample design. In the structure and planning of hospitals and other medical institutions, it allows to reflect the main trends in the development of treatment and prevention services for the population, as well as the level of development of medical science and technology, the requirements of industrial and urban planning in the construction of buildings and structures, corresponding to the tasks of the health care system in a certain period.

2. The main rooms of medical institutions should be ventilated with direct natural lighting and sliding windows (automatic or manual opening of the rooms in the working areas with the help of a lever), and the outdoor landscape should show a beautiful view from the window. In rooms where people constantly gather, ventilation should be carried out through the corridor or side rooms.

3. A comprehensive study of urban planning requirements for the design and construction of hospital centers in the conditions of Uzbekistan was carried out. Taking into account all the requirements, sanitary and hygienic measures should create such an external environment in the hospital area, which should help the patient to be treated successfully and recover quickly. The main factors of the environment (climate, microclimate) surrounding us are temperature, sun radiation, humidity, air movement, ionization. A favorable combination of these factors creates the necessary comfort for the patient, as well as helps him feel better in general and at the same time recover. In the general framework of large-scale rehabilitation activities in settlements, special attention should be paid to the territory of the hospital. When developing the master plan of the hospital, the attention of the architect-designer should be focused on such an architectural-compositional solution that it is necessary to create optimal conditions for the implementation of all the above-mentioned activities. Although herbs have been used in health care for centuries, modern medicine has neglected their therapeutic value since the early 20th century. However, in recent years there has been a resurgence of interest in the healing contribution provided by outdoor garden environments in health care settings. The hours spent in the hospital can be stressful for patients, staff and visitors, and going out to the garden can help you avoid those feelings. Green spaces outside hospitals are now considered both useful and necessary, and specialist gardens are now designed to meet the needs of specific patient groups such as children, cancer patients, rehabilitation, burn patients, the elderly and Alzheimer's patients. As a result of research, it is possible to understand more deeply that all creatures on earth live, grow, and grow in harmony with nature. So together with all residential and public buildings, if necessary, more attention should be paid to the landscape of hospital buildings. It is necessary to take into account the climatic conditions of each region. At the same time, it is desirable to provide a perfect landscape solution using natural plants that grow in this area.

References

1. Zakirov Sh.S. Fundamentals of landscape science. - T.: University, 1994.
2. Zakirov Sh.S. Anthropogenic and applied landscape science. - T.: University, 1998.
3. Zakirov Sh.S. Natural geography of small areas. - T.: University, 1999.
4. Akhmedov SH.U. Diploma work. "Multidisciplinary hospital complex for the city of Kogon" -

T.: University, 2019.

5. Akhmedov SH.U. Diploma work. "Improving the architectural-structural solutions of children's medical institutions for the city of Tashkent" - T.: University, 2023.
6. Garnizonenko T.S. Handbook of contemporary landscape design. Rostov-onDon, 2005.
7. Gorokhov V.A. Gorodskoe zelenoe stroitelstvo. - M.: 1991.
8. Dormidontova V.V. The history of sadovo-parkovykh styley. — M.: Architecture, 2004.
9. ASUralov LAAdilova. Landscape architecture. Tashkent, 2014
10. [http:// www.Landstyle.ru](http://www.Landstyle.ru) sad@sad.ru
11. [http:// www.sadtorg.ru](http://www.sadtorg.ru) www-uznature-uz.htv
12. [www. Gardener.ru](http://www.Gardener.ru) www.
13. <http://landscape design.ru>
14. [http://en. wikipedia.org/wiki/Garden-of-Cosmic-Spucalation](http://en.wikipedia.org/wiki/Garden-of-Cosmic-Spucalation)
15. <http://alldayplus.ru/design-art-photo/arch/3467-garden-of-cosmic-spucalationproizvedenie-landshaftnogo-dizayna-charlza-dzhenksa>.
16. <http://www.etoday.ru/2012/2014/the-garden-of-cosmic-spucalati.php>

Список литературы

1. Закиров Ш.С. Основы ландшафтоведения. - Т.: Университет, 1994.
2. Закиров Ш.С. Антропогенное и прикладное ландшафтоведение. - Т.: Университет, 1998.
3. Закиров Ш.С. Естественная география малых территорий. - Т.: Университет, 1999.
4. Ахмедов Ш.У. Дипломная работа. "Многопрофильный больничный комплекс для города Когон" - Т.: Университет, 2019.
5. Ахмедов Ш.У. Дипломная работа. "Совершенствование архитектурно-конструктивных решений детских медицинских учреждений для города Ташкента" - Т.: Университет, 2023.
6. Гарнизоненко Т.С. Справочник по современному ландшафтному дизайну. Ростов-на-Дону, 2005.
7. Горохов В.А. Городское зеленое строительство. - М.: 1991.
8. Дормидонтова В.В. История садово-парковых стилей. — М.: Архитектура, 2004.
9. Асурала Лаадилова. Ландшафтная архитектура. Ташкент, 2014
10. [http:// www.Landstyle.ru](http://www.Landstyle.ru) sad@sad.ru
11. [http:// www.sadtorg.ru](http://www.sadtorg.ru) www-uznature-uz.htv
12. [www. Gardener.ru](http://www.Gardener.ru) www.
13. <http://landscape design.ru>
14. [http://en. wikipedia.org/wiki/Garden-of-Cosmic-Spucalation](http://en.wikipedia.org/wiki/Garden-of-Cosmic-Spucalation)
15. <http://alldayplus.ru/design-art-photo/arch/3467-garden-of-cosmic-spucalationproizvedenie-landshaftnogo-dizayna-charlza-dzhenksa>.
16. <http://www.etoday.ru/2012/2014/the-garden-of-cosmic-spucalati.php>

ЛАНДШАФТНАЯ АРХИТЕКТУРА И ЛЕЧЕБНЫЕ САДЫ МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ.

С.А.КОДИРОВА* , Л. Ш. РАХИМОВ , Ш.У.АХМЕДОВ

Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент, Узбекистан

*E-mail: hdshj@frotliejournals.com

Аннотация: Данная статья посвящена исследованиям и предложениям по развитию ландшафтной архитектуры, которая является одной из важных проблем, стоящих сегодня перед

мировым сообществом, которая в значительной степени способствует снижению ущерба окружающей среде, экологичности и здоровью людей, на примере территории медицинских учреждений. будут рассмотрены ландшафтная архитектура и лечебные сады медицинских учреждений, их место и значение, а также использование садов с цветами, фруктовыми и декоративными деревьями на территории больницы, с водой, камнями и природными элементами. В дополнение к внутренней структуре здания, окружающая среда здания должна быть идеально спроектирована, то есть главная цель - сделать так, чтобы каждый пациент и его родственники чувствовали себя хорошо в саду и быстрее выздоравливали.

Ключевые слова: медицинские здания, стиль, история, ландшафт, сад, дерево, кустарник, цветы, территория, стресс, вид, медицинские сады, функциональная основа, ландшафт, форма, функциональные зоны.

ЛАНДШАФТТЫҚ СӘУЛЕТ ЖӘНЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРДІҢ ЕМДІК БАҚТАРЫ

С.А.КОДИРОВА* , Л. Ш. РАХИМОВ , Ш.У.АХМЕДОВ

Ташкент сәулет-құрылыс университеті, Ташкент, Өзбекістан

*E-mail: hdshj@frotliejournals.com

Андатпа: Бұл мақала денсаулық сақтау мекемелерінің аумағы мысалында қоршаған ортаға, экологиялық таза және адам денсаулығына зиянды азайтуға айтарлықтай ықпал ететін әлемдік қауымдастықтың алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі болып табылатын Ландшафттық сәулет өнерін дамыту бойынша зерттеулер мен ұсыныстарға арналған. медициналық мекемелердің ландшафттық сәулеті мен емдік бақтары, олардың орны мен маңызы, сондай-ақ аурухана аумағында гүлдері, жеміс-жидек және сәндік ағаштары бар, суы, тастары және табиғи элементтері бар бақтарды пайдалану қарастырылады. Ғимараттың ішкі құрылымынан басқа, ғимараттың қоршаған ортасы тамаша жобалануы керек, яғни басты мақсат - әрбір пациент пен оның туыстары бақшада жақсы сезініп, тезірек сауығып кетуі.

Түйін сөздер: медициналық ғимараттар, стиль, тарих, ландшафт, БАҚ, ағаш, бұта, гүлдер, аумақ, стресс, түр, медициналық бақтар, функционалдық негіз, ландшафт, пішін, функционалдық аймақтар.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПОДХОДЫ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ОЧИСТНЫХ СООРУЖЕНИЙ НЕФТЕСОДЕРЖАЩИХ И ХИМИЧЕСКИ ЗАГРЯЗНЕННЫХ СТОКОВ НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ (НПЗ) И НЕФТЕХИМИЧЕСКИХ ЗАВОДОВ (НХЗ) ПРИ ОКАЗАНИИ ИНЖИНИРИНГОВЫХ УСЛУГ

А.В. ДЕРНОВИЧ , К.В. ВИШНЕВСКИЙ

Белорусский государственный технологический университет, г. Минск, Республика
Беларусь

E-mail: dernovichalex@mail.ru

Аннотация: Статья рассматривает острую проблему очистки производственных сточных вод на предприятиях нефтеперерабатывающей и нефтехимической отраслей. Существующие очистные сооружения, построенные в 60-80 годы XX века, не соответствуют современным требованиям из-за износа оборудования и изменения состава загрязняющих веществ. Эффективность очистки составляет 30-75%, что приводит к загрязнению окружающей среды и высокими затратами на восстановление экосистем. Решение проблемы требует коренной реконструкции технологий очистки, замены устаревшего оборудования и внедрения передовых научно-технических достижений. Инжиниринговые компании, специализирующиеся на инженерии окружающей среды, предлагают комплексные услуги по проектированию и реализации проектов «под ключ», включая материальные балансы, обследование водного хозяйства, разработку проектной документации, обработку осадков и шламов. Они помогают снизить затраты и гарантировать достижение параметров очистки. Инжиниринг также включает консультативные услуги, проектирование и контроль, что делает его важным элементом эффективного управления очистными сооружениями.

Ключевые слова: Очистка сточных вод, нефтеперерабатывающая отрасль, модернизация оборудования, инжиниринговые компании, экологическая безопасность, энергоэффективность, реконструкция очистных сооружений, управление проектами

В настоящее время перед нефтеперерабатывающей и нефтехимической отраслью остро стоит проблема очистки производственных сточных вод.

Основной причиной создавшегося положения - несоответствие эффективности очистки существующих очистных сооружений требованиям времени, так как часть сооружений выработало свой ресурс, часть сооружений находится в предаварийном состоянии (основная масса очистных сооружений построены в 60-80 годы 20 века). Большинство очистных сооружений не могут быть эффективными по объективной причине существенного изменения номенклатуры выпускаемой продукции предприятиями нефтеперерабатывающей и нефтехимической отраслей, что приводит к изменению степени загрязнения и состава загрязняющих веществ.

На действующих комплексах очистки нефтесодержащих и, как правило, солесодержащих промстоков НПЗ и НХЗ последовательно осуществляются многостадийные технологические процессы удаления загрязняющих веществ, которые ограничены рамками классической технологической схемой очистки, принятой и реализованной на нефтеперерабатывающих и нефтехимических заводах в 50-80 гг. XX века.

Реализованными технологическими схемами очистки промышленных стоков предприятий в полной мере не учтены особенности и состав стока для конкретного производителя.

Учитывая то, что техническое состояние значительной части зданий, сооружений и технологического оборудования систем очистки промышленных стоков за длительный период эксплуатации (более 50 лет) физически изношено и технологически не соответствует современным требованиям по эффективности очистки, при эксплуатации существующих очистных сооружений степень очистки стоков невелика, и колеблется в пределах 30-75% по

загрязняющим веществам. Эффективность очистки по солям, содержащим в стоках, не превышает 10%.

Это приводит к тому, что:

- поток очищенных на очистных сооружениях сточных вод, возвращаемый на повторное использование и подпитку блоков оборотного водоснабжения (БОВ), часто имеет превышения по качественным показателям (нефтепродукты, азот-аммоний, ХПК, общее солесодержание, сульфаты, хлориды и др.);

- поток очищенных вод на выпуске из очистных сооружений в поверхностные водоемы имеет превышения по содержанию нефтепродуктов, азоту-аммонийному, общему солесодержанию, сульфатам, нитритам, солям тяжелых металлов, таких как алюминий, цинк, железо.

- существующее отношение к очистке производственных стоков обходится очень дорого и природе, и предприятиям, из-за дороговизны восстановления локальных экосистем и высоких затрат на ремонт и реновацию технологического оборудования основных производств (усиленный износ).

По имеющимся данным большинство предприятий платят миллионные штрафы. Так называемые «очищенные стоки», прошедшие очистку на локальных очистных сооружениях заводов, практически всех нефтеперерабатывающих и нефтехимических предприятий принимаются на биологические очистные сооружения по повышенным тарифам/расценкам, в которых штрафы указаны в завуалированной форме.

Анализ работы существующих систем очистки стоков 1 и 2 промливневой систем канализации НПЗ и НХЗ указывает на причины, которые обуславливают недостаточную эффективность очистки сточных вод:

- существующие очистные сооружения не предназначены для доочистки солесодержащих сточных вод, образующихся в технологических процессах нефтепереработки предприятия;

- отсутствует локальная очистка сточных вод в составе технологических установок, допускается сброс стоков в общезаводские системы канализации, загрязненных специфическими веществами, затрудняющими или исключаящими очистку суммарного потока;

- в существующей технологической схеме большинства предприятий отсутствует оборудование и сооружения для глубокой очистки сточных вод, обработки осадков и шламов, а также установок по обеззараживанию потока очищенных вод, направляемых на повторное использование.

На основании вышеизложенного, можно констатировать, что решение данной проблемы, - это коренная реконструкция технологии и модернизация аппаратурной схемы очистки и утилизации промливневых сточных вод предприятий нефтеперерабатывающей и нефтехимической отраслей, замена устаревшего оборудования на современное, высокоэффективное с низким потреблением электроэнергии, работающее в автоматическом режиме.

Что в ближайшем будущем, делать с системами очистки на предприятиях? Как не ошибиться в выборе технологических и технических решений по реконструкции, модернизации, расширению? Помощь в этих вопросах могут оказать инжиниринговые компании, специализирующиеся на инженерии окружающей среды.

Инжиниринг определяют как совокупность интеллектуальных видов деятельности, имеющей своей конечной целью получение наилучших (оптимальных) результатов от капиталовложений или иных затрат, связанных с реализацией проектов различного назначения за счет наиболее рационального подбора и эффективного использования материальных, трудовых, технологических и финансовых ресурсов в их единстве и взаимосвязи, а также методов организации и управления, на основе передовых научно-технических достижений и с учетом конкретных условий и проектов [1].

Организации, специализирующиеся на инженерии окружающей среды, могут предложить комплекс консультативных услуг по выбору и обоснованию технологии очистки производственных стоков, проектно-изыскательские работы, строительно-монтажные, в том числе выполнения всего набора работ «ПОД КЛЮЧ». Работа «ПОД КЛЮЧ» - это когда генеральный подрядчик, полностью выполняющий инвестиционный проект и принимающий на себя все риски его осуществления с момента проектирования и до момента передачи готового объекта заказчику (включая выполнение гарантийных обязательств), по которым несет финансовую ответственность перед заказчиком. Твердая цена контракта включает все расходы, связанные со строительством, в том числе вознаграждение генерального подрядчика; контракт предусматривает твердую цену, фиксированный срок сдачи объекта в эксплуатацию, достижение основных технических параметров объекта и полную финансовую ответственность подрядчика за превышение/экономия сметной стоимости проекта [2].

Инжиниринговые компании могут предложить к разработке:

- материальные балансы по водопотреблению и водоотведению завода,
- провести обследование водного хозяйства и условий формирования сточных вод,
- оптимизацию систем оборотного водоснабжения и водоподготовки, так как, часто на практике проблема очистки производственного стока частично ликвидируется при правильной организации водоподготовки и оборотной системы водопотребления завода, - технико-экономические обоснования инвестиций (ТЭОИ),
- проектно-сметную документацию строительства новых, модернизации и реконструкции действующих очистных сооружений промышленных предприятий, нефте-, солесодержащих стоков, систем оборотного водоснабжения и водоподготовки,
- обработку осадков и избыточного ила,
- обработку и обеззараживание нефтесодержащих грунтов и шламов.

Качественно выполненный инжиниринговой компанией сравнительный анализ существующего положения и предлагаемых перспективных технологий очистки стоков поможет значительно снизить затраты при реализации проекта реконструкции или нового строительства очистных сооружений.

Для каждого клиента инжиниринговые компании выбирают стратегию действий. Выбранная совместно с заказчиком схема взаимодействия структурируется и персонифицируется, чтобы учесть все особенности исходного производственного стока и обеспечить гарантированное достижение параметров очистки для очищенных вод на выходе из очистных сооружений.

Инжиниринговый продукт «под ключ» сегодня как никогда востребован, в равной степени, как для крупных компаний, таких как ПАО «Сибур холдинг» РФ, или ПАО «Газпром нефть» РФ, ПАО «НК» «Роснефть» РФ - многопрофильное предприятие, так и для небольших организаций - производителей монопродукта.

Совместная работа с западноевропейскими компаниями, имеющими большой опыт в сфере технологии и науки, обеспечивает инжиниринговым компаниям возможность использования дополнительного потенциала партнера: инженеров и консультантов, которые оказывают поддержку в проектировании, планировании, управлении проектами, а также выполняют специфические консультативные работы.

Выбор западноевропейских партнеров сделан не случайно. Базовый нормативный документ при проектировании производственного водоснабжения, канализации и очистки сточных вод предприятий нефтеперерабатывающей промышленности РФ - ВУТП-97 [2] теряет свою актуальность, не отвечает нынешним требованиям, поэтому следует руководствоваться передовыми достижениями в области очистки производственных стоков, которые значимы в странах Западной Европы. При реализации проектов инжиниринговые компании работают гибко и выполняют принятые технические решения в полном соответствии с видением клиента,

разделяют с Заказчиком ответственность за окружающую среду в полной мере.

Опыт, накопленный западноевропейскими партнерами по управлению потоками информации, позволяет выполнять требования стандартов качества и обеспечивать сокращение сроков реализации инвестпроектов.

Клиенту предлагается интегрированная модель установок для очистки стоков и обработки воды. Начиная от консультационных услуг, через точный проект решения, строительство установок или доставку технологии, введение в действие объекта – до сервисного обслуживания после окончания контракта. В процессе выполнения работ, систематически ведется работа над оптимизацией и минимизацией инвестиционных расходов и затрат в период эксплуатации.

В некоторых проектах инжиниринговые компании организуют и обеспечивают финансирование из внешних источников, используются разнообразные механизмы сотрудничества государственных структур и предприятий частного бизнеса. Они дифференцируются в зависимости от объема передаваемых полномочий, инвестиционных обязательств сторон, принципов разделения рисков между партнерами, ответственности за проведение различных видов работ.

Как самостоятельный вид международных коммерческих операций, инжиниринг есть предоставление одной стороной (консультантом) другой стороне (заказчику) комплекса или отдельных видов инженерно-технических услуг, связанных с проектированием, строительством и вводом объекта в эксплуатацию, с разработкой новых технологических процессов на предприятии заказчика, усовершенствованием имеющихся производственных процессов вплоть до внедрения изделия в производство и даже сбыта продукции.

Предоставление на основе договора на инжиниринг полного комплекса услуг и поставок, необходимых для строительства нового объекта, называется «комплексным инжинирингом».

На рынке востребован также и «Консультативный инжиниринг», который связан, главным образом, с интеллектуальными услугами в целях проектирования объектов, разработки планов строительства и контроля за проведением работ.

Наиболее распространены следующие механизмы партнерства.

ВОТ (Build, Operate, Transfer - строительство - эксплуатация/ управление - передача). Этот механизм используется, главным образом, в концессиях. Инфраструктурный объект создается за счет концессионера, который после завершения строительства получает право эксплуатации сооруженного объекта в течение срока, достаточного для окупаемости вложенных средств. По его истечении объект передается Заказчику. Концессионер получает правомочие использования, но не владения объектом, собственником которого является государство.

ВООТ (Build, Own, Operate, Transfer - строительство - владение - эксплуатация/управление - передача). В этом случае частный партнер получает правомочие не только пользования, но и владения объектом в течение срока действия соглашения, после чего он передается Заказчику.

ВТО (Build, Transfer, Operate - строительство - передача - эксплуатация/управление). Этот механизм предполагает передачу объекта Заказчику сразу по завершении строительства. Затем он поступает в пользование частного партнера, но без перехода к нему права владения.

ВОО (Build, Own, Operate - строительство - владение - эксплуатация/управление). В этом случае созданный объект по истечении срока действия соглашения не передается Заказчику, а остается в распоряжении инвестора.

ВОМТ (Build, Operate, Maintain, Transfer - строительство - эксплуатация/управление - обслуживание - передача). Здесь акцент делается на ответственность частного партнера за содержание и текущий ремонт сооруженных им инфраструктурных объектов.

ДВООТ (Design, Build, Own, Operate, Transfer - проектирование - строительство - владение - эксплуатация/управление - передача). Особенность соглашений этого типа состоит в ответственности частного партнера не только за строительство инфраструктурного объекта, но и за его проектирование. В случае соглашений типа DBFO (Design, Build, Finance, Operate -

проектирование - строительство - финансирование - эксплуатация/управление) специально оговаривается его ответственность за финансирование строительства инфраструктурных объектов [4].

Часто практикуются «полный инжиниринг», включающий набор услуг (исследование целесообразности и осуществимости проекта, разработка рабочего проекта и подготовка условий проведения торгов на оборудование, оценка поступающих на торги предложений на поставку оборудования, подготовка условий для торгов на инженерно-строительные работы, оценка предложений по инженерно-строительным работам, наблюдение за изготовлением оборудования, другие виды услуг). [5].

На практике часто сталкиваемся с отношением к очистным сооружениям производственных стоков как к побочным цехам и участкам. Иногда на стадии закупки основного технологического оборудования системы очистки ограничиваются, или вовсе исключаются, пуско-наладочные работы и обучение обслуживающего персонала. Даже современные, высокоэффективные очистные сооружения при отсутствии или некачественном проведении этапа пусконаладки превращаются в источник проблем, в трубу - через которую финансовые средства предприятий перетекают в карман водоканалов. Выправить ситуацию порой очень сложно и, главное, очень дорого. В стране отсутствует система пуско-наладки очистных сооружений. Халатное отношение обходится дорого и природе, и предприятиям. Исключить подобные ситуации в будущем призваны созданные инжиниринговые компании, специализирующиеся на инженерии окружающей среды.

В последнее время инжиниринговыми услугами планируют заниматься создаваемые производственно-сервисные центры ряда производственных компаний и холдингов РФ.

Производственно-сервисные центры НК анансируют выполнение комплекса инжиниринговых услуг:

- проектно-изыскательные работы для повышения эффективности операционной деятельности производств в области технологий, оборудования, промышленной безопасности, экологии, энергоэффективности, цифровизации, развития и применения технологии 3D-моделирования;
- научно-исследовательские работы с целью внедрения новых технологий на НПЗ и НХЗ;
- функции Генерального проектировщика;
- управления строительными проектами, включая организацию поставок МТО, строительно-монтажные, пуско-наладочные работы

Список литературы

- 1 Бизнес, коммерция, рынок: Словарь-справочник. – М.: Информпечать, 1993. – 320 с.
- 2 Справочник терминов и определений. – М.: ОАО РАО "ЕЭС России"
- 3 ВУТП-97 "Ведомственные указания по техническому проектированию производственного водоснабжения, канализации и очистки сточных вод предприятий нефтеперерабатывающей промышленности – ВУТП-97"
- 4 Дерябина М. Государственно-частное партнерство: теория и практика// Вопросы экономики. – 2008. – №8. – С. 61-77.
- 5 Ойхман Е.Г., Попов Э.В. Реинжиниринг бизнеса: Реинжиниринг организаций и информационные технологии. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 336 с.

References

- 1 Biznes, kommerciya, rynek: Slovar'-spravochnik. – M.: Informpechat', 1993. – 320 s.
- 2 Spravochnik terminov i opredelenij. – M.: OAO RAO "EES Rossii"
- 3 VUTP-97 "Vedomstvennye ukazaniya po tekhnicheskomu proektirovaniyu proizvodstvennogo vodosnabzheniya, kanalizacii i ochistki stochnyh vod predpriyatij neftepererabatyvayushchej

promyshlennosti – VUTP-97"

4 Deryabina M. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo: teoriya i praktika// Voprosy ekonomiki. – 2008. – №8. – С. 61-77.

5 Ojhma E.G., Popov E.V. Reinzhiniring biznesa: Reinzhiniring organizacij i informacionnye tekhnologii. – M.: Finansy i statistika, 1997. – 336 s.

CURRENT TRENDS AND APPROACHES TO THE DESIGN OF TREATMENT FACILITIES FOR OILY AND CHEMICALLY CONTAMINATED WASTEWATER FROM REFINERIES AND PETROCHEMICAL PLANTS (NHZ) WHEN PROVIDING ENGINEERING SERVICES

A.V. DERNOVICH* , K.V. VISHNEVSKII

Belarusian State Technological University, Minsk, Republic of Belarus

*E-mail: dernovichalex@mail.ru

Abstract: The article examines the acute problem of industrial wastewater treatment at enterprises of the oil refining and petrochemical industries. The existing sewage treatment plants, built in the 60-80 years of the XX century, do not meet modern requirements due to equipment wear and changes in the composition of pollutants. The cleaning efficiency is 30-75%, which leads to environmental pollution and high costs for ecosystem restoration. Solving the problem requires a radical reconstruction of cleaning technologies, replacement of outdated equipment and the introduction of advanced scientific and technical achievements. Engineering companies specializing in environmental engineering offer comprehensive services for the design and implementation of turnkey projects, including material balances, water management survey, development of project documentation, treatment of sediments and sludge. They help to reduce costs and ensure that the cleaning parameters are achieved. Engineering also includes consulting

Keywords: Wastewater treatment, oil refining industry, equipment modernization, engineering companies, environmental safety, energy efficiency, reconstruction of wastewater treatment plants, project management

ИНЖИНИРИНГТІК ҚЫЗМЕТТЕР КӨРСЕТУ КЕЗІНДЕ ҚҰРАМЫНДА МҰНАЙ БАР ЖӘНЕ ХИМИЯЛЫҚ ЛАСТАНҒАН МҰНАЙ ӨНДЕУ ЗАУЫТТАРЫНЫҢ (МӨЗ) ЖӘНЕ МҰНАЙ-ХИМИЯ ЗАУЫТТАРЫНЫҢ (МХЗ) АҒЫНДЫ СУЛАРЫН ТАЗАРТУ ҚҰРЫЛЫСТАРЫН ЖОБАЛАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

A.V. ДЕРНОВИЧ* , K.V. ВИШНЕВСКИЙ

Беларусь мемлекеттік технологиялық университеті, Минск қ., Беларусь Республикасы

*E-mail: dernovichalex@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада мұнай өңдеу және мұнай-химия өнеркәсібі кәсіпорындарындағы өнеркәсіптік ағынды суларды тазартудың өзекті мәселесі қарастырылған. 20-ғасырдың 60-80-жылдары салынған қолданыстағы тазарту құрылыстары жабдықтардың тозуы мен ластаушы заттардың құрамының өзгеруіне байланысты қазіргі талаптарға сай емес. Тазалау тиімділігі 30-75% құрайды, бұл қоршаған ортаның ластануына және экожүйені қалпына келтіруге жоғары шығындарға әкеледі. Мәселені шешу тазалау технологияларын түбегейлі қайта құруды, ескірген жабдықтарды ауыстыруды және озық ғылыми-техникалық жетістіктерді енгізуді талап етеді. Экологиялық инжинирингке маманданған инжинирингтік компаниялар материалдар баланстарын, суды зерттеуді, жобалық

құжаттаманы әзірлеуді, шлам мен шламды өңдеуді қоса алғанда, кілт тапсырылған жобаларды жобалау және жүзеге асыру бойынша кешенді қызметтерді ұсынады. Олар шығындарды азайтуға және тазалау параметрлеріне қол жеткізуге көмектеседі. Инжиниринг сонымен қатар кеңес беру қызметтерін, жобалау және қадағалауды қамтиды, бұл оны ағынды суларды тазарту қондырғыларын тиімді басқарудың маңызды элементі етеді.

Түйін сөздер: Сарқынды суларды тазарту, мұнай өңдеу өнеркәсібі, жабдықтарды жаңғырту, инжинирингтік компаниялар, экологиялық қауіпсіздік, энергия тиімділігі, тазарту құрылыстарын қайта құру, жобаларды басқару

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Авторларға арналған нұсқаулық

Мақаланы жариялауға жіберу үшін сайтқа тіркелу қажет. Барлық ғылыми мақалалар бұрын баспа және/немесе электронды түрде жарияланбаған үш тілде қабылданады: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. Жариялау үшін ұсынылған мақалалар қос жасырын рецензиялаудан өтеді. Пәндік салада тәжірибесі бар рецензенттер жұмысты 3-4 апта ішінде бағалайды. Авторлар рецензенттердің пікірлеріне 20 күн ішінде жауап беруі керек. Рецензиялау нәтижелері бойынша мақала авторға пысықтау үшін жіберілуі мүмкін. Редакцияның оның соңғы нұсқасын алған күні мақаланың келіп түскен күні болып есептеледі. Редакция мәтінге мақаланың мағынасын бұрмаламайтын редакциялық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады. Журналдың бір санында автор ең көп дегенде екі мақала жариялай алады, соның ішінде бірлескен авторлық. Әр түрлі оқу орындарының авторлары ^{1,2} санымен көрсетіледі.

Мақала өзінің ғылыми зерттеулерінің нәтижелері ұсынылуы және түпнұсқа мәтіннің кемінде 70% қамтуы тиіс. Барлық мақалалар «Turnitin» платформасында қайталау (плагиат) үшін тексеріледі. Мақаладағы мәліметтердің дұрыстығына автор / авторлар жауап береді. Техникалық және басқа да жосықсыз әдістердің көмегімен мәтіннің өзіндік ерекшелігін арттыру жариялаудан бас тартуға негіз бола алады.

Оң қорытынды алған әрбір мақалаға DOI (ДОИ) тағайындалады – журналдың мазмұнын және интернеттегі сілтемелерді бірегей және тұрақты онлайн сәйкестендіру үшін сандық нысан идентификаторы.

Мақаланы редакцияға жіберу автордың (авторлардың) «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамының, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы» журналындағы баспагерге мақаланы басып шығару құқығына келісімін білдіреді.

Мақалалар келесі бағыттар бойынша қабылданады: **"Педагогика", "Техникалық ғылымдар", "Физика-математика", "Жаратылыстану ғылымдары", "Металлургиялық процестер мен технологиялар", "География және геоэкология", "Тарих", "Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар", "Экономика және құқық".**

Журналдың бағыттары келесі бөлімдерге бөлінеді:

Физика-математика

Бөлімдер: 1. Математика. 2. Физика. 3. Информатика және ақпараттық технологиялар.

Педагогика

Бөлімдер: 1. Педагогика теориясы, әдіснамасы және тарихы. 2. Білім берудегі инновациялар және даму перспективалары. 3. Оқыту мен тәрбиелеудің заманауи технологиялары. 4. Психология мен арнайы педагогиканың өзекті мәселелері.

Жаратылыстану ғылымдары

Бөлімдер: 1. Химия және химиялық технология. 2. Биология.

Техникалық ғылымдар

Бөлімдер:

1. Тау-кен ісі. Тіршілік қауіпсіздігі. 2. Құрылыс және көлік. 3. Мұнай-газ ісі.

Металлургиялық процестер мен технологиялар

Бөлімдер:

1. Шойын және болат металлургиясы. 2. Ферроқорытпа металлургиясы. 3. Түсті металдар металлургиясы.

География және геоэкология

Бөлімдер: 1. Физикалық география және жер туралы ғылым. 2. Экономикалық, әлеуметтік және саяси география. 3. Геоэкология және қоршаған ортаны қорғау туралы ғылым. 4. Картография және ГАЖ 5. Рекреациялық география және туризм. 6. Географиялық және экологиялық білім беру.

Тарих

Бөлімдер:

1. Археология және этнология. 2. Отандық тарих. 3. Дүниежүзілік тарих

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар

Бөлімдер:

1. Филология. 2. Өнер, мәдениет және спорт. 3. Социология. 4. Философия

Экономика және құқық

Бөлімдер:

1. Экономика. 2. Құқық. 3. Құқықтану

Мақаланы беру мерзімі:

I квартал 10 ақпанға дейін;

II квартал 10 мамырға дейін;

III квартал 10 тамызға дейін;

IV квартал 10 қарашаға дейін.

Авторларға арналған ережелер

«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» журналында жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде ғылыми мақаланың құрылымын қатаң сақтау және мақалаларды ресімдеу ережелерін сақтау маңызды. Мақала форматы – А4, "Times New Roman" қарпі, негізгі мәтіннің қаріп өлшемі – 12 пт, суреттер, диаграммалар-10 пт, жоларалық интервал – бір; абзацтың бірінші жолының шегінісі-1,0 см; барлық жағынан шегінісі - 20 мм. Мақаланың көлемі 5-10 беттен аспауы керек. Андатпа, түйінді сөздер, әдебиеттер тізімі, референттер және автор туралы қазақ/орыс және ағылшын тілдеріндегі мәліметтер мақаланың көлемін айқындау кезінде ескерілмейді.

Ғылыми мақаланың құрылымы::

ҒТАХР

ӘОЖ

Автор(лар)дың ТАӘ (ORCID бастырмасын басу арқылы)

Автор(лар)дың жұмыс орны, қала, мемлекет, индекс, электронды поштасы

Мақаланың атауы

Андатпа

Түйінді сөздер

Кіріспе

Зерттеу материалдары мен әдістері

Нәтижелер және оларды талқылау

Қорытынды

Әдебиеттер тізімі

Авторлар туралы мәлімет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп интеллектуалды үлес қосқан Автор (екі немесе одан да көп авторлармен) корреспондент автор болып табылады және «*» жұлдызшамен белгіленеді.

Мақалаларды ресімдеу тәртібі:

Тақырып. Мақала мәтінінің басында ҒТАХР индексі көрсетіледі (ғылыми-техникалық ақпараттың халықаралық рубрикаторы, сілтеме: (<http://www.grnti.ru>) және ӘОЖ (эмбебап ондық жіктеу) – кітапхананың библиографынан нақтылау қажет немесе сайттан ӘОЖ жіктеуішін табу керек, мақаланың жоғарғы сол жағында қалың қаріппен орналастырылады. Одан кейін автордың(лардың) аты-жөні, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автордың e-mail поштасы, редакциямен хат алмасуға жауапты автордың *e-mail поштасы көрсетіледі.

Мақаланың атауы ортасында, бас әріптермен, қаріпі қалың, түзу сызықпен, кегль -12 жазылады. Мақаланың соңында басқа екі тілде, яғни орыс, ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде болса), қазақ, ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде болса), қазақ, орыс тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде болса) жазылады. Авторлар саны – 5 аспау қажет.

Аңдатпа (Abstract). Зерттеудің маңызды нәтижелері және олардың теориялық және практикалық маңыздылығы көрсетіледі. Андатпа көлемі 150-300 сөз. Мақаланың соңында әдебиеттен кейін басқа екі тілде, яғни орыс, ағылшын (егер мақала қазақ тілінде болса), қазақ, ағылшын (егер мақала орыс тілінде болса), қазақ, орыс тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде болса) жазылады. (Туралау-ені бойынша, қаріп-қалыпты, кегль-10).

Түйінді сөздер. Мақала мәтінде кездесетін және оның негізгі мазмұнын көрсететін 5-8 сөз немесе сөз тіркесі болуы қажет. Түйінді сөздер бір-бірінен үтірмен бөлінеді.

Кіріспе. Кіріспеде мәселенің жай-күйі мен өзектілігі туралы мәселе көтеріледі, сонымен қатар зерттеу мақсаты тұжырымдалады. Авторлар оқырмандарға зерттелетін мәселе туралы ақпаратты ұсыну, тақырып бойынша қолда бар білімді қысқаша көрсету, басқа зерттеушілердің еңбектерін атап өту, сонымен қатар жаңа зерттеу жүргізу қажеттілігін негіздеу үшін алдыңғы зерттеулердегі мүмкін кемшіліктерді анықтауы қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл бөлімде зерттеу нысаны, сондай-ақ барлық қолданылған әдістер, олардың мәні және таңдаудың негіздемесі егжей-тегжейлі сипатталуы керек. Оқырман осы бөлімде зерттеудің әдіснамалық артықшылықтары мен кемшіліктерін өз бетінше бағалап қана қоймай, қажет болған жағдайда оны қайталай алатындай етіп егжей-тегжейлі жазылуы керек. Бөлім келесі аспектілердің нақты сипаттамасын ұсынуды қажет етеді (бірақ оларды жеке бөлімдерге бөлу қажет емес): зерттеу түрі; қатысушыларды таңдау критерийлері; өлшеу әдістері; деректерді өңдеу тәсілдері; этикалық нормалар.

Нәтижелер және оларды талқылау. Бұл бөлімде зерттеудің негізгі қорытындылары баяндалады, қойылған міндеттерге байланысты нақты деректер жинақталады. Нәтижелер зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, логикалық ретпен мәтін, кестелер және сызбалар түрінде ұсынылуы қажет. Автор(лар) зерттеудің маңыздылығын немесе өзіндік ерекшелігін көрсетеді, нақты нұсқаулар мен сындарлы ұсыныстар ұсынады. Бұл бөлімде алынған нәтижелердің басқа авторлар жүргізген ұқсас зерттеулердің нәтижелерімен арақатынасы қарастырылады. Алдыңғы зерттеулерге сілтеме жасаудың орнына, алынған нәтижелер неге басқа зерттеушілер алған нәтижелерден өзгеше немесе өзгеше болмауы мүмкін екенін түсіндіруге тырысады. Бөлім алынған нәтижелерді қолданудың ықтимал бағыттарын, сондай-ақ олардың мүмкін болатын шектеулерін талқылауды қамтиды. Осы

зерттеудің нәтижелерінен қисынды түрде жүретін әрі қарайғы зерттеулердің бағыттарын анықтау ұсынылады.

Қорытынды. Бұл кезеңде жұмысты жалпылау және қорытындылау, автордың тұжырымдарын растау және алынған нәтижелердің ғылыми білімге әсері туралы қорытынды жасалады. Қорытындылар дерексіз болмауы керек; олар белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, сондай-ақ ұсыныстар мен болашақ жұмыстың ықтимал бағыттарын ұсыну үшін қолданылады.

Әдебиеттер тізімі (References). Мәтіннен кейін әдебиеттер тізімі МЕМСТ. 7.1. – 2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері», МЕМСТ. 7.0.100–2018 ж. (2018 жылдың 03 желтоқсандағы өзгерту және толықтыруларымен) «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» сәйкес ресімделеді және 5-20 әдебиеттен аспауы керек. Өзін-өзі дәйексөздеу 1-2 әдебиеттен аспау қажет. Әдебиеттер тізімін автоматты түрде емес, қолмен нөмірлеу қолданылады. Тиісті дереккөздерге сілтемелер мәтінде аталуына қарай, төртбұрышты жақшада [1, 73-бет] әдебиеттер тізімі мен парақ бойынша дереккөздің нөмірін немесе автор сілтеме жасайтын нормативтік актінің мақаласын көрсете отырып, өтпелі нөмірлеумен келтіріледі. Әдебиеттер тізімінде кириллицадан берілген әдебиеттер тізімі болса екі нұсқада беруілуі қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған әліпбиде. (Транслитерация - <http://translit-online.ru/> ұсынылатын тегін сайт). Орыс тілінен латын тіліне аудару / Онлайн конвертер <https://translit.ru>. Қазақ тілінен латын тіліне аудару / Онлайн конвертер <https://qazlat.kz/ru/>.

Порядок приема статей в научный журнал
«ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К.ЖУБАНОВА»

Руководство для авторов

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте. Все научные статьи принимаются на трех языках: казахском, русском и английском, не опубликованные ранее в печатном и/или электронном виде. Представленные для публикации статьи подвергаются двойному слепому рецензированию. Рецензенты с опытом работы в предметной области оценивают работу в течение 3-4 недель. Авторы должны ответить на комментарии рецензентов в течение 20 дней. По результатам рецензирования статья может быть отправлена автору на доработку. Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи. В одном номере журнала автор может опубликовать не более двух статей, включая соавторство. Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами ^{1,2}.

Статья должна представлять результаты собственных научных исследований и содержать **не менее 70%** оригинального текста. Все статьи проходят проверку на наличие заимствований (плагиат) на платформе «Turnitin». Ответственность за достоверность сведений в статье несёт автор/авторы. Увеличение оригинальности текста с помощью технических и иных недобросовестных методов служит основанием для отказа в публикации.

Каждой статье, получившей положительное заключение, присваивается DOI (ДОИ) – цифровой идентификатор объекта для уникальной и постоянной онлайн-идентификации содержания журнала и ссылок в интернете.

Отправление статьи в редакцию означает согласие автора (авторов) на право Издателя, Некоммерческого акционерного общества «Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова», издания статьи в журнале **«Вестник Актюбинского регионального университета»**.

Принимаются статьи по следующим направлениям: **«Педагогика», «Технические науки», «Физика-математика», «Естественные науки», «Металлургические процессы и технологии», «География и геоэкология», «История», «Социально-гуманитарные науки», «Экономика и право»**.

Направления журнала разделены на следующие разделы:

Физика-математика

Разделы:

1. Математика
2. Физика
3. Информатика и информационные технологии

Педагогика

Разделы

1. Теория, методология и история педагогики.
2. Инновации в образовании и перспективы развития.
3. Современные технологии обучения и воспитания.
4. Актуальные вопросы психологии и специальной педагогики

Естественные науки

Разделы: 1. Химия и химическая технология. 2. Биология.

Технические науки

Разделы 1. Горное дело. Безопасность жизнедеятельности. 2. Строительство и транспорт. 3. Нефтегазовое дело

Металлургические процессы и технологии

Разделы: 1. Metallургия чугуна и стали. 2. Metallургия ферросплавов. 3. Metallургия цветных металлов

География и геоэкология

- Разделы:** 1. Физическая география и наука о Земле. 2. Экономическая, социальная и политическая география. 3. Геоэкология и наука об охране окружающей среде. 4. Картография и ГИС. 5. Рекреационная география и туризм. 6. Географическое и экологическое образование

История

Разделы: 1. Археология. 2. Отечественная история. 3. Всемирная история

Социально - гуманитарные науки

Разделы 1. Филология. 2. Искусство, культура и спорт. 3. Социология. 4. Философия

Экономика и право

Разделы: 1. Экономика. 2. Право. 3. Юриспруденция

Сроки подачи статьи:

- I квартал до 5 февраля;
- II квартал до 5 мая;
- III квартал до 5 августа;
- IV квартал до 5 ноября.

Правила для авторов

При подготовке статей для опубликования необходимо строго придерживаться структуры научной статьи и руководствоваться правилами оформления. Формат статьи – А4, шрифт «Times New Roman», размер шрифта основного текста – 12 пт, рисунков, диаграмм – 10 пт, межстрочный интервал – одинарный; отступ первой строки абзаца – 1,0 см.; все поля – 20 мм. Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц. В расчет объема статьи не входят аннотация, ключевые слова, список литературы, референс, сведения об авторе на казахском/русском и английском языках. Работы, превышающие указанный объем, принимаются к публикации в исключительных случаях по особому решению редколлегии журнала.

Структура научной статьи:

МРНТИ

УДК

ФИО автора (ов) (добавить клик на ORCID)

Место работы автора(ов), город, страна, эл. почта

Название статьи

Аннотация

Ключевые слова

Введение

Материалы и методы исследования

Результаты и их обсуждение

Заключение

Список литературы

Информация об авторах.

В персональных данных автора(ов) звездочкой (*) отмечается основной автор (автор корреспондент).

Порядок оформления статей:

Заголовок (Title). В начале текста статьи указывается индекс МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации, ссылка: <http://www.grnti.ru>) и УДК (Универсальная десятичная классификация) – необходимо уточнить у библиографа библиотеки или найти на сайте Классификатор УДК, размещается в верхней левой части статьи жирным шрифтом. Далее следуют инициалы и фамилия автора(ов), полное наименование организации, город, страна, e-mail автора, *e-mail автора, ответственного за переписку с редакцией), название статьи. Название статьи пишется по центру, заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой, кегль -12. В конце статьи на двух других языках, т.е. на русском, английском (если статья на казахском языке), на казахском, английском (если статья на русском языке), на казахском и русском (если статья на английском языке). Количество авторов – не более 5;

Аннотация (Abstract). Излагаются наиболее важные результаты исследования и их теоретическая и практическая значимость. Объем аннотации 150-300 слов. В конце статьи после литературы пишется на двух других языках, т.е. на русском, английском (если статья на казахском языке), на казахском, английском (если статья на русском языке), на казахском и русском (если статья на английском языке). (Выравнивание – по ширине, шрифт – обычный, кегль-10).

Ключевые слова (Keywords). 5-8 слов или словосочетаний, которые встречаются в тексте статьи и отражают ее основное содержание. Ключевые слова отделяются друг от друга точкой с запятой.

Введение. Во введении отмечается состояние исследуемой проблемы и ее актуальность. Указывается цель исследования. Авторы должны ознакомить читателя с изучаемой проблемой, кратко описать, что известно по данной теме, упомянуть работы, проводившиеся другими авторами, обозначить недостатки предыдущих исследований, если таковые имеются, т. е. аргументированно доказать читателю необходимость проведения исследования.

Материалы и методы исследования. Описывается объект исследования и все методы, использованные при его проведении, показаны их суть и обоснованный выбор. Раздел должен быть написан настолько подробно, чтобы читатель мог не только самостоятельно оценить методологические плюсы и минусы данного исследования, но при желании и воспроизвести его. В разделе рекомендуется представлять четкое описание следующих моментов (выделение их в отдельные подразделы необязательно): тип исследования; способ отбора участников исследования; методика проведения измерений; способы представления и обработки данных; этические принципы

Результаты и их обсуждение. Описываются основные результаты исследования, обобщаются фактические объективные данные, относящиеся к задачам исследования. Результаты следует представлять в тексте, таблицах и рисунках в логической последовательности исходя из очередности целей и задач исследования. Автор(ы) показывает значимость или новизну исследования, дают конкретные рекомендации и конструктивные предложения. В разделе описывается, как полученные в ходе данного исследования результаты соотносятся с результатами аналогичных исследований, проводимых другими авторами. Вместо простого упоминания предыдущих исследований следует пытаться объяснить, почему полученные результаты отличаются или не отличаются от результатов, полученных другими авторами. Обсуждаются возможности применения полученных результатов, а также ограничения в их применении, если таковые имеются. Рекомендуется определить направления для дальнейших исследований, которые

логически следуют из результатов данного исследования.

Заключение. Обобщение и подведение итогов работы на данном этапе, подтверждение истинности выводов автора и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны использоваться для обобщения результатов исследования в определенной научной области, с описанием рекомендаций и возможностей дальнейшей работы.

Список литературы (References). Оформляется после текста в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» и включает 5-20 источников. Самоцитирование не более 1-2 источников. Используется ручная, не допускается автоматическая нумерация списка литературы. Ссылки на соответствующие источники приводятся в тексте по мере упоминания, в квадратных скобках [1, с. 73] со сквозной нумерацией, с указанием номера источника по списку литературы и страницы, либо статьи нормативного акта, на которые ссылается автор. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация – рекомендуемый бесплатный сайт <http://translit-online.ru/>). Перевод с русского на латиницу/Онлайн конвертер <http://translit-online.ru/>. Перевод с казахского на латиницу/Онлайн конвертер <https://qazlat.kz/ru/>.

**Rules of submitting articles for publication in the scientific journal
"BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV"**

Guide for authors

To submit an article for publication, you must register on the website. All scientific articles are accepted in three languages: Kazakh, Russian and English, not previously published in print and/or electronic form. Articles submitted for publication are subject to double-blind peer review. Reviewers with experience in the subject area evaluate the work within 3-4 weeks. Authors must respond to reviewers' comments within 20 days. Based on the results of the review, the article can be sent to the author for revision. The date of receipt of the article is the date when the editorial office received its final version. The editorial office reserves the right to make editorial changes to the text that do not distort the meaning of the article. Authors from different educational institutions are indicated by the numbers 1, 2. The article should present the results of its own scientific research and contain at least 70% of the original text. All articles are checked for borrowings (plagiarism) on the platform «Turnitin». The author/authors are responsible for the accuracy of the information in the article. The increase in the originality of the text by means of technical and other unfair methods serves as a basis for refusal of publication.

Each article that receives a positive conclusion is assigned a DOI, a digital object identifier for unique and permanent online identification of the journal's content and links on the Internet.

Sending an article to the editorial office means the consent of the author(s) to the right of the Publisher, the Non-profit Joint-Stock Company «Aktobe Regional University named after K.Zhubanov», to publish an article in the journal «**Bulletin of Aktobe Regional University**».

Articles are accepted in the following areas: «**Pedagogics**», «**Technical Sciences**», «**Physics and Mathematics**», «**Natural Sciences**», «**Metallurgical processes and technologies**», «**Geography and geocology**», «**History**», «**Social and humanitarian sciences**», «**Economics and law**».

The journal's directions are divided into the following sections:

Physics and Mathematics

Sections: 1. Mathematics. 2. Physics. 3. Computer science and Information technology

Pedagogics

Sections: 1. Theory, methodology and history of pedagogy. 2. Problems, innovations and prospects of education development. 3. Modern technologies of teaching and education. 4. Actual issues of psychology and special pedagogy

Natural Sciences

Sections: 1. Chemistry and chemical technology. 2. Biology.

Technical Sciences

Sections 1. Mining industry. Life safety. 2. Construction and transport. 3. Oil and gas business

Metallurgical processes and technologies

Sections: 1. Metallurgy of cast iron and steel. 2. Metallurgy of ferroalloys. 3. Metallurgy of non-ferrous metals

Geography and geocology

Sections: 1. Physical Geography and Earth Science. 2. Economic, social and political geography. 3. Geocology and environmental science. 4. Cartography and GIS. 5. Recreational geography and tourism. 6. Geographical and environmental education

History

Sections: 1. Archaeology. 2. Domestic history. 3. World History

Social and humanitarian sciences

Sections 1. Philology. 2. Art, culture and sports. 3. Sociology. 4. Philosophy

Economics and law

Sections: 1. Economy. 2. Law. 3. Jurisprudence

Deadlines for submitting an article:

I quarter until February 10;

II quarter until May 10;

III quarter until August 10;

IV quarter until November 10.

Rules for authors

When preparing articles for publication in the journal "Bulletin of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov", it is important to strictly adhere to the structure of the scientific article and follow the rules of article design. The article format is A4, the font «Times New Roman», the font size of the main text is 12, figures, diagrams are 10, line spacing is single; indentation of the first line of the paragraph is 1.0 cm; all margins are 20 mm. The length of the article should not exceed 5-10 pages. Abstract, keywords, literature, references and information about the author in Kazakh/Russian and English are not taken into account when determining the volume of the article. Articles exceeding the established volume may be accepted for publication in exceptional situations, when special decisions are made by the editorial board of the journal.

The structure of the scientific article:

IRSTI

UDC

Full name of the author(s) (add a click on the ORCID)

Place of work of the author(s), city, country, e-mail

The title of the article

Annotation

Keywords

Introduction

Materials and methods of research

Results and its discussion

Conclusion

List of literature

Information about the authors

In the personal data of the author(s), an asterisk (*) marks the main author (corresponding author).

The order of registration of articles:

Title. At the beginning of the text of the article, the IRSTI index is indicated (International rubricator of Scientific and technical Information, link: (<http://www.grnti.ru>) and UDC (Universal Decimal Classification) – it is necessary to check with the bibliographer of the library or find the UDC Classifier on the website, placed in the upper left part of the article in bold. This is followed by the initials and surname of the author(s), academic degree, academic title, full name of the organization, city, country, e-mail of the author, *e-mail of the author responsible for correspondence with the editorial board), the title of the article. The title of the article is written in the center, in capital letters, bold, straight font, size - 12. The title is written at the end of the article in two other languages, i.e. in Russian, English (if the article is in Kazakh), Kazakh, English (if the article is in Russian), Kazakh and Russian (if the article is in English). The number of authors is no more than 5;

Abstract. The most important research results and their theoretical and practical significance are presented. The volume of the abstract is 150-300 words. The abstract is written at the end of the article after the literature in two other languages, i.e. in Russian, English (if the article is in Kazakh), Kazakh, English (if the article is in Russian), Kazakh and Russian (if the article is in English). (Alignment – width, font – regular, size-10).

Keywords. 5-8 words or phrases that occur in the text of the article and reflect its main content. Keywords are separated from each other with a comma.

Introduction. The introduction raises the question of the state and relevance of the problem, as well as formulates the purpose of the study. The authors should provide readers with information about the problem under study, briefly outline the available knowledge on this topic, mention the work of other researchers, as well as identify possible shortcomings in previous studies in order to justify the need for a new study.

Materials and methods of research. This section highlights the object of the study, as well as describes in detail all the methods used, their essence and the rationale for the choice. The section should be written in such detail that the reader can not only independently assess the methodological pros and cons of this study, but also reproduce it if desired. The section recommends that you provide a clear description of the following aspects (although it is not necessary to separate them into separate subsections): type of research; criteria for the selection of participants; measurement methods; approaches to data processing; ethical standards.

The results and its discussion. This section outlines the main conclusions of the study, summarizes the actual data related to the tasks set. The results are presented in the text, tables and figures in a logical sequence, based on the goals and objectives of the study. The author(s) demonstrate the significance or originality of the research, offer specific recommendations and constructive suggestions. This section examines the correlation of the results obtained with the results of similar studies conducted by other authors. Instead of simply mentioning previous studies, they try to explain why the results obtained may or may not differ from the results obtained by other researchers. The section includes a discussion of potential applications of the results obtained, as well as their possible limitations. It is recommended to identify areas for further research that naturally follow from the results of this study.

Conclusion. At this stage, there is a generalization and summing up of the work, confirmation of the author's conclusions and his conclusion about the impact of the results on scientific knowledge. Conclusions should not be abstract; they are used to summarize the results of research in a specific scientific field, as well as to offer recommendations and possible directions for future work.

References. It is drawn up after the text in accordance with GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation» and includes no more than 5-20 sources. Self-citation of no more than 1-2 sources. Manual numbering is used, automatic numbering of the list of references is not allowed. References to relevant sources are given in the text as they are mentioned, in square brackets [1, p. 73] with end-to-end numbering, indicating the number of the source according to the list of references and the page or article of the normative act referred to by the author. If there are works presented in Cyrillic in the list of references, it is necessary to submit the list of references

in two versions: the first – in the original, the second – in romanized alphabet (transliteration is a recommended free site <http://translit-online.ru/>). Translation from Russian into Latin/Online Converter <http://translit-online.ru/>. Translation from Kazakh into Latin/Online Converter <https://qazlat.kz/ru/>.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫВЕСТНИК

Актюбинского регионального университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
Университет имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru Жауапты
редактор: БАЙШОВ Б.Б.

Шығарылған күні 20.03.2024

Форматы А4. Көлемі 28,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.

Тапсырыс № 414 Бағасы келісім бойынша.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Медиа
орталығында басылды.

Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.03.2024

Формат А4. Объем 28,0 п.л. Тираж 300 экз.

Заказ № 414 Цена договорная. Отпечатано в

Медиа центре

Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова Адрес: г.
Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

За содержание статьи ответственность несут авторы.